

RAMBAM

TIDSSKRIFT FOR JØDISK KULTUR OG FORSKNING

NUMMER 26 / 2017

UDGIVET AF
SELSKABET FOR DANSK JØDISK HISTORIE

RAMBAM

Tidsskrift for Jødisk Kultur og Forskning

26 / 2017

RAMBAM er et akronym for

Rabbi Moshe ben Maimon

(Maimonides) 1135-1204

Udgives med støtte fra

Statens Kunstfond

Redaktion

Allan Falk

Benedicte Brohm

Cecilie Speggers Schrøder Simonsen (ansv.)

Eva-Maria Jansson

Lis Ekner

Merete Næsbye Christensen

Therkel Stræde

Redaktionelle medarbejdere

Frank Ruzskai (grafisk design og layout)

Liv Rolf Mertz (korrektur)

Tom Jersø (billedbehandling)

Udgivet af

Selskabet for Dansk Jødisk Historie

Svanevænget 4

2100 København Ø

sfdjh2016@gmail.com

www.rambam.dk

Formand: *Benedicte Brohm*

Næstformand: *Allan Falk*

Tryk

AKA-PRINT A/S, Tilst

ISSN 0907-2160

ISBN 978-87-92282-09-5

Forside

Camille Pissarro, "Tropisk vegetation", 1852.

Foto: Banco Central de Venezuela, Caracas.

Bagside

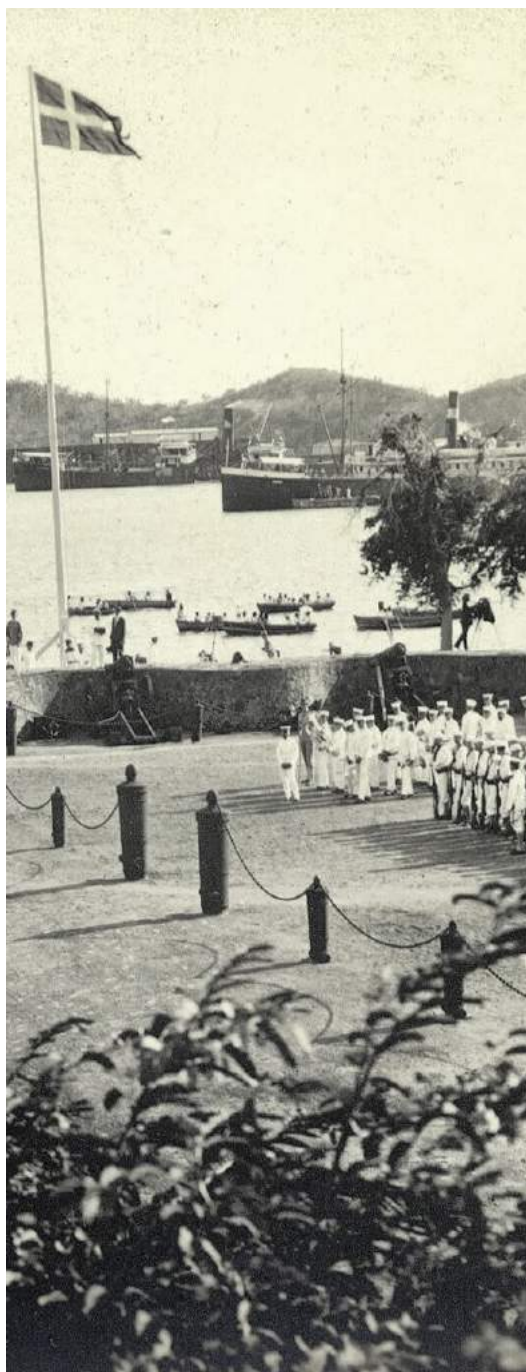
Den vandrende jøde.

Fra dansk skillingsvise

Indhold

Forord	4	Dansk samarbejdspolitik – tysk jødepolitik <i>Arthur Arnheim</i>	63
Der blev indviet en synagoge i Krystalgade i 1833 ... på Sankt Thomas! Jøderne i Dansk Vestindien til 1917 <i>Merete N. Christensen</i>	6	Samarbejdspolitikken og jødernes redning i Leni Yahils optik <i>Therkel Stræde</i>	73
Pissaros Vestindien	12	Et internationalt perspektiv på historien om jøderne i Danmark <i>Bent Blüdnikow</i>	85
Tre danske jøder fra Sankt Thomas <i>Anne Labrosse</i>	18	<i>Amidah</i> – Trods: Redningsmænd og ofre i oktober 1943 <i>Sofie Lene Bak</i>	99
Holocaust som familiehistorie <i>Mikaela v. Freiesleben</i>	34	Samarbejdets diskrimination <i>Jacob Halvas Bjerre</i>	107
Tanker om min jødiske tipoldefar, der blev kristen teolog <i>Agnete Raahauge</i>	44	Hvorfor Theresienstadt? <i>Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane</i>	122
<hr/>			
Samarbejdspolitikken og jødernes redning i oktober '43. Rambams historikerenquete – Indledning <i>Therkel Stræde</i>	53	BOGANMELDELSER	135
Hvorfor overlevede de fleste jøder i Danmark Holocaust? <i>Bo Lidegaard</i>	55	ENGLISH SUMMARIES	145
		BIDRAGYDERE	152

Forord

Overdragelsen af De Vestindiske Øer, Sankt Thomas, 1917. Det Kgl. Biblioteks billedsamling.

I forbindelse med rettighedsafklaringen på to fotografier til en artikel i dette års udgave af *Rambam* sendte forfatteren til artiklen en forespørgsel til det israelske arkiv *Yad Vashem*. I sin e-mail beskrev hun kort sin artikel, hvori hun blandt andet gør rede for sin families forbindelse til den dansk-franske maler Camille Pissarro. Hun fik positivt svar på fotografierne til sin artikel, og arkivaren måtte i sit svar tilføje, at han selv malede og personligt var af den mening, at Pissarro var alle tiders bedste maler. Den impressionistiske maler er blandt mange kunstinteresserede en højt skattet kunstner, der med værker som *L'hermitage en été*, *Pontoise* (1877) og *Le Boulevard Montmartre, matinée de printemps* (1897) har givet kunstverdenen nogle af dens smukkeste skatte. Og så var han jøde med rødder i Dansk Vestindien. I denne udgave bringer vi en række af Pissarros malerier af De Dansk Vestindiske Øer for at markere, at det i år er 100 år siden, at Danmark solgte øerne. Malerierne er fra udstillingen *Pissarro. Et møde på Skt. Thomas*, som blev vist på Ordrupgaard kunstmuseum i foråret.

For at slå temaet i Pissarros malerier an giver Merete Christensen med sin oversigtsartikel et indblik i jødernes historie på øen Sankt Thomas. Pissarros forbindelse til Danmark bliver udfoldet i førnævnte artikel af Anne Labrosse, som omhandler hendes dansk-vestindiske forfædre. Heri fremstiller hun deres liv på De Vestindiske Øer og fortæller om deres vej til Danmark og oplevelser under Anden Verdenskrig. Mikaela von Freiesleben begynder, hvor Anne Labrosse slutter, nemlig med Anden Verdenskrig. Hun er i gang med en bog om sin mormor og hendes flugt fra tyske arbejdslejre til Sverige. I dette års *Rambam* har hun skrevet om sine refleksioner omkring skildringen af sin mormors traumatiserende oplevelser og spørger sig selv, hvordan, hvornår og hvorfor man skriver om Holocaust som familiehistorie. Agnete Raahauge graver ligeledes i

sin families fortid og skriver i sin artikel om sin tipoldefar, der gennem omvendelse til kristendommen lærte at forstå, hvad det vil sige at være jøde. Hun forklarer hans læsning af det Gamle Testamente og beskriver hans kampe med rationalismen og med Grundtvig.

Rambam præsenterer i år en særskilt sektion, som omhandler samarbejdspolitikken under Anden Verdenskrig og redningen af de danske jøder i oktober 1943. Therkel Stræde har samlet en række fremtrædende historikere, som har beskæftiget sig med forskellige aspekter af samarbejdspolitikken og redningen, og han har bedt dem svare på, hvorfor det lykkedes jøderne at flygte til Sverige, og hvilken rolle samarbejdspolitikken spillede heri. De udlægger hver især deres perspektiv og kommer omkring både de historiske begivenheder i Danmark under Anden Verdenskrig, de vigtigste aktører i forbindelse med samarbejdspolitikken og redningen af jøderne og eftertidens syn på og skriftlige behandling af dette.

Bo Lidegaard skriver om politikernes overlevelsesstrategi og om aktionen mod jøderne i oktober 1943. I sin artikel argumenterer han for, at samarbejdspolitikken var afgørende for, at jøderne i Danmark undslap Holocaust. Arthur Arnheim fokuserer på det politiske spil under besættelsen og belyser en række nøglepersoners roller under forhandlingerne mellem Danmark og Tyskland og aktionen mod jøderne. Han skriver, at det var folkeviljen, der reddede de danske jøder i oktober 1943. Med sin gennemgang af Leni Yahils arbejde og betydning for forskningen giver Therkel Stræde samtidig et historiografisk overblik over litteraturen om samarbejdspolitikken og jødeaktionen. Han præsenterer Yahils væsentligste resultater og efterspørger en bredere, mere sammenhængende undersøgelse af redningsaktionen og de involverede motiver. Bent

Blüdnikows bidrag opfordrer os til at se samarbejdspolitikken og redningen af jøderne i internationalt perspektiv. Blüdnikow hævder, at undtagelsen af de danske jøder var et led i en politisk plan fra tysk side, og at samarbejdspolitikken fik konsekvenser for jøder uden for Danmark. Sofie Lene Bak skriver, at vi bør anlægge ofrenes perspektiv på oktober 1943 og udvide tiden og rummet omkring redningen for bedre at forstå forløbet. Hun forklarer, hvordan de danske jøders modstand i bred forstand var en væsentlig betingelse for, at størstedelen af de danske jøder blev reddet. At tiden før og efter selve redningen af jøderne kalder på mere forskning, mener også Jacob Halvas Bjerre, som i sin artikel viser, hvordan en arisering af den dansk-tyske samhandel fandt sted før og under besættelsen, og at der foregik en uformel diskrimination af danske jøder. Han mener ikke, at samarbejdspolitikken skal opfattes som en beskyttelse af de danske jøder. Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane giver et indblik i ghettoen Theresienstadt og de forhold, hvorunder de danske jøder, der blev deporteret, levede. Hun undersøger, hvorfor netop de danske jøder kom til Theresienstadt og undgik at blive transporteret videre til udryddelseslejre.

Fra 1600-tallets Dansk Vestindien til samarbejdspolitikken i det forrige århundrede: *Rambams* rummelighed giver sig i år til udtryk i artiklernes både emne- og tidsmæssige spændvidde.

Rigtig god læselyst!

Cecilie Speggers Schrøder Simonsen
Ansvarshavende redaktør
November 2017

*Farvelagt tegning af Frederik von Scholten, som forestiller plantagen Høgensborg på Sankt Croix, juni 1838.
Fra Frederik von Scholtens skitsebog II, tegning nr. 50. Tegningen ejes af M/S Museet for Søfart.*

Der blev indviet en synagoge i Krystalgade i 1833 ... på Sankt Thomas!

Der blev indviet en synagoge i Krystalgade i 1833 ... på Sankt Thomas!

Jøderne i Dansk Vestindien til 1917

Merete Christensen giver et overblik over jødernes historie i Dansk Vestindien, som for 100 år siden blev solgt til USA. Jødernes historie omfatter både en guvernør, som blev henrettet i slutningen af 1600-tallet, en synagoge, som blev opført, brændte ned og blev genopført, samt en række kendte personer med forbindelse til Dansk Vestindien.

Af Merete N. Christensen

Det er vist ikke undgået manges opmærksomhed, at vi i år i Danmark mindes salget af De Vestindiske Øer. Salget blev besluttet på grundlag af et flertal ved den første folkeafstemning, efter at en sådan var blevet muliggjort i henhold til Danmarks forfatning. Folkeafstemningen fandt sted den 14. december 1916. Prisen var 25 millioner dollars, det vil sige ca. 100 millioner danske kroner. Den 31. marts 1917 skiftede flaget fra dansk til amerikansk, og øerne hedder nu som bekendt Virgin Islands – et yndet turistmål.¹

Der vises i den anledning udstillinger på forskellige danske museer og arkiver om 1917. Rigsarkivet har haft mulighed for at konservere de utallige arkivalier fra øerne, som vi heldigvis fik lov til at hjemtage til Danmark ved salget. I forbindelse med markeringen af salget af øerne har der været fokus på Danmark som slavenation og i forlængelse heraf, hvorvidt Danmark bør undskyldte for at have haft

slaver på øerne. Slaveri er en del af historien om Dansk Vestindien for både kristne såvel som jøder, for der har naturligvis også været jødiske handels-huse, som havde kontakt til slavehandelen. Det vil dog ikke blive behandlet her.

Den store historie om Dansk Vestindien

De Vestindiske Øer (Dansk Vestindien) er betegnelsen for de tre øer, som Danmark-Norge besad i Caribien: Sankt Thomas (fra 1672), Sankt Jan (fra 1718) og Sankt Croix (fra 1733). De forblev i Danmarks besiddelse til afståelsen i 1917. De var den vigtigste del af det danske koloniimperium, der også omfattede Guldkysten i Afrika (hvorfra slaver blandt andet hentedes til øerne) og Trankebar i Indien. Sankt Thomas havde en fortrinlig naturlig havn, som blev en af Caribiens vigtigste havne, i tilslutning til hvilken byen Charlotte Amalie voksede op. I 1830'erne var der over 10.000 indbyg-

gere i byen, som dermed var Kongeriget Danmarks næststørste.

I koloniernes første år under Danmark blev handelen varetaget af handelskompagnier. Størstedelen af den sukkerproduktion (sukkerrør), der fandt sted på øerne, foregik hos de såkaldte plantere på Sankt Croix. Her lå også byerne Christianssted og Frederikssted. I 1755 overtog Kronen (Staten) handelen. Herefter udfoldede der sig en storhedstid, som øerne nød godt af, indtil englænderne besatte dem i 1801 og 1807-15. Der blev produceret store mængder sukker – en af de vigtigste handelsvarer i datidens København. Charlotte Amalie blev nærmest en frihavn. Handelen foregik i Danmark-Norge, Europa og i de 13 nordamerikanske stater. Efter 1815 gik produktionen dog nedad på grund af udpining af jorden og øget konkurrence.²

En uheldig (jødisk?) guvernør

Naturligvis var der jøder i Dansk Vestindien. I 1959 blev der på Sankt Thomas udgivet en lille bog med titlen *Jewish Historical Development in The Virgin Islands, 1665-1959*. Den er forfattet af Isidor Paiewonsky med forord af Herman Wouk (som mange nok kender fra utallige romaner og tv-serier som for eksempel *Europa i flammer* fra 1980'erne). Bogen er illustreret med sort-hvide fotos, og efter en kort introduktion bringer forfatteren oplysninger om jødernes historie kronologisk fra 1684 til 1959.

Under 1684 fremgår det, at Gabriel Milan fik sin udnævnelse til guvernør af Christian 5. af Danmark den 7. maj, og at han ankom med sin familie til Sankt Thomas den 13. oktober. Han stammede fra en kendt jødisk familie, som havde forbindelser til Portugal, Flandern og Hamburg. Han var gennem ægteskab forbundet med husene da Costa og de Castro. Til sidst står der – under 1684 – at han tjente som guvernør til 1686. Forfatteren medtager hermed ikke slutningen på historien. Denne er behandlet i sin helhed af Henriette Bugge i forgængerens til *Rambam, Dansk Jødisk Historie* nr. 20. Her får vi slutningen i og med, at Milan blev kaldt hjem

Ammen Charlotte Hodge med Louise MacPherson Bauditz. Fotografiet befinder sig i Det Kgl. Biblioteks fotoarkiv som deres ældste fotografi fra Dansk Vestindien. Det formodes at være fra 1847. Foto: Det Kgl. Bibliotek.

til Danmark for at stå skoleret, anklaget for embedsmisbrug. Han blev henrettet ved halshugning på Nytorv den 26. marts 1689.³

Der er skrevet meget om Milan, men her vil vi blot dvæle lidt ved "det jødiske", idet nogle skriver, at han var katolsk, andre, at han var jødisk, og endelig er der nogle, der skriver, at han blev protestantisk døbt i 1682. Jeg mener – som Henriette Bugge – at han var marraner.⁴ Familien er nok i Spanien eller Portugal gået over til katolicismen under tvang, men efter at være kommet til Nederlandene eller (meget sandsynligt i Milans tilfælde) Hamborg i Tyskland er de gået tilbage til den jødiske religion. Milans første hustru var tilmed datter af den berømte Benjamin Musaphia, som var livlæge hos Christian 4. Efter hustruens død giftede Milan sig med Juliane Breitenbach, som næppe var jøde. Det kan understøtte, at han muligvis lod sig døbe lu-

Der blev indviet en synagoge i Krystalgade i 1833 ... på Sankt Thomas!

*Havnen på Sankt Thomas og hovedstaden Charlotte Amalie, fotograferet i 1893.
Fotografiet ejes af British Library.*

thersk. Han kan ikke være gået fra at være (ganske vist tvungen) katolik til protestant og så være blevet døbt. Anabaptisme (gendåb) er som bekendt strengt forbudt i luthersk teologi. I Bugges artikel fremgår det også, at Milan har været kaldt en ”uforskammet Jøde” af adelsmanden Marcus Gjõe, som skyldte Milan penge. Milan svarer i et brev, at han er stolt over at være jøde. Vi må nok konkludere, at Milan var jøde, men også offer for samtidens barske stridigheder om den rette religion. Han blev dog nok fældet på grund af sin strenge retshåndhævelse på Sankt Thomas – og kongens gæld til ham – mere end på sin religiøse baggrund.

Jødisk liv i Dansk Vestindien

Så tidligt som i 1685 blev der tilstået såvel lutheranere som reformerte fri religionsudøvelse på De Vestindiske Øer. Jøder og katolikker kunne holde gudstjeneste under private former, forudsat der ikke opstod skandaler. Dette ligner både Fredericia og skrivelsen af den 16. december 1684 fra København,

der tilstod navngivne jøder at holde gudstjeneste inden for lukkede døre. Gudstjenester er nok, som mange andre steder i verden, i begyndelsen foregået i private hjem. I 1796 ansøgte jøderne på Sankt Thomas den danske guvernør om ret til at etablere en synagoge i Charlotte Amalie. Det blev tilstået uden problemer. Den første synagoge blev imidlertid hærget af brand i 1804. En begravelsesplads var allerede købt i 1750, og den eksisterer stadig i dag. I 1822 (nogle skriver 1812) blev der brug for mere plads, så man købte et grundstykke af plantagen ”Altona” vest for Charlotte Amalie. Den blev taget i brug i 1836, og der er også rejst et ottekantet begravelseshus, ”Beth Ha-Chaim” (”Livets hus”), som endnu kan ses på øen.

Ritus var sefardisk. I 1830'erne kom der imidlertid også jøder med ashkenazisk baggrund til Sankt Thomas. I december 1831 udbrød en storbrand, der ødelagde størstedelen af Charlotte Amalie. Menigheden og synagogen var dog så berømt og anset,

Der blev indviet en synagoge i Krystalgade i 1833 ... på Sankt Thomas!

Synagogen på Sankt Thomas blev rejst i 1833 og står den dag i dag. Fotografiet er taget af Preben Lunn.

at penge til genopbygning straks blev indsamlet i Caribien, USA og Europa. Generalguvernør Peter von Scholten gav således 32 dollars. I 1833 sluttede indsamlingen. En ny synagoge rejstes, og den står stadig – med sand på gulvet – i Krystalgade 16B.⁵

Den jødiske menighed var fuldt og helt integreret i det danske koloniale samfund. Jøder gav donationer også til den lutherske kirke. Jødisk konfirmation blev holdt i henhold til Anordningen af 1814, der naturligvis også var gældende i Vestindien. De jødiske skoler på øen var så velfungerende, at mange kristne sendte deres børn til dem. I 1831 fødtes 77 børn i menigheden (74 drenge og to piger). I 1837 står 400 jøder noteret som indbyggere i Charlotte Amalie. I samme år registreres fire bryllupper og seks begravelser. Der fødes 19 børn. I 1851 er der 372 medlemmer af menigheden, mens tallet i 1890 er nede på 141. Menigheden på Sankt Thomas stod som et forbillede for menigheder i USA. Det var således den første synagoge i den nye verden. Menighedens indre styre var meget demokratisk, og kvinder deltog på lige fod i gudstjenesten. Og hvis der kom officielle tiltag, der kunne genere for eksempel sabbatten, kunne man let argumentere for at få dem ændret.⁶

Camille Pissarros barndomshjem som det ser ud udefra anno 2017. Fotografiet er taget af Preben Lunn.

Personer med tilknytning til det jødiske Dansk Vestindien

Vi er så heldige, at Julius Margolinskys gengivelse af 299 gravindskrifter fra Sankt Thomas omfattende årene 1837 til 1916 er tilgængelig online under kirkebøger/Rigsarkivet. Her kan man læse, at menigheden havde gode og kendte rabbinere i flere perioder som for eksempel M.N. Nathan, David Cardoze og Moses D. Sasso, der var rabbiner, da øerne blev solgt. Og på Sankt Thomas fødtes den 10. juli 1830 den berømte impressionist Jacob Pissarro, bedre kendt som Camille Pissarro.

Historien om jøderne i Dansk Vestindien indtil 1917 er stort set en lys historie. Naturligvis har brande, storme og indflydelse fra krige i området haft negative virkninger på hele samfundet og på jøderne, men ifølge kilderne har jøderne kunnet udfolde sig frit både erhvervsmæssigt og religiøst.

Der blev indviet en synagoge i Krystalgade i 1833 ... på Sankt Thomas!

LITTERATUR

Bach-Nielsen, Carsten

2005 "Jøderne på Skt. Thomas", *Kristeligt Dagblad*, den 7. september 2005. Tilgængelig online: <https://www.kristeligt-dagblad.dk/historie/jderne-p-st.-thomas> (2017-11-08)

Bugge, Henriette

1985 "Gabriel Milan", *Dansk Jødisk Historie*, 20, 1985, s. 11-20.

Danmarkshistorien (Online)

2017 <http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/de-vestindiske-oer-dansk-vest-indien/> (2017-11-08)

Paiewonsky, Isidor

1959 *Jewish Historical Development in The Virgin Islands, 1665-1959*. Isidor Paiewonsky 1959. Tilgængelig online: <http://ufdc.ufl.edu/AA00004167/00001/1j> (2017-09-07)

Rigsarkivet: Dansk Vestindien – Kilder til historien.

NOTER

¹ Bach-Nielsen 2005, s. 5.

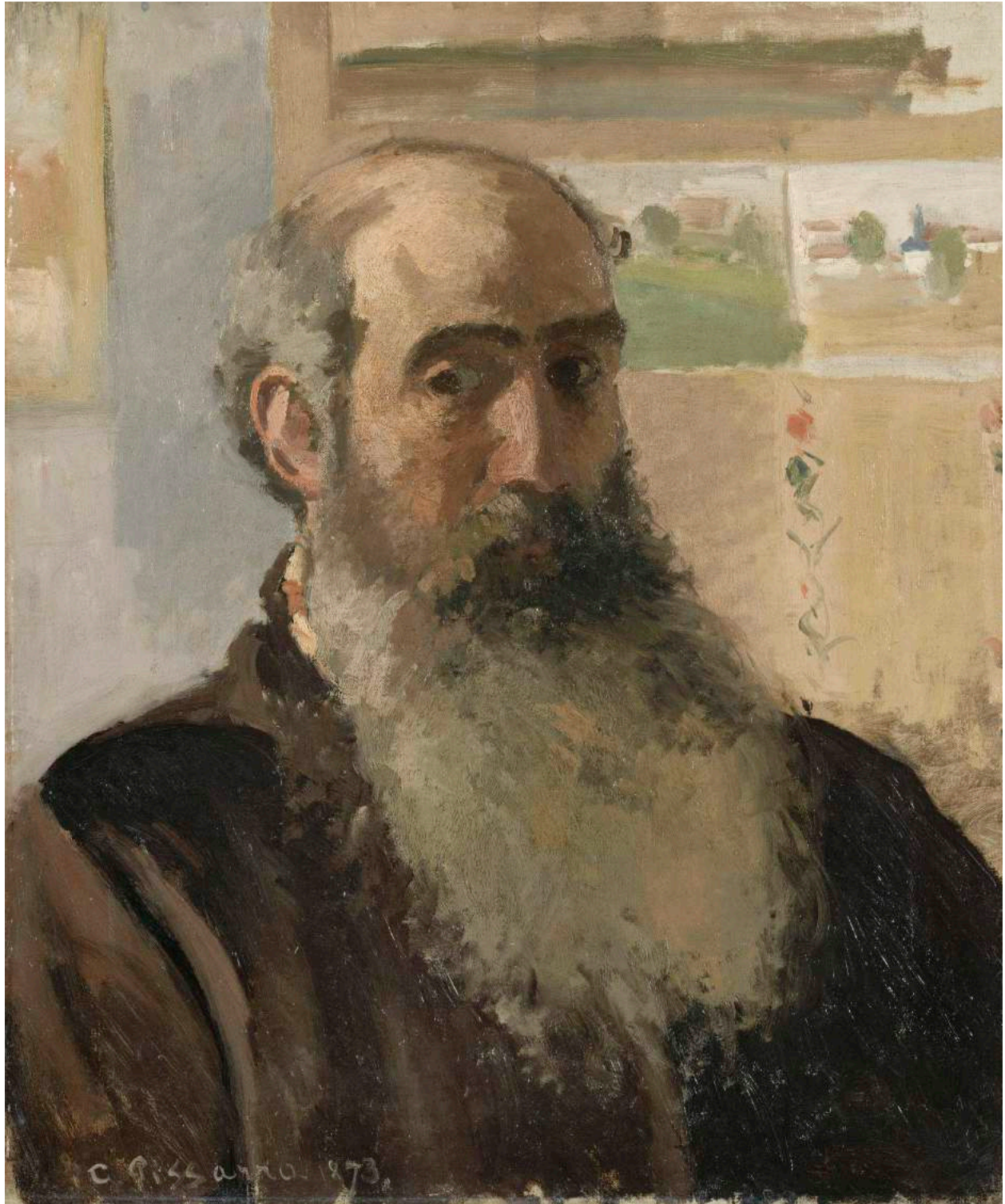
² Danmarkshistorien (online) 2017, s. 1-3 og Bach-Nielsen 2005, s. 1-4.

³ Paiewonsky 1959, s. 10 og Bugge 1985, s. 11-20.

⁴ Bugge 1985, s. 15. "Marraner" er dansk for det spanske ord "marrano", flertal "marranos". I Spanien under de katolske konger blev betegnelsen for jøder, der var gået over (oftest under tvang) til kristendommen, "conversos" eller "marranos". Sidstnævnte brugtes ofte som et skældsord, da man anså de konverterede for kryptojøder. Det var disse "nykristne", som Inkvisitionen forfulgte, netop *ikke* som jøder, men som falske, kætterske kristne. Ordet "marrano" kan have flere betydninger. Den almindeligst antagne er "svin".

⁵ Bach-Nielsen 2005, s. 4.

⁶ Paiewonsky 1959, s. 18-21.

*Camille Pissarro, "Selvportræt", 1873.
Foto: Paris, musée d'Orsay, donation de Paul-Emile Pissarro, 1930.*

Pissarros Vestindien

Pissarros Vestindien

Rambam bringer på de følgende sider en række malerier af De Vestindiske Øer malet af den dansk-franske kunstner Camille Pissarro. Malerierne er fra udstillingen *Pissarro. Et møde på Skt. Thomas*, som blev vist på Ordrupgaard fra den 10. marts til den 2. juli i år i anledning af 100-året for Danmarks salg af De Vestindiske Øer.

*Camille Pissarro, "Personer diskuterer i vejkanten", 1856.
Foto: Stern Pissarro Gallery, London.*

Pissarro Vestindien

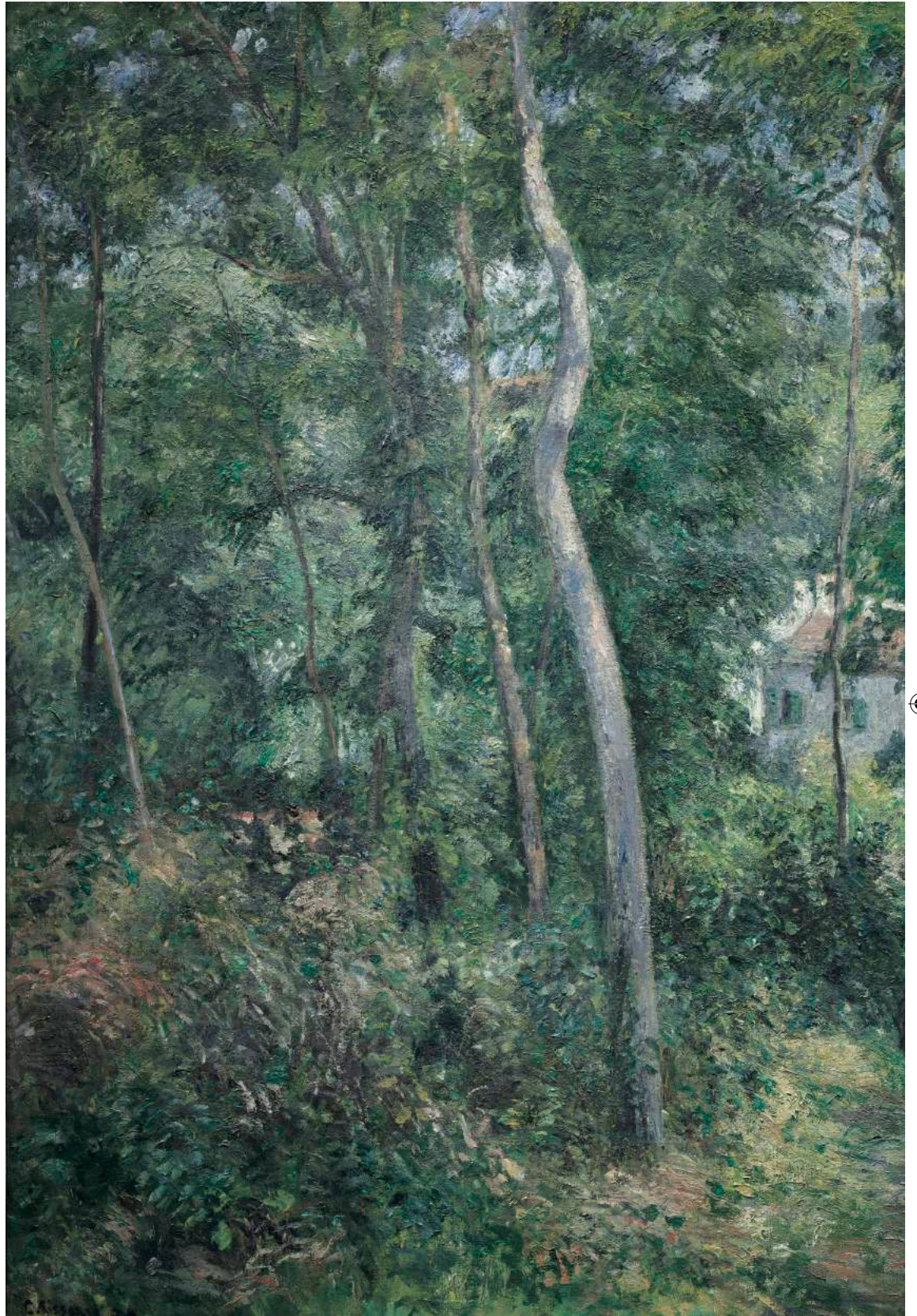

Ø.tv: Camille Pissarro, "Palmer", 1852.
Foto: Banco Central de Venezuela, Caracas.

N.tv: Camille Pissarro, "Ennery-vejen, Val d'Oise", 1874.
Foto: Musée d'Orsay, Dist. RMN-Grand Palais
/Patrice Schmidt.

Ov.f: Camille Pissarro, "Landskab, Skt. Thomas", 1856.
Foto: Virginia Museum of Fine Arts, Richmond.
Collection of Mr. and Mrs. Paul.

Næste side: Camille Pissarro, "Kanten af skoven tæt på
L'Hermitage, Pontoise", 1879. Foto: The Cleveland
Museum of Art, Gift of the Hanna Fund 1951.356.

Pissarros Vestindien

Pissarros Vestindien

*Fritz Melbye: "Parti af Havnen i Sankt Thomas" (1852).
Midt i maleriet, på en høj bag selve byen befinder sig Petit-familiens hvide villa.
Maleriet ejes af MIS Museet for Søfart. Fotograf: Jørgen Als.*

Tre danske jøder fra Sankt Thomas

Anne Labrosse beretter levende om sine dansk-vestindiske aner og om familiens vej til Sankt Thomas og tilbage til København igen, hvor de under Anden Verdenskrig blev sendt til Theresienstadt. I artiklen beskriver hun deres forbindelse til maleren Camille Pissarro og hans forældres kamp mod de jødiske myndigheder for at blive lovformeligt gift.

Af Anne Labrosse

Omkring år 1798 ankom mine tip-tip-tipoldeforældre, Moïse Ribca Manzano (Pomié) og Rebecca Athias, til en lille dansk ø.¹ Her blev de ikke mødt af bøgeskove, Kattegat, enge, provinsbyer og flade marker, men af palmer, hibiscus og turkist hav. Alligevel vejede Dannebrog fra flagstænger og bygninger. Øen lå mange hundrede sømil væk fra København og var 39 kvadratkilometer stor med små bjergrygge, som var beplantet med eksotiske træer, tropiske blomster og frugter. Moïse og Rebecca ankom til Charlotte Amalies gode havn fra den franske ø Saint-Domingue (i dag den uafhængige stat Haiti) med deres børn samt to slaver.² De havde forladt deres hjem i Bordeaux, da Den Franske Revolution stemplede dem som reaktionære rige overklassejøder.

På Saint-Domingue gik det ikke bedre. Ifølge Carsten Bach-Nielsen blev enhver, der ikke tilhørte den jordbesiddende klasse, anset som revolutionær efter Den Franske Revolution. I sin artikel om jøderne på Sankt Thomas skriver han, at oprøret på Saint-Domingue blev slået hårdt og effektivt ned af britiske styrker, hvilket i omfattende grad gik ud over den jødiske befolkning. Danmark holdt sig imidlertid uden for disse opgør mellem stormagter. Under

Isaac Petit, min tip-tipoldefar, gift med Esther Pomié og senere med Rachel Pomié, begge døtre af Moïses Ribca Pomié og Rebecca Athias. Isaacs søster, Anne Félicité, blev gift den 10. december 1798 i Bordeaux med Joseph Gabriel Pissarro. De fik en søn Frédéric Abraham Gabriel Pissarro i 1802.

*To fotografier af Camille Pissarros forældre, Frédéric og Rachel Pizarro, årstal er ukendt.
Fotografiet er sendt til Sankt Thomas til min tipoldefar Samuel Eugène Petit.*

neutralitet og med en god handel kunne Danmark således huse Caribiens forfulgte, beretter Bach-Nielsen.³ Caribien blev hjem for nogle af de ældste jødiske menigheder i Nordamerika. Helt tilbage til 1600-tallet var jøder ankommet til disse tropeøer. De allerførste sefardiske jøder ankom med Christopher Columbus' skibe. De havde taget hyre som mandskab. De kom fra Braganza, Bayonne og Bordeaux, mens de ashkenaziske jøder kom fra Altona, Hamborg, Danmark, Holland og England.

Jøderne var hverken fugl eller fisk i deres identitet, ofte spanske eller portugisiske som mine forfædre, Moïse og Rebecca. De var blevet franske statsborgere i Bordeaux, hvor jøderne levede i fred og fordragelighed med de katolske indbyggere. Der var blevet dannet en stor jødisk menighed, og jøderne var flittige og dygtige handelsfolk. Så kom Den Franske Revolution, og igen var jøderne på flugt. Man kan måske sige, at de blev født ud af en tragedie. Jøderne var udstødte, fordrevne og bortviste

allerede fra det 14. århundrede. Men de ville holde fast i deres traditioner og historiske erindringer. I Vestindien skulle de nye kolonier imidlertid befolkes, jorden skulle dyrkes, og handelen skulle i gang. Da Moïse ankom med sin familie til Charlotte Amalie i slutningen af 1700-tallet, blev familien danske statsborgere. Det eneste, man krævede af dem, var, at de overholdt alle danske helligdage, og som de andre nybyggere skulle de nedskrive alle fødsler, dåb, konfirmationer, ægteskaber og dødsfald i deres respektive menigheders registre. Reglerne var tilpasset den nye koloni.

Ikke mange fra moderlandet havde lyst til at drage ud på den lange rædsomme sejltur til troperne. De fleste omkom under sejlturen, og de få, der overlevede, faldt hurtigt fra, nu syge af tropesygdomme og svækkede af manglende ernæring under sejlturen. De allerførste pionerer ankom fra tugthuse og fængsler i Danmark, og de var ikke egnede til at rydde jord, plante, bygge og anlægge en by. Men så

Et nyere fotografi af Petit-huset i Charlotte Amalie taget af en dansk rejsefører bosat der. Min tipoldefar, Samuel Eugène Petit, byggede det i højderne, da klimaet var bedre, og der blæste en kølig brise fra havet. Huset har udsigt over byen og havet. Grunden valgte min tipoldemor, Julie Eve Petit, som døde kun seks måneder efter, at de var flyttet ind i juli 1865. To af Samuel Eugènes børn blev boende i huset efter, at han selv døde i 1882.

kom slaverne fra Guinea. Også her var der mange, der døde under sejlturen. De, der klarede turen, var syge, svagelige og underernærede, men de begyndte at arbejde på plantagerne eller på havnen. På Sankt Croix, Sankt Thomas og Sankt Jan var slaverne nødvendige, og det gjaldt om at holde dem raske, sunde og stærke, så de kunne arbejde. Øernes skove skulle ryddes, der skulle plantes kakao, tobak og kaffe, sukkerrør skulle høstes, og varerne skulle sendes til Europa. Pengene strømmede tilbage til den danske koloni. De fleste plantageejere så ikke nogen fordel i at straffe deres arbejdere, og mange af de nye plantageejere var selv bønder og arbejdede hårdt. Uden slaverne kunne de ikke klare det. Man begyndte at lade ejerne eller slaverne selv købe sig frie (frifarvede), ikke så de fik samme rettigheder som de hvide, men for at de kunne købe huse og jord. De fik også flere muligheder for at arbejde i købmandsforretningerne, pakhusene, på skibene og for at blive oplært som håndværkere eller i huset som kokke og tjenestefolk hos deres ejere mod løn.

Tidligere overrabbiner Bent Lexner svarer:

Hvorfor havde Frédéric Abraham Gabriel Pizarro og Rachel Petit så svært ved at blive lovformeligt gift?

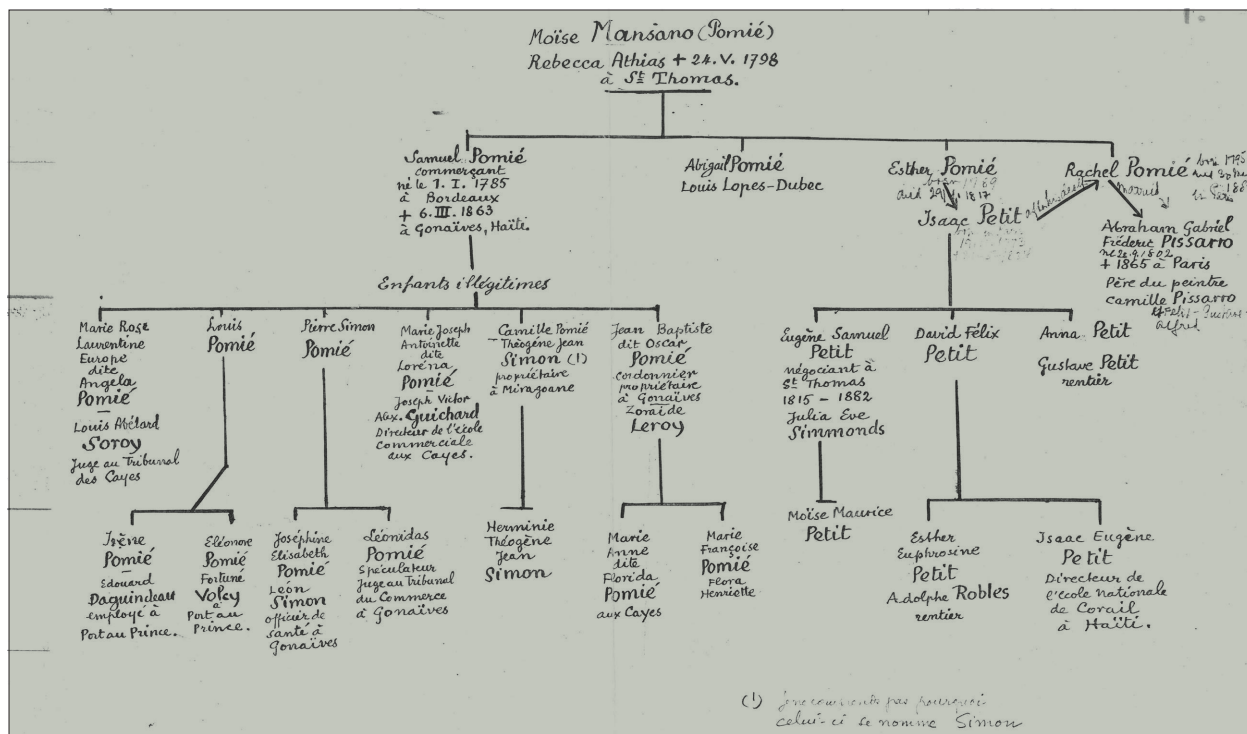
”Da jeg ikke har haft mulighed for at se de enkelte dokumenter i forbindelse med striden, kan jeg kun forsøge at forklare forbuddet mod et ægteskab mellem nevøen fra Frankrig og tanten.

Det første og umiddelbare må være forbuddet i 3. Mosebog kapitel 18 vers 14, hvor det hedder, at en nevø ikke må gifte sig med sin faster. Nu er der jo ingen forklaringer på årsagerne til de enkelte forbud i Torahen, men hvis man tyr til de rabbiniske kommentarer, nævnes det, at et sådant ægteskab strider imod naturens orden. Her nævnes det også, at forbuddet kun gælder, når det drejer sig om en nevø og en faster, men at en niece gerne må gifte sig med sin onkel. Årsagen forklares ved, at en mand skal være optaget af at opfylde den pligt, han har til at skabe kommende generationer, hvilket ikke vil ske med fasteren, der jo tilhører en tidligere generation. Det nævnes også, at forhold mellem unge mænd og ældre kvinder ikke er naturlige.

Hvis man vil forsøge med andre årsager til forbuddet, kan det ligge i rabbinernes bestemmelser om særlige regler for en fraskilt kvinde eller en gravid enke. Her lægger man nogle tidsbegrænsninger ind i forhold til, hvornår kvinden kan indgå et nyt ægteskab, idet man ønsker at være sikker på, hvem faderen er.

Årsagen til forbuddet ligger ikke i reglerne om uægte børn. Mens man mange steder definerer uægte børn som børn, der er født uden for ægteskab, er dette begreb ikke gældende i jødedommen. Det eneste tilfælde, hvor børn vil få definitionen uægte – benævnt mamzerim – er, hvis en gift jødisk kvinde får et barn med en anden jødisk mand, mens hun er gift.

Kunne der ikke have været mulighed for, at de rabbinere, der blev spurgt i sagen, kunne have løst striden gennem rabbiniske kompromisser? Det tror jeg faktisk, men jeg tror, at deres afgørelser har været påvirket af ønsket om at styrke menighedens ledelse i denne sag”.

Min originale stamtavle, der viser forbindelsen til Camille Pissarro. Forfatteren er ukendt.

Moïse, Rebecca og børnene fandt et tilflugtssted i Charlotte Amalie. De havde penge nok til at begynde forfra igen, bygge hus i Kronprinsens kvarter, etablere forretning og varehuse samt drive skibshandel, og så kunne de igen være troende jøder, fejre jødiske helligdage og tage del i en menighed. Danmark gav øernes befolkning religionsfrihed, måske for at tiltrække nye indbyggere, måske fordi det var nemmest, og Danmark tilbød sikre, velordnede forhold for hvide flygtninge på øerne. I 1800-tallet blev den jødiske menighed fuldt og helt integreret i det danske koloniale samfund. Guvernøren havde al magt og tilsynet med de religiøse samfund.

I 1795 var der 75 medlemmer af den jødiske menighed på Sankt Thomas.⁴ De holdt sabbat og andre jødiske helligdage i deres hjem, og som de andre menigheder skulle jøderne have en gravplads. De havde købt et stykke land i Savanne tæt på det, som senere hedder "Jødegade". I 1792 blev der oprettet et jødisk begravelsesselskab, og i 1796 ansøgte jød-

erne guvernøren om tilladelse til at bygge en synagoge. Tilladelsen fik de uden problemer. Nu fik jøderne samme rettigheder som de forskellige kristne konfessioner, og ligesom de skulle de udvise fuld lydighed over for det danske kolonistyre. Den første jødiske menighed kaldte sig "Bracha v'Shalom v' Gemilut Hassadim".⁵

I 1803 var der 197 jøder eller flere på Sankt Thomas. De havde omkring 238 slaver, og mange ejede skibe, skonnerter og slupper, der benyttedes flittigt til at sejle mellem de caribiske øer og gøre god handel med. De solgte tropiske produkter mod europæiske produkter. Kaptajnerne, tit unge mulatter, hejsede Dannebrog, og så var der fri passage. Mest berømt var en mulatkaptajn, Jacob Jesurun fra Port au Prince. Mange kaptajner og skibsejere bar jødiske navne. Den rigeste jøde var Elias Sarquy fra Marokko, der begyndte sit liv som en fattig tjener for en sultan.⁶ Den første synagoge blev indviet i 1813. En ny gravplads blev anlagt vest for Charlotte Amalie, og der

blev opført et ottekantet begravelseshus, ”Beth Ha-Chaim” (”Livets Hus”).⁷

Den 4. december 1831 udbrød der brand i Charlotte Amalie. Byen blev lagt i ruiner, og synagogen brændte ned. Bach-Nielsen skriver, at der fra nær og fjern ankom penge fra indsamlinger. Danmark og borgere bidrog med store pengebeløb, materialer og arbejdskraft. I marts 1833 afsluttedes de succesfulde indsamlinger. Allerede i 1832 blev grundstenen nedlagt, men synagogen som endeligt, ildfast og orkanmodstandsdygtigt samlingspunkt blev først færdig i 1833. Menigheden på Sankt Thomas blev ifølge Bach-Nielsen et forbillede for jøder i Nordamerika. Her herskede der ingen indbyrdes stridigheder, der var ingen problemer med myndighederne, og menighedens indre organisation var demokratisk og ligelig. Det betød, at kvinder deltog på lige fod med mændene ved gudstjenesterne. I 1850 var der 400 jøder i menigheden.⁸

Synagogen på Sankt Thomas er bygget i traditionel sefardisk stil. Menigheden sidder på bænke, der vender mod hinanden. Læseren eller rabbineren står på bimahen, som er anbragt modsat træbuen, hvor de seks Toraher ligger. Menoraen er fra det 11. århundrede og stammer fra Spanien. Bænke, træbuen og bimahen er af mahogni. Lysekronen er fra Europa, og der, hvor den er forankret i loftet, ses en rund fatning med nymfer. Hver skærm er af Baccarat-krystal, og på højtider brændes stearinlys. I dag er der også elektricitet. Stenene til murene er lokale vulkanske sten, mens murstenene er fra Danmark, og cementen er lavet af sand, melasse og kalk. Fire søjler, der holder loftet oppe, er af buede, håndlavede mursten lavet i moderlandet. De blev fremstillet specielt til denne synagoge, og søjlerne symboliserer de fire matriarker i jødedommen: Sara, Rebekka, Rakel og Lea. Sandgulvet er ganske unikt. Der findes kun fem synagoger i verden med sandgulv. Sandet refererer til den tid, hvor de sefardiske ortodokse menigheder måtte holde deres religion skjult. For at dæmpe stemmer og fodtrin strøede de sand på gulvet.⁹

Et skandaleombrust ægteskab

Moïse og Rebecca havde fire børn: Den ældste, Samuel, blev født i Bordeaux i 1785, Abigail findes der intet fødselsår på, Esther blev født i 1789 og Rachel i 1795. I registeret over dem, der sejlede fra Saint-Domingue, står en Moïse Pomié med to børn og to slaver.¹⁰ Enten var Rebecca allerede rejst, eller også følger hun efter med de to yngste. Samuel rejste væk fra Sankt Thomas og fik seks illegitime børn og adskillige efterkommere på andre øer i Caribien. Han døde på Haiti i 1863.

Esther Pomié (min tip-tipoldemor) giftede sig med Isaac Petit. Han var født i Paris i 1773 og flyttede til Saint-Domingue og derfra til Sankt Thomas. De nåede at få tre børn, inden Esther døde i 1817: David, Félix og Samuel Eugène (min tipoldefar). Isaac giftede sig hurtigt igen med Esthers søster Rachel. De fik tre børn, inden han døde i 1824. Rachel ventede et fjerde, og hun stod nu alene med søsters tre børn, sine egne tre og et på vej.

Samtidig skulle hun passe forretning, ordne testamentene, papirer og meget andet, så Isaacs søster Anna Félicité, som var bosat i Paris og gift med en Joseph Gabriel Pizzarro, født i Bordeaux, sendte sin søn Frédéric Abraham Gabriel (født 1802) på 22 år af sted til Sankt Thomas for at yde hjælp. Hurtigt blev enken og den syv år yngre Frédéric et par. De ville gifte sig, men synagogen forbød et ægteskab mellem en tante og hendes nevø, selvom de ikke var blodsbeslægtede. Debatten varede i otte år fra 1825 til 1833. I de år nåede parret, der jo levede i synd, at få fire drenge: Joseph, Moses, Jacob og Aaron.

Forældrene var opvokset i jødiske hjem og levede i overensstemmelse med jødiske traditioner og ritualer. Derfor måtte de gifte sig for ikke at gøre deres drenge til bastarder. Anmodningen om godkendelse af et ægteskab blev forkastet af menigheden med den begrundelse, at forbindelsen var illegitim og umoralsk. Mahamaden bøjede sig ikke, og ingen kristne vidste noget om sagen, da synagogen ikke ønskede at så tvivl om deres grundlæggende værdier.

Clara Asenath Schultz, født Petit, og dr.phil. Max Friediger, overrabbiner i København fra 1920-1947. Billederne er taget af Kurt Gerron under optagelserne til propagandafilmen i Theresienstadt.

Det var "shanda" (vanære, skandale). Da parrets ældste dreng blev født, blev han omskåret af Abraham Hoheb, og navnet blev registreret i synagogens register uden faderens navn. Samtidig blev deres ægteskab annonceret i St. Thomas Times: "med bevilling den 18. Nov. fra Hans Majestæt Kong Frederik VI og i henhold til det 4. israelitiske ritual er Abraham Gabriel Frederick Pissaro gift med Rachel Petit, født Pomie".¹¹ Synagogen var rædselsslagen, rystet i sin grundvold og i stor forlegenhed. Derfor satte Mahamaden næste morgen en annonce i avisen: "Ægteskabet mellem A.G.F Pissaro og Fru Rachel Petit annonceret i avisen var uden kendskab til os, der bestyrer Synagogen, ej heller var en ceremoni afholdt og foretaget i henhold til vore skikke".¹² Gennem ordre fra bestyrerne og vogterne I. Pretto Hz. Kasserer og sekretær erklærede synagogen entydigt, at "ægteskabet" ikke var legalt. De vidste intet om det, og det var ikke et jødisk bryllup.

Nu blev der erklæret krig. Ægteskabet var en direkte udfordring til Mahamadens autoritet og de love og regler, der tillod jøderne at bo på Sankt Thomas for ikke at tale om et brud på definitionen af traditionelle bryllupsskikke. At parrets snavsede vasketøj var hængt ud for alle og enhver at skue, var forfærdeligt for jøderne. For de kristne på øen havde sagen ingen betydning, men for jøderne var betyd-

ningen stor. Mahamaden skrev til rabbinerne i Amsterdam og København samt til kongen. De svarede, at Pizzaros ægteskab gik imod jødisk retspraksis, og at det ikke havde nogen betydning, hvorvidt de var i familie med hinanden eller ej. Ægteskabet var illegalt og umoralsk.

Kongen udstedte i et brev sin bedømmelse af sagen, som Mahamaden lod trykke i St. Thomas Tidende den 28. december 1827:

På grund af en annonce indsat i St. Thomas Tidende den 22. november, hvor A.P. annoncerer ægteskabet mellem Hr. A.G.F. Pissarro med fru Rachel Petit, født Pomie, gør vi hermed enhver, det må angå, opmærksomme på, at vi har modtaget en officiel skrivelse fra det Kongelige Råd, der skriver, at som følge af Synagogens brev til Hans Majestæt angående det illegale ægteskab, har Kongen taget dette til efterretning og i henhold til den beskyttelse, han gav disse personer, erklærer han: "bevillingen, som han havde udstedt i favør af ægteskabet mellem A.G.F. Pissarro og Rachel Petit må ses som *sub et ob reprobatione*, modtaget på det tidspunkt bevillingen blev udstedt, var det ikke blevet forklaret at de, sagen omhandlede, tilhørte den mosai-

ske religion, og derfor kan bevillingen ikke blive anset for en tilladelse til dette ægteskab, hvilket i brevene fra rabbinerne må anses for ikke at være legalt.”

Fra ordre af:

A. WOLFF

B. Secty

St. Thomas 28. december 1827¹³

I 1833 opgives striden, og ægteskabet sanktioneres og erklæres gyldigt. Parrets fjerde dreng indskrives med faderens navn i synagogens register.¹⁴

Da var Jacob tre år gammel og måske for lille til at blive mærket af skandalen. Han gik nogle år i den moravianske skole i Charlotte Amalie, men da han var 11 år gammel, blev han sendt til Frankrig for at gå i skole og lære om franske traditioner og fransk kultur. Jacob boede i de år hos sine bedsteforældre, Joseph og Anne Félicité. Da han var 17 år, kom han tilbage til Sankt Thomas for at arbejde i sin fars forretning, men tre år efter indså han, at kontorarbejde ikke huede ham. Derfor rejste han til Venezuela med maleren Fritz Melbye. De to malede sammen i to år, hvorefter Jacob vendte hjem for en kort bemærkning, men allerede næste år tillod Rachel og Frédéric, at han rejste til Paris for at studere malerkunst. Han kom aldrig tilbage til Sankt Thomas.

I min besiddelse har jeg et brev (originalen) stilet til min tipoldefar, Eugène Petit, fra Jacob, der nu har taget navneforandring til Camille Pissarro.¹⁵ Brevet er dateret den 10. februar 1882 og er sendt fra Pontoise. Læseren kan læse min oversættelse eller originalen efter artiklens slutnoter. Desværre kender vi ikke svaret. Måske nåede Eugène ikke at besvare det og få gjort, hvad Camille bad ham om. Han døde den 26. september 1882. Pissarro førte en meget omfattende korrespondance, men alle hans breve i flere bind blev solgt på en auktion hos Drouet i Paris i 1975. Så læseren kan lege detektiv og spørge sig selv, om Pissarro var og forblev dansk? Det kan hans kones pas bekræfte. Julie Vellay fik

dansk pas på Det kongelige danske Gesandtskab i Paris den 12. maj 1920 og er indskrevet som værende dansk undersåt.¹⁶ Forblev han jøde?¹⁷ Og hvorfor alt det hyr med hans navn og dets stavemåde? Han måtte have haft nogle papirer for at rejse væk fra Sankt Thomas og senere gifte sig. At købe hus og få børn indskrevet i skoler krævede ligeledes attester. Selv har jeg foretaget en omfattende søgning for at finde hans papirer, men desværre har den ikke båret frugt. Tænk, hvis Camilles forældre som rettroende jøder havde fulgt Mahamadens regler – så var Jacob måske aldrig blevet født.

Fra Sankt Thomas til Danmark – og Theresienstadt: Clara Schultz

Vi skal nu høre lidt om et denne ”onkel” Samuel Eugène og to af hans børn, Clara og Rosalie. Pissarro skrev til Samuel Eugène, søn af Esther Pomié og Isaac Petit, på Sankt Thomas. Samuel Eugène blev enkemand i 1866 og stod alene med seks børn, som var mellem et og 13 år gamle. Clara Asenath var fire år. Mange år senere i København nedskrev hun sine erindringer fra Sankt Thomas, og de giver et smukt billede af Sankt Thomas og livet derovre. Erindringerne er for lange til at medtage her; kun nogle få linjer har interesse, hvorfor de figurerer senere.

Clara blev gift i København den 29. juni 1898 på Rådhuset i København med en kaptajn i flåden, Johannes Hermann Schultz, der døde i 1934. De fik to piger: Ellinor født i 1899 og Ingeborg i 1901.¹⁸ Johannes var flådekommandant i den danske flåde og havde for god og tro tjeneste modtaget 12 medaljer, dekorationer og ordner, blandt andet fortjenstmedaljen i guld.¹⁹ Måske mødte han Clara på Sankt Thomas, da han sejlede i Caribien. Hun skriver ikke mange personlige oplysninger i sine erindringer.

Da jødeforfølgelserne begyndte i Danmark, nægtede hun pure at forlade sin lejlighed og sejle til Sverige. Hun blev i lejligheden med sine to ugifte døtre til den dag, tyskerne bankede på døren og bad dem følge med. Det eneste, hun greb, var en af Johannes’ mange medaljer, som hun hæftede på barmen

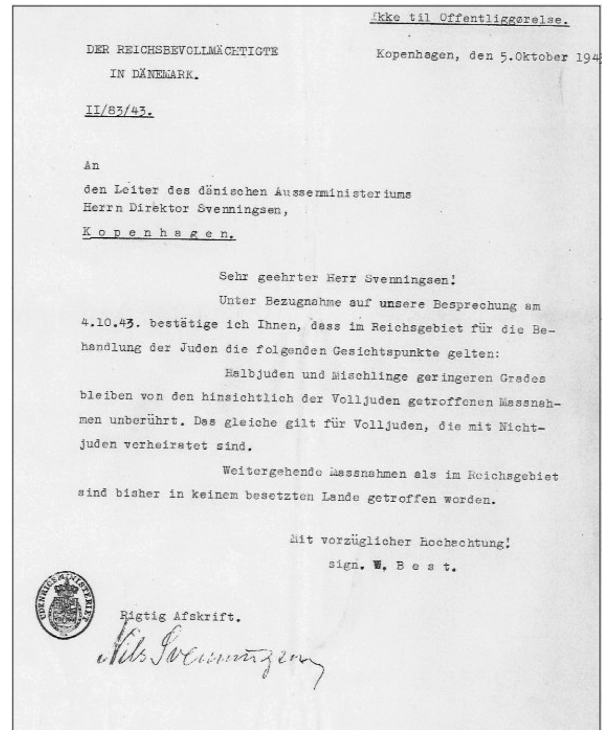

Claras registreringskort. Man aner den tyske medalje, der reddede hendes liv.

og gik rundt med i Theresienstadt, hvortil hun og døtrene blev deporteret i 1943. Hun var da 81 år gammel. Døtrene blev sendt tilbage til Danmark i januar 1944. De var ”fejldeporterede”.²⁰ Clara skriver ikke meget om de år i koncentrationslejren, men denne lille fortælling er guld værd:

I forbindelse med det tågede begreb, fremmede her i Europa havde dannet sig om de Vestindiske øer, tænker jeg med et smil på en czekisk læge, medfange af os danske, som tyskerne under krigen havde deponeret i koncentrationslejren Theresienstadt. - Lægen var flink mod os danske, særlig mod mig, havde ondt af mig på grund af min høje alder, og var altid meget interesseret i at høre om mit tropiske fødested. Han spurgte mig engang: “Er folket der ude civiliseret?” “Jeg ved ikke, hvilket indtryk jeg har gjort på Dem”, svarede jeg: “Syntes De, jeg virker uciviliseret?”. Hvorpå han skyndte sig at forsikre mig om, at han fandt mig meget *meget civiliseret*.

De første dage i kz-lejren tilbragte Clara i Vestbarakerne (ved Sokolovna), hvor de ulykkelige/uheldige børn fra Bialystok var blevet holdt til fange ti dage forinden. Senere blev Clara dog stemplet som ”Prominent A”-fange, måske på grund af medaljen på barmen, måske fordi hendes mand var flådekommandant med høje udmærkelser fra Første Verdens-

Korrespondancen i oktober 1943 mellem den rigsbefuldmægtigede Werner Best og direktør i Udenrigsministeriet Nils Svenningsen.

krig. Denne forfremmelse til ”Prominent A” gjorde, at hun fik lidt bedre boligforhold, og tyskerne kaldte hende ”Frau Kommandant”, men opholdet var ingen dans på roser.

I oktober/november 1943 kom fire transporter med 480 jøder fra Danmark til Theresienstadt. Hjemme i Danmark var man meget bekymret for de deporterede, og derfor blandede embedsmænd sig bestandigt på højeste sted i København og Berlin og krævede i november et besøg i Theresienstadt af en kommission fra Røde Kors. Den første gruppe af danske jøder blev modtaget af Anton Burger, Rudolf Haindl og andre SS-mænd. De nyankomne blev herefter modtaget af Paul Eppstein, som efter befaling fra SS blev venligt modtaget. SS forholdt sig høfligt og opfordrede de danske jøder til at fortælle danskerne hjemme om deres gode modtagelse. De tillod sågar fangerne at ryge. Først efter, at SS forlod stedet, blev de danske jøder frataget deres

værdigenstande og fik jødestjernen hæftet på tøjet. Begyndelsen var frygtelig, men snart fik fangerne pakker fra Danmark og levede lidt bedre end de andre fanger. De fik lov til at skrive og modtage breve og var fritaget for deportering til Auschwitz. I 1944 levede der 94 "Prominente A" i Theresienstadt, hvor seks døde en "naturlig død". Ni blev med efterårstransporten i 1944 sammen med deres familier sendt til gasovnene. Alt i alt overlevede 79 "Prominente A"-fanger trods deres høje alder.²¹

Clara medvirkede i en propagandafilm, der blev optaget i Theresienstadt, hvis mål var at vise omverdenen, hvor godt tyskerne behandlede fangerne. Dr.phil. Max Moses Friediger, født i Budapest i 1884, kongelig dansk overrabbiner i København og "*nicht aufgeführt*" (deporteres ikke til Auschwitz-Birkenau), er sammen med Clara i en scene i filmen. Filmen skulle fremstille kz-lejren som det rene paradys.²² "Den store forskønnelse", kaldtes filmen, andre navne nævnes også. Det var imidlertid nok ikke det paradys, Clara drømte om i sine erindringer.

Scenen med Clara og dr. Friediger er skrevet af en anden fange, Kurt Gerron, tidligere skuespiller og kabaretkunstner, som også skulle agere regissør på filmen, overvåget af SS.²³ Et kamerahold fra Prag lavede drejearbejdet og klippede filmen. I 1945 var den forsvundet, men nogle enkelte scener blev dog opdaget senere. Filmen blev ikke lavet på befaling af propagandaminister Joseph Goebbels, men var et SS-projekt. Den blev lavet mellem den 23. juni og den 26. august 1944. Regningen fra Prag lød på 35.000 Reichsmark, ca. 250.000 kroner, og pengene til at betale filmselskabet stammede fra stjålne jødiske formuer. Gerron endte sine dage i Auschwitz. Han blev deporteret den 28. oktober 1944. Han havde gjort alt under optagelserne for at opmuntre statisterne/fangerne. Det blev til 38 scener, den ene mere rosenrød end den anden: Koncerthus, tesa-lon, bibliotek, posthus, café, strand, dans, folk, der nyder naturen, bader, slikker sol, dyrker sport, børn på en legeplads, i børnehave, gartneri, spisesal, hobbyværksteder, teater og meget andet. I alle scenerne

figurerede unge, smukke mænd og kvinder som repræsentanter for de "rigtige", "gode" jødiske typer. Her er scenen med Clara beskrevet af Friediger:

PARKEN.

En herlig park ude i haven under blomstrende træer. Et rundt bord, hvor der er spændt en parasol. En elskelig gammel dame kommer. Fru X sætter sig i en magelig havestol. Jeg (Friediger, red.) bliver kommanderet til at sætte mig ved siden af hende. De skal ikke agte på, hvad jeg (Gerron, red.) gør. - De passiarer stilfærdigt med hinanden livligt og interessant – kommanderer den utrættelige Gerron. Det var ikke godt! De Dr. Friediger var for tæt ved fruens ansigt! Men hun hører ikke så godt! Det gør ingenting, det er ikke en lydfilm. Om igen, så det var godt! Men bliv bare ved, nu tager jeg et nærbillede!²⁴

Senere kom der lyd og musik på, som var lavet efterfølgende i Prag. Al musik var af jødiske komponister og udvalgt af den danske komponist Peter Deutsch, som også dirigerede orkesteret, der spillede under lydoptagelserne.²⁵

Clara optræder også i nogle få linjer fra en bog skrevet af en tysker fra Berlin, som blev sendt til Auschwitz-Birkenau og myrdet i gasovnene:

Mit første besøg gjaldt enken af den danske admiral Schultz. En værdig, sprød, sart dame på 82 år. Hun talte ikke et ord tysk, så vor samtale blev på engelsk. Hun er selv Jødinde fra jødiske forældre født og opvokset på de danske Vestindiske øer.

Da jeg spørger hende, hvordan et ægteskab med en kristen officer var kommet i stand, svarer hun mig: "Vi i Danmark spørger ikke til religion, når man elsker hinanden og vil giftes." Desværre gør hendes døvhed, at vi ikke kan tale mere sammen.²⁶

Den 13. april blev der i lejren kundgjort, at danskerne ville blive befriet. Clara kom hjem siddende stolt og rank ved siden af chaufføren i en af Bernadottes hvide busser, og hun levede, til hun blev 100 år. Jeg var med til at fejre hende. Hun var en lille sart dame, elskelig og smilende og altid iklædt lange tynde sorte kjoler med høj hals og kniplinger. Medaljen bar hun til sin død. Jeg kan stadig huske hendes lejlighed i Østbanegade 11. Jeg glemmer aldrig døtrene, der lod os børn lege med nogle håndsyede dukker fra Dansk Vestindien. Kroppen var syet af brunt uld, skørt i spraglede farver, hvide bluser med pufærmer, safrangule små ærmeløse veste, halskæder af bittesmå glasperler, guldøreringe og sort hår af garn. Mund og øjne var syet på med garn, og på hovedet var et farverigt tørklæde bundet på caribisk manér. Hendes lejlighed var fyldt med hendes møbler fra Sankt Thomas, billeder, fotografier, graveringer, malerier og nips af skildpaddeskjold, gamle vifter, konkylieskaller og et gammeldags sort hørerør. En forsker sendte mig historien om, hvorfor hun gemte på det.

Silvia Fracapanes e-mail til mig, den 21. juni 2016:

Jeg har hørt en del om fru Schultz fra Ellen Oppenheim, datter af Mélanie og Moritz Oppenheim og søster til Ralph Oppenheim – de var alle fire blandt de deporterede. Ellen havde også kontakt med Ingeborg og Ellinor indtil deres død. Ellen, som dengang var en ung pige på 16-17 år, arbejdede i januar 1945 i en gruppe, der skulle sortere tøj, der var frastjålet jøder, som var sendt videre til Auschwitz-Birkenau. I den bagage, hun sorterede, fandt hun en dag et hørerør, som hun smuglede med hjem fra arbejde og gav fru Schulz, der i Danmark havde haft et høreapparat og led svært under sin dårlige hørelse. Efter sin død fik Ellen hørerøret som minde.

Fru Schulz er nævnt i nogle bøger *Det skulle så være* af Ralph Oppenheims dagbog 1945, senere i 1966 er i ny udgave lidt mere om Schultz'erne, i tidligere udgave står de som

Rosalie Petit som "konfirmand". Ceremonien er nok foretaget af rabbiner Carillon i synagogen i Charlotte Amalie. Min mormor har sat årstallet 1873 bagpå fotografiet, og hvis det er korrekt, er Rosalie 13 år og har således den alder, hvor piger foretog deres "confirmation".

Holm. Ligeledes er fru Schultz nævnt i Mélanie Oppenheims bog *Menneskefalden*. Desuden findes materiale i Det Kongelige Biblioteks samling. De har en samling breve og kort skrevet fra og til Theresienstadt mellem Clara Schultz og døtrene Ingeborg og Ellinor efter disse kom tilbage til Danmark i 1944. Der findes også en kopi af den petition om løsladelse, der blev underskrevet af Prins Knud samt flere højtstående i flåden, der havde kendt hendes mand Johannes Herman Schultz. Den blev afsendt til Werner Best 18. oktober 1943, men førte altså ikke rigtig noget med sig. Der findes også i Rigsarkivet en sagsmappe om fru Schultz, hvor man

kan følge Udenrigsministeriets forsøg på at få hende frigivet.

Apotekerfrue i København: Rosalie Riise

Claras søster, Rosalie (min oldemor), voksede op i samme hus som Clara og blev gift med en kristen apoteker, Valdemar, i 1882.⁸⁷ Da var hendes far, Eugène, død. De blev gift med kongebrev i en stue i A.H. Riises *Apothecary Hall*, viet af en protestantisk præst. Måske burde brylluppet have stået i brudens synagoge, som skikken og reglen var. Jeg tror, at Rosalie havde et ønske om at blive integreret som ”rigtig” dansk og nu fin frue på apoteket, som hendes mand havde overtaget efter sin far, A.H. Riise. De fik fem børn. Alt, hvad jeg kender til hende, er gennem hendes mange breve skrevet hjem til hendes svigerinde i København, og alt drejer sig om bestillinger af rober, kjoler, sølvbestik, porcelæn og deslige. Der står intet om hendes jødiske opvækst.

I brevene har hun en tunge som en giftslange, fuld af ironi og sarkasme især over for folk af lavere stand, men sin mand elsker hun højt og vice versa. Hun er i sandhed blevet apotekerfrue, og i brevene skriver hun ofte i en nedladende tone og kritiserer tit sine børn, sine niecer og nevøer, deres valg af koner og deres mangel på interesse for boglig lærdom. Dovne er de, men alligevel elsker hun dem højt. Af brevene fremgår det, at hun fejrer jul med stor glæde og forærer Dagmarkors (hun synes, at de ser for katolske ud) ved dåb. I et brev fra hendes mand, som er på besøg i Amsterdam med sønnen, skriver han om jødekvartret der:

Vi besøgte et diamantsliberi, det var en Jøde, der ejede fabrikken og derfor ville han ikke sælge i dag, da det er Sabbath'en. Her er en masse Jøder, både rige og fattige, der bor i et Kvarter "das Jüdische Viertel", hvilket er en Ghetto af den værste slags. Vi var naturligvis igennem og så livet som var det mest smudsige man kan tænke sig, og hvor al slags Handel med alt muligt går for sig, også Hus-

livets intimeste Scener, der vrimlede selvfølgelig med Børn, hvoraf Fattigmand jo altid har nok.

I et af Rosalies breve skrevet i december 1899 taler hun om jøder:

Hvad mener du (svigerinden, red.) om artiklen i den dominikanske avis og hvad mener du Hans Excellence vil sige til den? Jeg finder den skammelig og nu erfarer vi, at der var et supplement til artiklen, trykt et andet sted da det skrevne var vanærende og skændigt og blev sendt anonymt til en vis jøde. S.H. Moron syntes at have været en af de begunstigede jøder og følgelig udkom gårdsdagens avis med et brev, i hvilket han protesterer mod, hvad han kalder "at vaske ens snavsede tøj andre steder end hjemme". Valdemar fik løvens andel blev rakkert ned og skældt ud.

Rosalie døde i København i 1941 og nåede ikke at opleve deporteringen af danske jøder. Hendes bror, Moïse (Maurice), forblev på Sankt Thomas, da øerne blev solgt. Han boede i barndomshjemmet og blev aldrig gift, men besøgte tit sine to søstre i København, efter deres søster, Esther Alice, døde på Sankt Thomas. Jeg har nogle af hans breve til Rosalie (skrevet i år 1940). I dem alle ser man hans bekymring for krigen, Hitler og nazismen og forholdene i Danmark. Mange breve er åbnet og censureret af *Die Wehrmacht*, men nogle slap igennem:

Jeg har læst en beskrivelse om de oprørende grusomheder, der sker i de tyske koncentrationslejre, det viser, hvor lavt en nation kan synke, når den svigter alle former for anstændighed. Jeg har aldrig følt kærlighed for Tyskland og næsten alle de tyskere, jeg har kendt, har jeg fundet afskyelige, indbildske og svinske i deres væremåder – Becker, Sonderhoof, Joachimsen var alle svin i menneskelig form, og kan bruges som mønster for andre i deres nation.

Jeg fik rapporten, du sendte mig, og læste om alle de rædsler og grusomheder begået på de stakkels folk, jeg er godt informeret om de kriminelle gerninger Tyskland udøver mod neutrale lande, men det er jo typisk for deres metoder at føre krig på og en total ligegyldighed overfor alle love og overenskomster. Enhver nation, der hjælper Tyskland i denne krig, åbner vejen for tysk domination og vi ved, hvad dette betyder.

Dine kommentarer om krigen og de tyske metoder, de bruger til at udføre dem, er de samme følelser, jeg har. Jeg er helt enig med dig, at døden ville være bedre end at falde i deres hænder, for de kender ikke til barmhjertighed. Jeg har læst en beskrivelse om de oprørende grusomheder, der sker i de tyske koncentrationslejre, det viser hvor lavt en nation kan synke. Deres måde at føre krig på er kriminel, deres totale ligegyldighed overfor love og overenskomster.

Der er også ét brev, dateret den 9. januar 1944, fra Maurices brors (Isaac Theodore) datter, Alice, som skriver til sin bror Achilles i Monte Christi. Hun kendte alt til vore aner og familiehistorier fuldstændig som Clara og Rosalies søster, Esther Alice, og hun forblev som sin far, farfar, Clara, Maurice og Esther Alice i den jødiske tro. Hun skriver meget om den jødiske menighed, salmer, de sang, og bønner, de bad. Her er et uddrag af et brev skrevet i 1944 på Sankt Thomas:

Jeg har ikke modtaget nyheder i årevis, og jeg frygter meget, pga. de religiøse perkussioner, der sker nu. Ikke for et minut ville jeg tro, at Tante Clara, som nu er 82 år gammel, ville rejse til Sverige, det ville hun ikke kunne klare, og jeg tror hun ville hellere dø end at forlade sit hjem. Hendes to døtre og din tante Rosie har måske undsluppet, men man kan jo ikke være afhængig af noget tyskerne siger eller siger de ikke vil gøre.

I et interview med *Weekendavisen* den 3. juni 2016 sagde formand for Det Jødiske Samfund i Danmark Dan Rosenberg Asmussen: ”at der måske er 2-300.000 i Danmark, som har jødiske rødder, men slet ikke opfatter sig selv som jøder”.²⁸ Vi gamle finder stor interesse i at hige og søge og bevare erindringer og minder for eftertiden. Tænk, hvis nu en efterkommer af Moïse og Rebecca en dag skulle spørge til sine aner. Så er det jo godt, at nogle af os nedskriver og gemmer alt. Karen Blixen skrev engang: ”Der findes en anden trosbekendelse, der forkynder for os vor forpligtelse mod fortiden. At glemme den, er den styggeste af alle krænkelse af verdenslovene. Det er dyb utaknemmelighed og fornægtelse af vor gæld”.²⁹ Jeg er enig. Fortiden, som vi skylder alt, må aldrig gå i glemmebogen. Hvordan skal vi mennesker forstå os selv uden at se tilbage og lære af fortiden? Tænk, hvilken rigdom man får lov til at opleve ved at møde henfarne slægter og lære deres livsforløb at kende. Det ville være trist, hvis man skulle svare dem, der spørger til deres fortid, at de skulle have spurgt, dengang deres bedsteforældre levede. Der findes en roman i enhver familie; det kræver bare én, der vil fortælle historien.

LITTERATUR

Adler, H.G.

2017 *Theresienstadt 1941-1945: The Face of a Coerced Community*. Oversat fra tysk af Belinda Cooper. New York: Cambridge University Press 2017.

Bach-Nielsen, Carsten

2005 "Jøderne på Skt. Thomas", *Kristeligt Dagblad*, den 7. september 2005. Tilgængelig online: <https://www.kristeligt-dagblad.dk/historie/jderne-p-st.-thomas> (2017-11-08)

Blixen, Karen

1957 *En Herregaardshistorie*. København: Gyldendals Tranebøger 1957.

Caron, Aimery

2013 "The Port Jews of Charlotte Amalia in 1803", Research Paper for The Caribbean Genealogy Library, 2013. Tilgængelig online: <http://cgl.vi/pages/Caron/PortJews.pdf> (2017-09-07)

Friediger, Max

1946 *Theresienstadt*. København: J. Fr. Clausens Forlag 1946.

Ghetto-Theresienstadt (online)

2017 www.ghetto-theresienstadt.info (2017-25-07)

Klinger, Jerry

2016 "St. Thomas, Virgin Islands". Tilgængelig online: http://www.jewish-american-society-for-historic-preservation.org/images/St._Thomas.pdf (2017-09-07)

Manes, Philipp

2009 *As If It Were Life: A WWII Diary from the Theresienstadt Ghetto*. Oversat fra tysk af Janet Foster, Ben Barkow og Klaus Leiskt. Palgrave Macmillan 2009.

Paiewonsky, Isidor

1959 *Jewish Historical Development in The Virgin Islands, 1665-1959*. Isidor Paiewonsky 1959. Tilgængelig online: <http://ufdc.ufl.edu/AA00004167/00001/1j> (2017-09-07)

Rachum, Stéphanie

2000 "Camille Pissarro's Jewish Identity", *Assaph* 5, Tel Aviv, 2000. Tilgængelig online: <http://www5.tau.ac.il/arts/departments/images/stories/journals/arhistory/Assaph5/01rachum.pdf> (2017-09-07)

Rifbjerg, Synne

2016 "De danske jøder", *Weekendavisen*, den 3. juni 2016.

NOTER

¹ Årstallet for deres ankomst er baseret på min gamle franske stamtavle. Den eneste fødselsdato, der står listet, er Moïse og Rebeccas søn Samuels. Deres datter Abigail mangler, og døtrene Esther og Rachels fødselsdatoer, som fremgår senere i artiklen, er mine gæt ud fra de øvrige navne på stamtavlen.

² Caron 2013, s. 8. I sin artikel fra 2013 medtager Aimery Caron en række interessante navnelister over jøderne i Charlotte Amalie. Her er Moïse blevet til Moses Mansanto. På listen side 8 er der en Benjamin Simmonds, som ganske sikkert er min oldemor Julie Eves bedstefar. Han figurerer på en af min families stamtavler. Listen på side 10 viser, at Moïse ejede skibe. På side 8 er optegnet under Pomié: En mand, to børn og to slaver, størrelsen på hans ejendom og "Skt. Dom" (oprindelse). Rebecca og to piger mangler.

³ Bach-Nielsen 2005, onlineversion. Artiklen udkom samtidig med udgivelsen af Judah M. Cohens bog *Through the Sands of Time – A History of the Jewish Community of St. Thomas, U.S. Virgin Islands*. Mange artikler om jøderne på Sankt Thomas refererer til denne bog, blandt andre tidligere nævnte Aimery Caron.

⁴ Bach-Nielsen 2005, onlineversion.

⁵ Caron 2013, s. 2.

⁶ Caron 2013, s. 5.

⁷ Bach-Nielsen 2005, onlineversion.

⁸ Bach-Nielsen 2005, onlineversion.

⁹ Paiewonsky 1959, s. 11.

¹⁰ Caron 2013, s. 8. Se også s. 10.

¹¹ Rachum 2000, s. 8. Oversat til dansk af artiklens forfatter. Rachum refererer til Enid M. Baas bibliotek på Sankt Thomas, en ekspert i Pissarro- og Petit-familierne. Alt er samlet i Von Scholten-samlingen på hendes bibliotek.

¹² Rachum 2000, s. 8. Oversat til dansk af artiklens forfatter.

¹³ Klinger 2016, s. 15.

¹⁴ Rachum 2000, s. 9.

¹⁵ Under udarbejdelsen af denne artikel er originalen doneret til Ordrupgaard Museum i marts 2017 i forbindelse med udstillingen *Pissarro. Et møde på Skt. Thomas*.

¹⁶ Se et billede af Julie Vellays pas online på: <http://ekldata.com/-2zJpwmhSaRiMS0x0onF5zLA1Rw@800x1081.jpg>.

¹⁷ Rachum 2000, s. 12-28.

Pissarros brev til Samuel Eugène Petit

Brevet til Samuel Eugène er oversat til dansk af artiklens forfatter. Originalen på fransk og en renskrivning af dette findes nu på Ordrupgaard Museum. Brevet er sikkert kommet Rosalie i hænde, da hendes far døde, og så har hun opbevaret det i årevis i en kiste, som min mormor arvede. Heri fandt jeg det for mange år siden og har haft det liggende, indtil jeg donerede det til Ordrupgaard i forbindelse med deres udstilling *Pissarro. Et møde på Skt. Thomas*.

Pontoise (Seine et Oise)

1. feb. 1882

Min kære Eugène,

Længe har det været min hensigt at skrive til Sankt Thomas angående et anliggende, der har store konsekvenser for mig selv og min familie, som består af fire drenge og en lille pige. Jeg har talt med min broder om denne sag,

og han har stærkt rådet mig til at henvende mig til Dem med fuld tillid. Jeg indrømmer, at jeg ikke har ført megen korrespondance med Dem siden min afrejse fra Sankt Thomas. Jeg tør næsten ikke sende Dem min henvendelse, som måske er indiskret, men opmuntret af Alfred har jeg alligevel accepteret, idet jeg kender Deres imødekommenhed, når det drejer sig om at hjælpe Deres venner.

Her er, hvad sagen drejer sig om: min fødselsattest er ikke godt lavet (skrevet). Mit fornavn Camille er ikke nævnt, og efternavnet er skrevet med Z. Det drejer sig så nu om at rette op på dette, hvis det er muligt gennem en Notarius Publicus for at få et dokument, der bekræfter, at Camille Pissarro er den samme person som Jacob Pissarro. Hvis det ikke skulle være muligt at rette op i ortografien, så få udskrevet et dokument udfærdiget af en advokat med domskendelse og legalisering fra det franske konsulat, som kan konstatere (bekræfte) min identitet med hensyn til fornavnet Camille og ortografien af navnet Pissarro. Det skal være præciseret klart

¹⁸ Begge piger er døbt. Dengang og indtil 1970 skulle de, der agtede at gifte sig og var af forskellig tro, underskrive en attest om, hvilken tro eventuelle børn skulle opdrages i. Pigerne blev lutheranske protestanter.

¹⁹ Se foto af Claras registreringskort fra kz-lejren, hvor fortjenstemedaljen står nævnt.

²⁰ Det blev med tysk grundighed undersøgt, og de to ugifte døtre var protestanter.

²¹ Adler 2017, s. 133.

²² Se oplysninger om Clara og propagandafilmen på: www.ghetto-theresienstadt.info.

²³ Yderligere oplysninger om Kurt Gerron i forbindelse med propagandafilmen findes på: www.ghetto-theresienstadt.info.

²⁴ Friediger 1946, s. 118.

²⁵ Se www.ghetto-theresienstadt.info.

²⁶ Manes 2009, s. 220. Oversat til dansk af Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane.

²⁷ Ved ægteskabet med kristne Valdemar vedblev Rosalie at tilhøre Mosaisk Troessamfund, ligesom hun i folketællingerne fra 1916 og 1921 fortsat tilhørte Mosaisk Troessamfund.

²⁸ Rifbjerg 2016, s. 8.

²⁹ Blixen 1957, s. 18-19.

og tydeligt, samt at de to S'er mangler, da man her i Frankrig er meget strenge over for al identitet, der måtte være dårligt defineret. De forstår, hvad alle disse fejl har af konsekvenser for mig, i særdeleshed fordi jeg er meget kendt i kunstverdenen. Modtag, min kære Eugène, min tak og venlige hilsener, og jeg beder Dem hilse Deres hustru fra mig.

Mor har det ganske godt trods sin høje alder, og hun beder mig også hilse Deres hustru fra hende. Deres hengivne

C. Pissarro

85 Quai du Pothuis, Pontoise, Seine et Oise

PS. Med hensyn til omkostningerne, så giver jeg pengene til min mor, og Victoria betaler Dem. Ønsker De en anden betalingsmåde, kan De skrive til mig.

Vær så venlig at svare så hurtigt som muligt, da jeg skal skrive et brev af presserende karakter.

Min mormor Ilona (Ili) klædt ud som svampepige efter en skoleforestilling, ca. 1930.

Holocaust som familiehistorie

Hvordan skriver man om Holocaust i familien? Tør man? Hvordan formidler man en andens oplevelse af Holocaust? Og bør man? Hvad kan erfaringer som 2.- eller 3.- generationsoverlevende bruges til i et moderne samfund som det danske? Og skal de bruges? Dette er nogle af de spørgsmål, som Mikaela v. Freiesleben reflekterer over, mens hun forbereder arbejdet på en biografi om sin mormor og søger svar på, hvordan det har påvirket hende selv at vokse op med Holocaust som familiehistorie.

Af Mikaela v. Freiesleben

Jeg sidder i toget fra Wien og betragter landskabet, der glider forbi. Det er fladt og vådt. Himlen er grå. Det er oktober måned, og jeg er på vej til Ungarn. Da jeg kører gennem den østrigske delstat Burgenland, glider jeg dybere ned i sædet. Herfra kom min mormors mormor, Zsófia, dengang Burgenland var en del af Ungarn. Hvad der var før Zsófia, ved jeg ikke. Historierne begynder alle sammen her.

Burgenland eksisterer som et mytisk sted i min bevidsthed, men det ensformige efterårslandskab, der nu passerer forbi mit togvindue, passer ikke til mine forestillinger. Ligesom det lave, hurtige østrigske tog med sine åbne kupéer og internet heller ikke gør. Troede jeg, at jeg ville køre ind i en tidslomme, når jeg forlod hovedbanegården i Wien? Ville jeg mellem den grå himmel og de brune marker pludselig se et damplokomotiv med kreaturvogne køre den modsatte vej? Zsófia fra Burgenland blev i 1944 genet på sådan et tog sammen med børn, svigerbørn og børnebørn for at blive fragtet fra Szombathely i Ungarn og op gennem Burgenland en sidste gang. Herfra fortsatte toget mod Wien, ind i Tjekkoslø-

vakiet og derfra videre til Polen, hvor det standsede i Auschwitz, men da var Zsófia allerede død. Og min mormor, 21 år gammel, kunne fra togvoggen se den verden, hun kendte, forsvinde op i røg.

Nu er jeg på vej den anden vej, fra Wien til Szombathely, 72 år senere for at se min mormors fødeby. Jeg rejser for at komme nærmere den fortid, de blev tvunget væk fra. Jeg rejser for at lære om min egen fortid og for at fortælle. Jeg spurgte engang mormor, om hun ville tage med mig derned og vise mig rundt. ”Det forfærdelige sted”, sagde hun bare, ”hvad vil du dog der?”. Ja, hvad ville jeg der? Dengang troede jeg, at hvis bare mormor var med, så ville jeg kunne forstå fortiden bedre. Hvis bare vi stod hånd i hånd ude på gaden foran hendes barndomshjem, så ville jeg kunne lukke øjnene og dufte det nybagte brød gennem det åbne vindue. Jeg ville kunne høre tje-nestepigen dække morgenbordet i køkkenet og høre mormors og lillesøster Gabis glade stemmer, når de kom løbende derud. Jeg ville kunne mærke suset fra porten, der smækkede, når deres far hastede afsted med mappen under armen.

Men nu er det for sent. Nu er mormor død. Og nu må jeg selv finde rundt. Mellem huse og gravstene. For jeg har besluttet mig for at skrive hendes historie eller rettere historier. De historier, der har fyldt min barndom. Historier om Zsófia, der hver eftermiddag kaldte min mormor, Ili, og de andre børn ind til sig, når de kom fra skole, så de kunne sidde om brændekomfuret og høre hende fortælle om gamle dage. "Kindele, kindele", kaldte hun, "kom og få te". Eller mormors historier om Zsófiás bror, Morritz, der ejede et kursted i Burgenland, som de besøgte hver sommer. Der var historierne om Miklós, mormors første kærlighed. Om sporvognen, der kørte fra den ene ende af byen og til parken i den anden ende, hvor der var dans om sommeren. Om konditorierne, hvor wienerkvartetter spillede Strauss, om promenaden, hvor man spadserede i sit fineste søndagstøj, om synagogen, som mormors far besøgte hver fredag, og hvor min mormor som ung pige kun gik med for sammen med sine veninder at kigge efter drenge nede på mændenes rækker. Der var historier om sommerferier ved Balatonsøen, togture til Budapest, skønhedskonkurrencer og danseopvisninger.

Og så var der noget andet. Noget, der fyldte min barndom med uro. "Mit liv har været som en sommerdag", fortalte mormor engang, "hvor uvejret pludselig bryder løs". Hvad "ujejret" egentlig var, fandt jeg vel gradvist ud af. Gennem overhørte samtaler mellem de voksne, gennem tv-dokumentarer, gennem bøger og film. Og gennem mormor, der, som jeg blev ældre, talte mere og mere om sine oplevelser under Anden Verdenskrig. De sidste mange år af sit liv var det næsten det eneste, hun talte om.

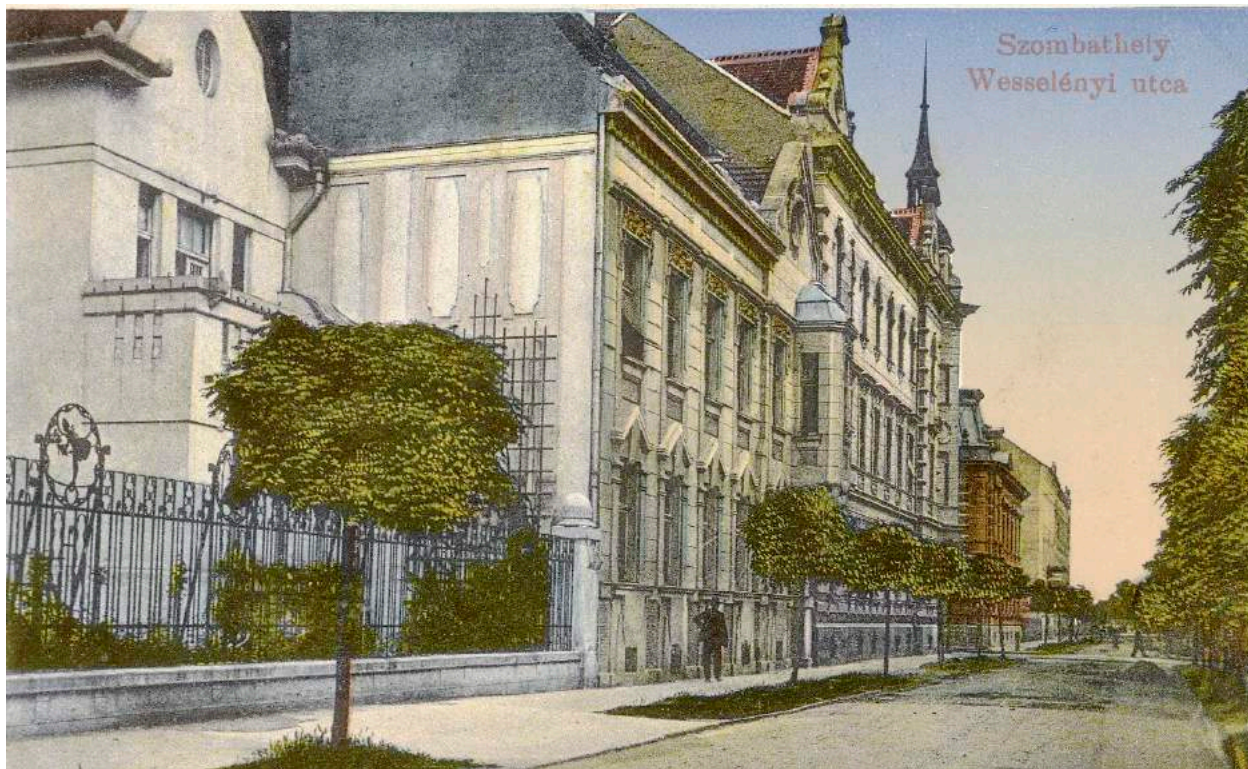
Det første minde, jeg har om det, er, fra jeg er cirka fem år gammel. Mormor og jeg går tur i skoven. Vi er i Sverige. Hun holder min hånd og fortæller om sin barndom i Ungarn og om skoven omkring onkel Morritz' kursted, hvor de plejede at lege. Hun fortæller om den skønhedskonkurrence, hun vandt, fordi Morritz var rig og købte alle hendes kuponer. Jeg forstår ikke helt, hvad konkurrencen går ud på,

men jeg forstår, at hun vandt, og jeg ser for mig et fotografi, vi har kigget på mange gange, hvor hun holder ud i et hvidt skørt med svampe broderet på, som om hun danser i skoven. Det må være sådan, hun så ud, da hun vandt sin skønhedskonkurrence, fordi onkel Morritz elskede hende så højt, at han købte alle hendes kuponer. "Så kom lejrene, og så kom jeg til Sverige", siger mormor. "Hvad er lejrene?", spørger jeg. "Nej, *usch*, det var *nánting hemsk*". Mormor skutter sig og taler videre om livet i Sverige.

"Nej, *usch*". Mormors kuldegysning. Jeg kan stadig mærke den. Mormor talte svensk, for det var her, hun bosatte sig efter krigen, og den sætning kan jeg ikke oversætte til dansk, end ikke i dag. "Det var *nánting hemsk*". Den dag fortæller mormor ikke mere om lejrene, og mit femårige jeg ser for sig en mark fuld af telte. Et ufrivilligt ophold på rejsen fra Ungarn til Sverige, der forbinder en mytisk fortid med den nutid, jeg kender så godt.

"Vi må fortælle", siger hun flere år senere, "vi må bære vidnesbyrd", og hun holder min arm og ser mig direkte i øjnene. Og jeg tager min forpligtelse på mig, og jeg tager den alvorligt, og jeg siger til hende, at jeg vil fortælle. "Vi to, vi har et særligt bånd", siger hun, "du interesserer dig for historien. Det er vigtigt, at de unge interesserer sig for historien". Så jeg interviewer hende, jeg stiller spørgsmål, jeg skriver ned, jeg spørger igen.

Da jeg er 22 år, rejser jeg for første gang alene til Wien for at interviewe Gabi om hendes oplevelser under krigen. Hun tager mig med til Szombathely og viser mig den jødiske gravplads med de mange tomme grave og sten med inskriptionen *Auschwitz 1944*. Sten, der blev rejst af de overlevende og efterladte, der vendte tilbage til deres fødeby efter krigen, og som forgæves ventede på, at deres børn og ægtefæller, forældre og tanter, onkler og kusiner også skulle komme hjem. De fleste kom ikke. Men Gabi kom hjem sammen med sin og mormors mor, Olga. De var på egen hånd rejst fra den arbejdslejr i

Barndomshjemmet på Wesselényi Gade nr. 12.

Tyskland, som russerne befriede dem fra, hjem til Ungarn. Her mødte de Imre, Gabis og mormors far. Sammen fandt de deres ejendele hos naboer og bekendte, i kældre og i kirken og fik stablet et nyt liv på benene, mens de ledte efter min mormor. De fandt hende i Sverige. De bad hende om at komme hjem, men hun ville ikke. Hun ville ikke tilbage til Ungarn. Ili, Gabi, Imre og Olga, fire overlevelsesberetninger, der ligger og venter på at blive fortalt.

Dengang, som 22-årig, rejste jeg hjem fra Wien med et skatkammer af historier, som jeg holdt tæt ind til kroppen, og jeg satte mig ned for at skrive. Og jeg gik i stå. Igen og igen og igen. Og jeg tænkte: Hvordan fortæller jeg deres historier? Hvordan kan jeg beskrive i ord, hvad de har tænkt og set og følt? Hvad ved jeg om, hvad de har tænkt og set og følt? Hvem er jeg til at fortælle disse historier? Hvordan kan jeg yde dem retfærdighed? Hvem gider overhovedet at høre mere om det? Og årene gik, og papiret

forblev blankt. Og her står jeg så. 20 år senere. På perronen i Szombathely og spejder efter den kvinde, der har sagt ja til at hjælpe mig med at grave deres historier frem igen.

Jutka er en smilende og energisk kvinde, der er aktiv i byens lille jødiske menighed. Hun tager mig først med til den jødiske gravplads, hvor jeg genser de mange familiegrave. Vi leder efter Tomis grav, mormors fætter. Engang da mormor og jeg er på vej ud for at handle, vender hun sig pludselig halvt om mod mig og siger: "Jeg sørger stadig over Tomi", som om hun greb en flygtig sorg, der netop passerede over hendes hoved. Vi finder Tomis sten. József, Tomis far, var en af de få, der kom tilbage, to år efter de andre, fra russisk krigsfangenskab. Han ledte længe efter sin hustru og sin søn, indtil en anden af de hjemvendte forbarmede sig over ham og fortalte, at Frida og Tomi ikke var vendt hjem. Der sidder en hvid marmorplade på stenen. Øverst

har József fået skrevet *Auschwitz*, og nedenunder *Goldschmied Frida 1906-1944*, og dernæst *Brandl Tamás 1929-1945*. Nederst har József ladet skrive, ”*Martir emlékének*” (”Husk jeres martyrer”). Jeg lægger en sten på den, mens mormors sorg trykker i min hals.

Jutka hjælper mig med at finde navne og årstal på familiemedlemmer og begivenheder, jeg mødes med historikere og arkivarer, jeg ser mormors barndomshjem og skole, og vi går rundt i den by, hvor mormor havde sin barndom og ungdom. Vi følger gaderne rundt om den jødiske bydel, der i 1944 blev forvandlet til en ghetto for hele oplandets jøder, og som mormor og hendes familie også blev tvunget ind i inden afgang til Auschwitz. Jeg er nede i den kælder, hvor mange af ghettoens indbyggere blev kropsvisiterede, inden de blev gennet på toget. ”*Terrible things happened here*”, siger Jutka uden at uddybe. Det må være her, forstår jeg nu, at mormor rasende skældte ud på vagterne, da de ville undersøge, om hendes 14-årige nøgne lillesøster havde værdigenstande gemt et sted. Gabi har fortalt, hvor bange hun var dengang for, at de ville straffe mormor for det. ”*Ili became so traumatized that she could not stop crying*”, har Gabi fortalt. Jeg ser på de fugtige stenvægge i kælderrummet. Her er ingen vinduer, kun lave stenhvælvninger over mit hoved og en lang trappe, der fører op til et velkendt sted, som engang var trygt. Vi er i kælderen under den jødiske skole, hvor mormor og Gabi gik i skole indtil 5. klasse.

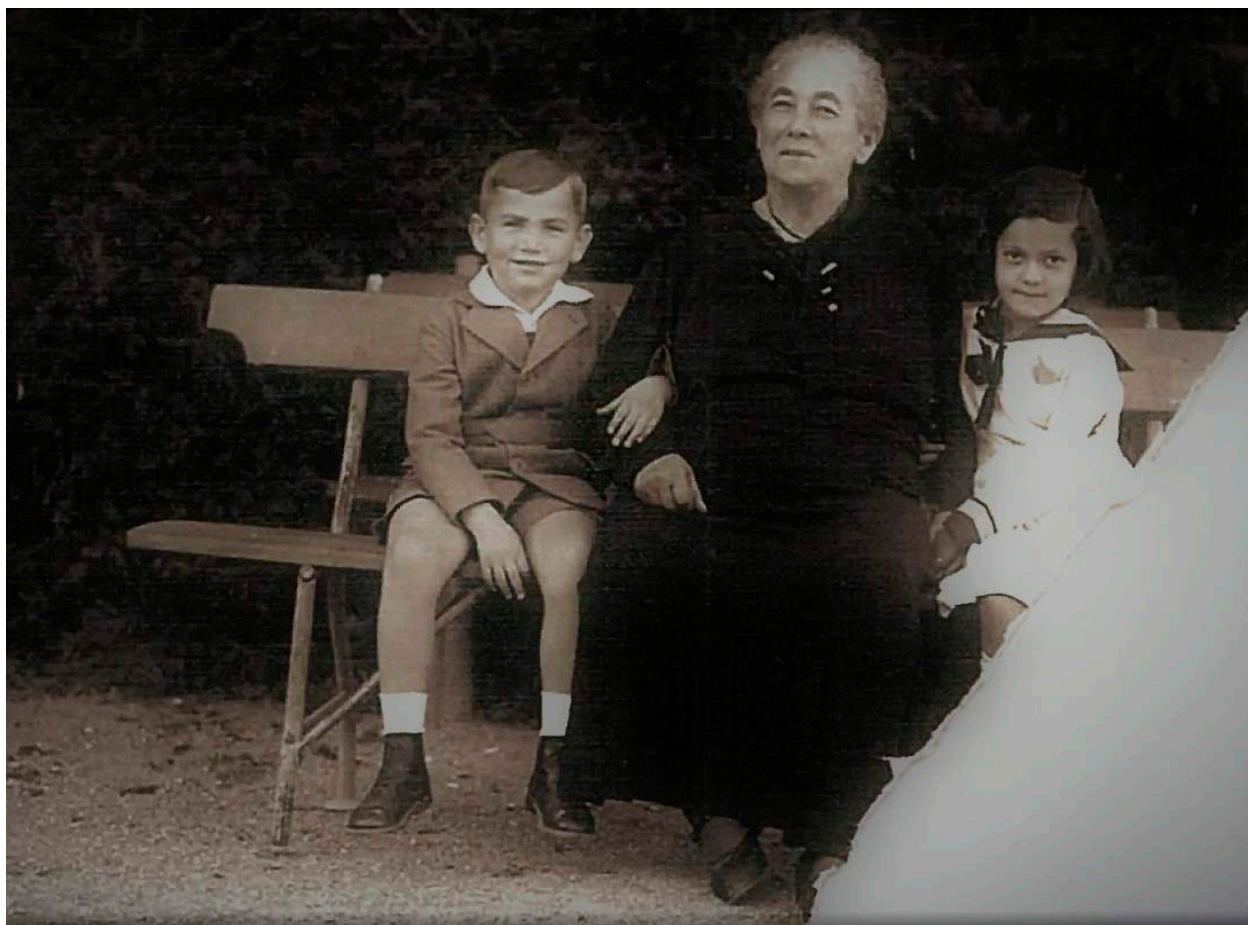
Jeg siger farvel til Jutka og tænker, at denne gang tør jeg godt fortælle mormors historie. Selvom det føles så sårbart og privat. Som om det er en dyb hemmelighed, kun forbeholdt de indviede få. Jeg undrer mig over, hvorfor det føles sådan. Det er jo ikke en historie, jeg skammer mig over. Jeg ser på mine hænder og tænker, at her holder jeg et menneskes værdighed. Et menneske, jeg elskede. Ved at fortælle hendes historie udstilles alt snavset, alt sølet, den ultimative fornedrelse, som hun blev trukket igennem, til hun til sidst ikke var menneske mere. Skal verden virkelig få lov til at se hende sådan igen?

Måske er det derfor, jeg ikke har skrevet hendes historie før nu, hvor hun ikke lever længere.

På den anden side må jeg netop gerne fortælle, for mormors historie er også min historie. Da forfølgelse og massedrab udslettede det liv, hun havde kendt, da alt blev taget fra hende, blev hendes angst, sorg og smerte hendes eneste holdepunkt. Og hun holdt fast om det resten af sit liv, som om hun havde et barn i favnen, hun ikke kunne bære og ikke kunne give slip på. Og da hun i kærlighed rakte dette skyggebarn til mig, så jeg kunne fortsætte med at nære det, blev hendes historie også min. Skyggebarnet, født ud af Holocaust, næret ved de overlevende og deres børn, blev også min følgesvend. Det blev en sorg, jeg ikke kunne sætte ord på, og det blev en påmindelse om, at alting kan forandre sig hurtigere, end man tror. Skyggebarnet mindede mig om at se mig omkring og beslutte, hvem jeg kunne stole på. Det mindede mig om at spørge: Hvem vil gemme mig? Hvilket land kan jeg rejse til? At lave flugtruter og lægge planer.

Så hvorfor fortælle denne historie? En gang til? For hvem er mit perspektiv på Holocaust interessant? Eller relevant? Jeg kigger ud af togvinduet, mens jeg kører tilbage mod Wien. Er det kun for min egen skyld? Som en måde fortsat at nære skyggebarnet på? Spørgsmål, jeg længe har prøvet at undgå, trænger sig på. Hvordan undgår jeg at give skyggebarnet videre til mine egne børn? Hvordan fortæller jeg dem, hvad der overgik denne del af familien? Skal jeg fortælle det? Og hvornår? Og hvad med alle de spørgsmål, jeg aldrig fik stillet mormor? Hvordan kan jeg fortælle hendes historie uden at vide, hvad der blev af onkel Aladár og tante Netty, veninderne Médi og Zsuzsanna, Elek, Rezsö, Sándor og alle de andre?

Havde jeg dog bare husket at spørge, hvordan der lugtede inde i kreaturvognen, om hun sad eller stod, om hun fik noget at spise eller drikke, om hun skulle tisse. Hvornår hun blev ført videre til Bremen, hvordan transporten foregik, om hun virkelig var

*Tamás (Tomi) (1929-1945), bedstemor Zsófia (1870-1944) og lillesøster Gabi (f. 1930)
ved kurstedet i Burgenland, Bad Tatzmannsdorf, 1936.*

med på døds marchen fra Auschwitz. Om hun var bange, og hvornår angsten ophørte og blev til had. Om hun blev slået, af hvem, hvornår, om hun sov, om hun drømte, hvad hun spiste. Hvis bare jeg havde spurgt, hvad hun tænkte. Jeg troede virkelig engang, at når bare jeg holdt mormor i hånden, så havde jeg en direkte adgang til fortiden. Når vi stod tæt sammen, kunne jeg se, smage, føle, lugte hendes barndom og ungdom, hendes frygt og smerte. De svar, jeg manglede, ville jeg få en dag, og hendes oplevelser ville blive mine.

Da hun døde, sørgede jeg ikke kun over hende, men også over at have mistet min forbindelse til fortiden. Forbindelsen til Holocaust. Men i min fortvivlelse

over, at jeg aldrig ville kunne få alt at vide, indså jeg, at jeg aldrig havde haft denne adgang. Og jeg indså, at hullerne i historien er en del af historien. For sådan er livet jo også. Vi kan aldrig vide alt om et andet menneske, og jeg vil aldrig kunne vide alt om min mormor. Hendes oplevelser er ikke mine. Selvom hun gav en sorg videre til mig, må jeg lære at leve med, at jeg ikke har de oplevelser at sætte på den, som hun havde. Jeg er ved at lære, at sorgen har transformeret sig, at den ikke længere er en konkret sorg over konkrete mennesker og begivenheder, sådan som den var for hende, men en diffus og sørgmodig følgesvend, en evig påmindelse om menneskets evne til had og ødelæggelse.

Ili i Loka Brunn, Sverige, i 1945 sammen med andre ungarske overlevende. Det er Ili længst til højre.

Så det gør ikke noget, at jeg ikke ved, hvad hun tænkte, da hun stod afklædt foran gendarmene i kælderens under den jødiske skole, eller at jeg ikke ved, om hun nogensinde holdt op med at elske Miklós. Derimod kan jeg fortælle om hendes barndom og ungdom for at vise et udsnit af, hvem hun var som menneske, før tragedien ramte, og hvem hun blev bagefter. Det bliver ikke det hele, sandfærdige billede af Ilona, men derimod mit subjektive blik på hende, sådan som jeg oplevede hende som mormor. Og sådan må det være. Jeg kan fortælle historien, sådan som hun har fortalt den til mig – det, jeg kan huske af den, og det, jeg tror, at jeg kan huske. Jeg kan fortælle det for min egen skyld, så det ikke længere lever som et skyggebarn inden i mig, og jeg kan fortælle det for mine børns skyld. Og – måske

– for andres skyld, som også er vokset op med Holocaust som familiehistorie, eller for dem, der kunne være interesseret i at høre, hvordan og ikke mindst hvorfor Holocaust stadig spøger i så mange familier.

Min rejse til Ungarn har ikke været en rejse tilbage i tiden, sådan som jeg engang ønskede. Jeg har ikke set det Ungarn, som min mormor kendte, men jeg har fået en række oplysninger på plads, og jeg har mærket min egen plads i historien. Og det får mig til at tænke, at indsigt i, at traumer kan gives videre gennem generationer, må kunne bruges til noget. Jeg er født i et smørhul. Skærmet, elsket og beskyttet. Hvis jeg, fra smørhullet, alligevel vokser op med følelsen af, at grunden, jeg står på, er usikker, hvordan føles jorden så ikke under de børn og

Ili i Sverige, årstal ukendt.

voksne, der faktisk har set verdens ondskab? Eller de børn, der vokser op i dag med forældre, der har?

Mormor sagde engang, at hendes svigerfar var det rareste menneske, hun havde kendt. Midt i de dybe svenske skove, uberørt af krig og forfølgelse, tog han imod en fremmed kvinde med åbne arme. Da præsten ikke ville vie mine bedsteforældre, sagde den kommende svigerfar blot, at så måtte de jo finde en giftefoged, der ville. Den tillid, varme og generøsitet, som han viste hende, gav mormor troen tilbage på, at der stadig fandtes gode mennesker. Den måde, vi modtager mennesker med traumer på i dag, mennesker, der er flygtet fra krig og forfølgelse, kan være med til at genopbygge deres tillid til menneskeheden, eller ikke.

Ili med min morfar, Sixten. Bag sig har hun sine forældre, Imre og Olga, og på skødet har hun min mor. Sverige, 1947.

Min bog om min mormor skal ikke være et politisk projekt, men mens toget hastigt nærmer sig Wien, tænker jeg alligevel, at hvis mormors ønske om at fortælle, om at bære vidnesbyrd, skal betyde noget, så må det være dét. Den personlige historie om Holocaust må kunne bruges til at skabe en øget opmærksomhed på mennesker i dag, der lever med traumer, på, hvordan traumer kan leve videre gennem generationer, og på, hvad dehumanisering og diskrimination kan lede til – også når den kommer i andre former og med andre mennesker som mål.

Navn: Ilona (Ili) Ström, født Dénes (1923-2015).

Opvækst: Ili og hendes lillesøster Gabriella (Gabi) (født 1930) voksede op i Szombathely ['sombatæj], en provinshovedstad i det vestlige Ungarn, i en jødisk middelklassefamilie. Deres far, Imre, var advokat med egen praksis i hjemmet, og deres mor, Olga, gik hjemme. Familien tilhørte den liberale jødiske menighed, der var den største af byens to menigheder. Ili og Gabi gik i byens jødiske skole indtil 5. klasse, hvorefter de gik på det blandede gymnasium. Familien holdt sabbat og markerede de største af de jødiske højtider, men ellers betegnede Ili ikke deres hjem som religiøst.

1933-1944: Hitlers magtovertagelse og det stigende antal "jødlove" i Tyskland mærkede Ili og hendes familie ikke så meget til i begyndelsen. Men i 1938 indførtes de første antijødiske love i Ungarn, og overfald og chikane af især medlemmer af den ortodokse menighed i Szombathely steg gradvist. I 1939 mistede Imre sin ret til at praktisere jura som følge af nye "jødlove". I marts 1944 besatte tyske tropper Szombathely. Kort derefter indførtes yderligere antijødiske love. Jøder måtte eksempelvis ikke forlade deres hjem efter kl. 19.00, de måtte ikke bruge offentlig transport eller forlade byen. De skulle aflevere deres biler, cykler, radioer, kameraer, smykker og andre værdigenstande til myndighederne. Jødiske butikker blev lukket, og fra den 5. april 1944 skulle alle jøder i byen bære den gule Davidsstjerne på brystet.

Ghettoen i Szombathely: I maj 1944 blev der oprettet en ghetto i Szombathely, og Ili og hendes familie fik besked om at flytte derind. Imre var på daværende tidspunkt blevet fængslet og var derfor ikke med i ghettoen eller i den efterfølgende deportation. Ud af byens ca. 3.400 jøder flyttede ca. 2.600 ind i ghettoen i maj, flest kvinder, børn og ældre mænd. Yngre og arbejdsduelige mænd var allerede blevet indkaldt til tvangsarbejde. Ghettoen i Szombathely fungerede også som opsamlingssted for jøder fra oplandet, og i juni 1944 havde ghettoen ca. 4.000 indbyggere.

Den 29. juni 1944 påbegyndtes afviklingen af ghettoen, og samtlige 4.000 jøder blev ført til en nedlagt fabrik uden for byen. Her måtte de vente i fire-fem dage, inden togene den 3. og 4. juli 1944 rullede mod Auschwitz. Ca. 10 procent af byens jødiske indbyggere vendte tilbage efter krigen.

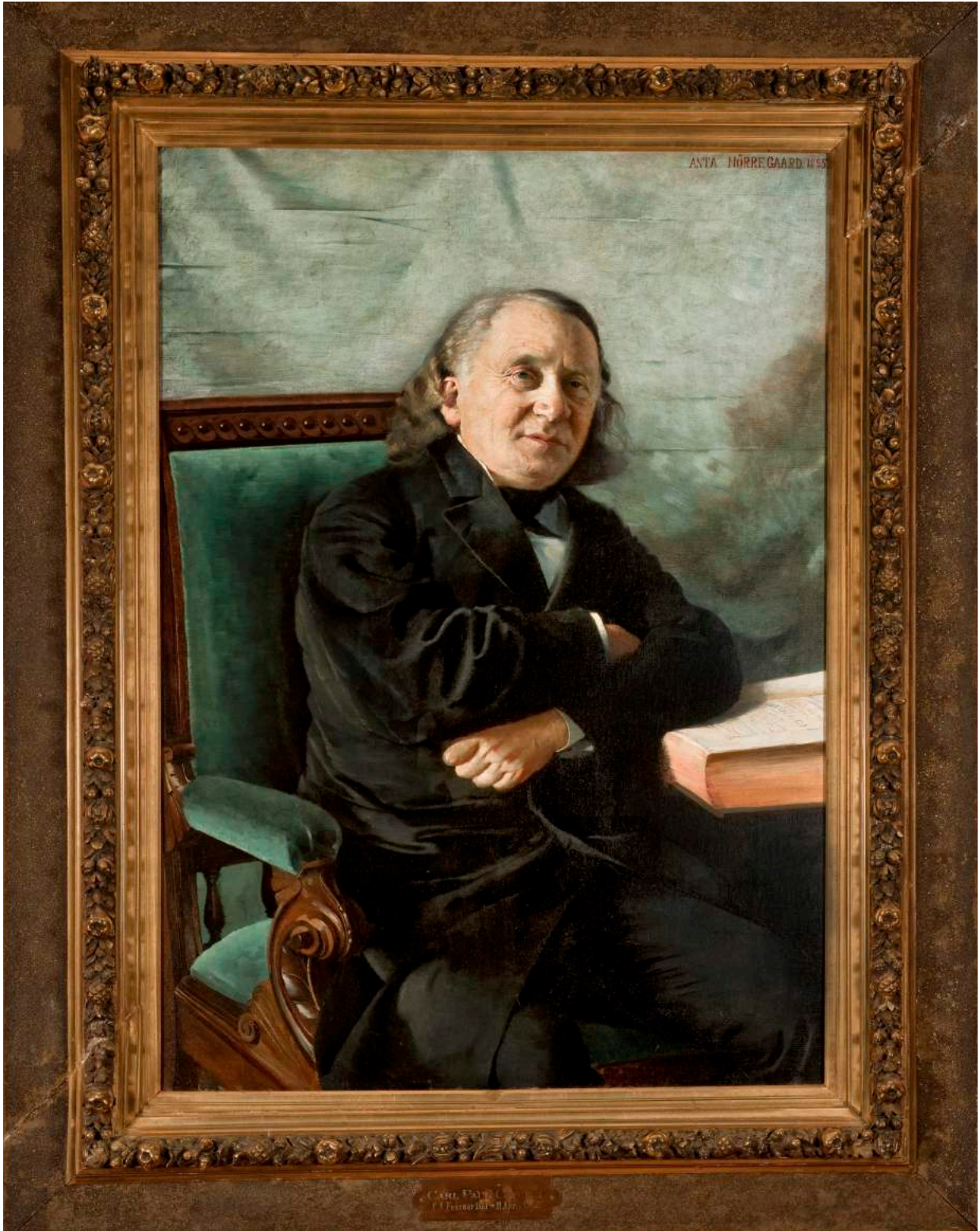
Auschwitz, Bremen og Bergen-Belsen 1944-1945: Rejsen til Auschwitz tog tre dage. Ved ankomsten var mange allerede døde eller døden nær, heriblandt Ili's mormor. Det lykkedes Ili, Gabi og deres mor at blive udvalgt til arbejde, men efter tre uger blev de skilt ad. Gabi og Olga blev sendt til arbejdslejren Hessisch-Lichtenau i Tyskland. Ili blev noget tid senere sendt videre til Bremen for at arbejde på en betonfabrik og rydte op i byen efter bombeangreb. Fra Bremen blev Ili ført videre til Bergen-Belsen, hvor hun til sidst, syg af tyfus, blev reddet af englænderne. På et militærhospital i Belsen fik hun tilbuddet om at rejse til Sverige.

Sverige 1945-2015: Ili ankom med skib til Lund i sommeren 1945 og blev herfra kort tid efter ført til Loka Brunn i Värmland, et gammelt kursted, der efter krigen blandt andet fungerede som rekonvalescens for jødiske overlevende, primært ungarske kvinder. Her mødte hun Sixten Ström (1919-2001). De blev gift i pinsen 1946. Kort tid efter flyttede de til Degerfors, hvor Sixten havde fået arbejde på det lokale jernværk. I juli 1947 kom deres første datter Ann-Marie til verden og i februar 1952 deres anden datter Lisbeth. Lisbeth blev født med rygmarvsbrok og døde i februar 1956. Ili og Sixten fik ikke flere børn. Ann-Marie giftede sig i 1972 med en dansk mand og flyttede til København. Sixten døde i 2001. Efter 55 års samliv levede Ili de følgende år alene, indtil hun i 2012 måtte flytte på plejehjem som følge af gentagne fald og knoglebrud. Her sov hun stille ind en stjerneklar januar nat i 2015.

Kilder: Samtaler med Ili og Gabi samt bogen *Eye to Eye With the History of Szombathely's Jewish Community* af Kristina Kelbert, Yellow Design Ltd. 2016.

*Frida og Tamás Brandls gravsten på den jødiske gravplads i Szombathely.
(Brandl Józsefné angiver at Frida var gift med József Brandl). Martir emlékének, "Husk jeres martyrer".*

*Asta Nørregaard, "Portrett av Carl Paul Caspari", 1885.
Fotograf: UiO/Arthur Sand. Gengivet med tilladelse af Universitetet i Oslo.*

Tanker om min jødiske tipoldefar, der blev kristen teolog

Tanker om min jødiske tipoldefar, der blev kristen teolog

Sognepræst Agnete Raahauge fortæller om sin jødiske tipoldefar, som først gennem læsningen af det Nye Testamente og troen på Jesus som Messias forstod betydningen af at være jøde. Han kæmpede mod rationalismens forståelse af Bibelen og læste det Gamle Testamente først og fremmest som en forjættelsesbog.

Af Agnete Raahauge

I mine bedsteforældres hjem stod der en portrætbuste af min tipoldefar og skuede ned fra det gamle bogskab. Skønt bustens træk var bekendte og hjemlige, for dem kendte vi børnebørn fra vores bedstefar, den afbilledes barnebarn, så var der en aura af den store verden og skæbnens sære veje over busten for os, der kun havde hørt brudstykker af vores tipoldefars historie. Han hed Carl Paul Caspari og var jøde, født i 1814 i den tyske by Dessau, som på hans fødetidspunkt husede et større jødisk samfund. Her var faderen købmand. Det spændende ved Casparis historie er, at han som student i Leipzig læste det Nye Testamente (NT) og blev overbevist om, at Jesus var Messias.

Caspari blev døbt, begyndte at læse teologi og blev lektor ved Det Teologiske Fakultet i Leipzig i det Gamle Testamente (GT), som han jo havde visse forudsætninger for at læse. Her blev han af en ung norsk lektor i teologi, Gisle Johnson, som havde hørt hans forelæsninger, opfordret til at søge et lektorat ved det nyoprettede universitet i Kristiania, i dag Oslo. "Kristiania", sagde Caspari, "Jamen, er der ikke frygtelig mange bjørne der?". Men da Johnson

havde beroliget ham med, at så farligt var der ikke, tog Caspari imod opfordringen, søgte og blev lektor, senere professor i GT i Kristiania.

Da han havde boet der som ungkarl et halvt års tid, kunne han jo nok indse, at han måtte finde sig en kone. Det brevvekslede han med sin ven og tidligere medstuderende i Leipzig, Gerhard v. Zezschwitz, om, og Zezschwitz foreslog ham at bejle til dennes søster Marie. Det gjorde Caspari og fik af Maries far, Karl v. Zezschwitz, præsident ved appellationsdomstolen i Bautzen, det svar, at hvis de to unge kunne finde ud af det sammen, var han velvilligt indstillet over for giftermålet. Caspari drog altså til Bautzen på visit, og de to unge – han var 34 og hun 19 – fik en halv time alene i dagligstuen og blev enige. I ægteskabet fødtes der fem børn, der levede, til de blev voksne, og hjemmet i Kristiania var et særdeles livligt og muntert hjem, fortalte det.

Caspari selv var meget talende og havde et særligt sprogmemme. Allerede efter et halvt år i Norge holdt han forelæsninger på næsten fejlfrit norsk. En morsom sprogforbistring hos ham har fået ord-

sprogsagtig karakter i min familie: ”Ånden er villig, men flæsket (*das Fleisch*) er skrøbeligt”. Det fortælles om ham, at han på en togrejse gennem Europa delte kupé med et par tyske herrer, hvis samtale om et intellektuelt emne han blandede sig i. Irriteret slog herrerne over i latin. Caspari blandede sig stadig, nu på latin. Herrerne forsøgte nu at ryste ham af ved at slå over i først græsk, siden hebraisk og til sidst arabisk, men Caspari blev ved at bryde ind. Til sidst udbrød den ene: ”Enten er de fanden selv, eller også er de professor Caspari fra Kristiania!”. ”Sidstnævnte er jeg”, svarede Caspari.

Jo, der knyttede sig spændende historier til portrætbusten på toppen af det gamle skab i mine bedste-forældres stue, og det var fascinerende at tænke på, at vi var efterkommere af den mærkværdige mand, hvis yngste datter i 1901 mødte vores danske oldefar i Rom og blev gift med ham på Capitol. Men at Casparis historie ikke kun var bemærkelsesværdig for mig som efterkommer af ham, men også for en teolog rummede en tankevækkende dimension, gik først op for mig for et par år siden, da min farbror Sten Krarup rundsendte en mere indgående redegørelse for Casparis liv og tanker med belæg i hans skrifter og breve, som Sten havde fået kendskab til blandt andet via professor i teologi ved Menighedsfakultetet i Oslo Oskar Skarsaune.

I denne artikels sammenhæng er der to træk, som er tankevækkende: Det første handler om Casparis omvendelse til kristendommen, det andet om hans efterfølgende forståelse af at være jøde. Casparifamilien i Dessau havde, som mange andre jøder på den tid, lagt afstand til Talmud-jødedommen og vendt sig mod den oplysningsbølge, der gik gennem Europa i anden halvdel af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet. For de jødiske samfund var det blandt andet intentionen om at bryde ud af ghettotilværelsen og integrere sig med moderne europæiske tanker og forhold, der vendte dem mod oplysningen. Caspari havde derfor gået i en jødisk oplysningskole og ud over undervisning i hebraisk og læsning af Toraen også lært tysk, fransk, geografi

Carl Paul Caspari (1814-1892) blev født jøde, men konverterede til kristendommen og læste teologi ved universitetet i Leipzig.

og historie. Fra han var 14 år, studerede han af egen drift latin og græsk, og da han i gymnasiets sidste år fik hebraisk og for første gang blev introduceret til sprogets grammatiske opbygning, fascinerede det ham. Derfor besluttede han sig for at studere orientalske sprog ved universitetet i Leipzig, hvor han blev indskrevet i 1834 på det historisk-filosofiske fakultet. Her boltrede han sig i hebraiske, persiske og arabiske sprogstudier og i studier af de helligskrifter og den litteratur, som var skrevet på disse sprog.

Casparis syn på skrifterne var oplysningspræget, rationalistisk. Han bevægedes af skønheden i de gammeltestamentlige skrifter, men havde et deistisk religionshistorisk-distanceret forhold til deres teologisk-religiøse indhold.¹ På en af sine venners pietistiske kristendom reagerede Caspari med decideret modvilje: Hele hans stolthed rejste sig imod læren om forsoning ved Kristi kors, skrev han.² I de før-

ste år af sin studietid veg Casparis rationalisme for en begejstringsrus for den tyske romantik – særligt Goethes værker. Dette kastede ham imidlertid ud i en åndelig krise. Han så en sørgelig kontrast mellem sin egen personlige selvoptagethed og de høje etiske idealer, han som romantiker sværmede for. Den omtalte pietistisk kristne ven viste ham i hans krise hen til NT, som Caspari nu læste for første gang. Og da han her blev slået af det historisk ramrende portræt af jøderne i Apostlenes gerninger, fattede han tiltro til NT's troværdighed – og endte med netop i den frelsesforkyndelse af Kristus som den forjættede Messias, han tidligere havde rejst sig imod i stolthed, at finde svaret på sin egen åndelige krise. Pinsedag 1838 blev Caspari døbt og tog navnet Paul som mellemnavn. September samme år skiftede han til Det Teologiske Fakultet i Leipzig.

Den kristendom, som Caspari vendte sig mod, var en pietistisk vækkelseskristendom, som opfattede sig selv som udpræget luthersk.³ Det sidste fik betydning for Casparis senere virke. Men hvad der i denne artikels sammenhæng er særdeles tankevækkende, det er, at Caspari om sin omvendelse til kristendommen selv udtalte, at han fra da af for første gang følte sig som jøde og fik øjnene op for en levende sammenhæng i GT:

Gjennom mitt tidligere studium af de rasjonalistske eksegeter var nettop her mistroen mot Ordet dyppest. Derfor er også troen på Det gamle Testaments guddommelighet og dets verbalinspirasjon, og at de virkelig inneholder messianske profetier, det siste som falt på plass i min tro.⁴

På trods af udsigten til en lovende karriere som orientalist blev Caspari nu teolog,

Jeg følte en trang til å være i og bevege mig i det, som nå var blitt det dyreste for meg. Min jødiske fødsel; en ny og fastere basis i det hebraiske språk, og særlig den observasjon, at frem for noe var det på Det gamle Testamen-

N.F.S. Grundtvig (1783-1872), hvis "mageløse opdagelse" Caspari først forsøgte at modbevise, men sidenhen forligede sig med.

tes område fienden [her hentyder Caspari til den rationalistiske eksegesi] hadde anrettet de største ødeleggelser – det var her fienderne for tiden satt tryggest og herfra de lånte sine mest iøjnefallende våpen for sin slette sak, og at arbeiderne på dette felt ennå var få – alt dette lot meg ikke lenge i tvil om, at det Guds kall til meg etter evne at arbeide på dette felt.⁵

I et essay kommenterer Skarsaune således om Casparis omvendelse:

Rationalismen havde "tilintetgjort" GT for ham. Det var først troen på Kristus, som igen gav ham tilgang til GT som teologisk dokument. Men dette må have fortonet sig for ham som en tilbagevendende, en genopdagelse af noget, han som jøde skulle have

haft et forhold til i udgangspunktet. En engageret religiøs, teologisk læsning af GT – det oplevede han først som kristen. Men en sådan skulle være den eneste naturlige for en jøde: “først nu følte jeg mig som jøde”.⁶

Hvad er det altså for en læsning af GT, Caspari får øjnene op for ved sin læsning af NT? Jo, det er vel, som han selv antyder med sit pietistisk prægede udtryk, ”verbalinspiration”, det vil sige, at GT virkelig indeholder messianske profetier. Og at GT først og fremmest er en forjættelsesbog. At det, der binder dets mange skrifter sammen, det er bevidnelsen af Guds løfte og ordholdenhed. Guds løfte til sit udvalgte folk Israel om at bevare det som det folk, ud af hvilket Messias skal fødes.

Dette Guds løfte er det, som Israel er udvalgt ved i forjættelsen til Abraham, som bærer pagten med Israel på Sinai. Et løfte, som – således forstår Caspari det, da han bliver kristen – er opfyldt i den Jesus, som NT forkynder som Messias, Guds frelse for enhver af Guds skabninger, ikke blot Israel.

Man kan sige, at Casparis kristen-teologiske læsning af GT vender forholdet mellem Gud og hans folk og mellem Gud og menneske på hovedet i forhold til den jødiske Talmud-læsning, som lægger vægten på tolkningen af de love, jøderne skal overholde for at bevare sig selv som Guds folk. Hans læsning er også anderledes i forhold til den rationalistiske eksegesi, som læser Bibelen som et moralistisk skrift om, hvordan menneskene ved Guds oplysning skal løftes op til dyd og udødelighed. For Talmud-udlægningen såvel som for rationalismen ligger vægten på den menneskelige indsigt og anstrengelse – i Casparis nye optik ligger vægten på bevidnelsen af Guds trofasthed, hvorved GT får en levende sammenhæng, som rationalismen ikke kan se, fordi den stirrer sig blind på dets skrifers forskelligartethed og manglende stringens.

At Caspari, som det er blevet mig fortalt, efterfølgende betragtede sig selv som så luthersk en teolog,

at han takkede nej til en prangende universitetsstilling i Berlin, fordi han her havde været nødt til at gå på kompromis med reformerte dogmer, er ganske selvfølgelig. Martin Luthers reformatoriske gennembrud begyndte netop at tage form, da han i 1512-1513 forelæste over Davids salmer og fandt forjættelsen af Kristus som den røde tråd i dem.

Som professor i Kristiania viede Caspari, ud over sine arbejder i GT, sit arbejde til at gendrive Grundtvigs såkaldt ”mageløse opdagelse”, som det hedder i Grundtvig-forskningen: At Bibelen skal udlægges ved kirkens bekendelse, in casu den apostolske trosbekendelse, som enhver kristen er døbt på. Dette, at troen kommer før skriften, stødte imod Casparis lutherske opfattelse af skriftens primat, ”*sola scriptura*”. Derfor forskede han og skrev den ene kirkehistoriske undersøgelse af trosbekendelsens herkomst efter den anden for at gendrive den grundtvigske hævde af, at trosbekendelsen var ”det lille ord af Guds mund”, som den opstandne Kristus havde overgivet til apostlene, da han var sammen med dem i de 40 dage mellem opstandelsen og himmelfarten.

At denne grundtvigske antagelse var og er kirkehistorisk ganske uholdbar, havde Caspari fuldstændig ret i. Hvad han imidlertid først indså på sine gamle dage, var, at han i sine lærde kirkehistoriske gendrivelse i grunden løb en åben dør ind. For Grundtvigs ”mageløse opdagelse” var ikke først og fremmest et historisk funderet eksegetisk princip, men en hævde af det vidnesbyrd om Guds forjættelse og trofasthed, som er den røde tråd i den Bibel, som den rationalistiske bibelkritik havde brudt op i usammenhængende brokker.

Grundtvig selv skrev i 1871 i *Kirke-speil* således om sit åndelige gennembrud i 1825:

Jeg var faldet i dybe tanker over den fortvivlede stilling, hvori Kristi menighed, og navnlig alle dens børn og ulærde medlemmer, var kommet derved, at næsten alle de

Relief fra Titusbuen i Rom: Den syvarmede lysestage fra templet i Jerusalem bæres i triumftog ind i Rom efter Jerusalems ødelæggelse i år 70.

skriftkloge trodsigt påstod, at ikke alene den hellige skrifts oprindelse, omfang, ægthed og rette fortolkning var meget tvivlsomme, men at de kirkelige grundlærdomme om treenigheden, Kristi guddom og forsoningen, når man (beherskede) grundsprøgene og så ret til, slet ikke fandtes i Bibelen, som hos alle protestanter jo dog var troens eneste hjemmel.....

Da jeg nu i denne retning uafsladligt grublede, læste og skrev under bøn og påkaldelse, se, da slog det mig i et velsignet øjeblik: at det mageløse vidnesbyrd, jeg så møjsommeligt ledte om i hele åndens verden, det gennemlød som en himmelrøst hele tiden og kristenheden i den apostolske trosbekendelse ved dåben. Hermed var for mig lyset tændt og loddet kastet; thi at 'vandskabet i ordet', altså dåbsordet, er den kristelige livskilde, det havde Luther jo straks lært mig ... Rationalisternes skriftkritik og skriftfortolkning måtte herved i mine øjne tabe sin brod og hele sin farlighed for menigheden.⁷

Dette "eksegetiske pavedømme", som Grundtvig i 1825 bekæmpede med sin "mageløse opdagelse", var det jo i grunden, at Caspari havde fundet en vej ad.

Herigennem blev han kristen og fandt sammenhængen mellem GT's forjættelsesord og NT's vidnesbyrd om forjættelsens opfyldelse som den røde tråd, der fik brikkerne til at falde på plads i GT – og fik ham til for første gang at føle sig som jøde.

På sine gamle dage så Caspari igen det eksegetiske pavedømme hovmesterere Bibelen i den udviklingstroende liberalteologi,⁸ og han giver da i et brev fra 1891 til den danske kirkehistoriker Frederik Nielsen udtryk for, at han nu forstår anliggendet i Grundtvigs hævde af trosbekendelsens primat over for Bibelen:

Jeg har selv oftere følt, at min nuværende Kamp har adskillig Lighed med Clausen (si licet parva componere, magnis). Hvad jeg vil, er at hævde den christelige Tro, Grundtro, mod den Alt opløsende Bibel- og Dogmekritik. Denne tro finder jeg udtalt i Troesbekendelsen ved Daaben, thi ved Daaben er det, vi har at søge den....

Det er Grundtvigs store Fortjeneste, en Fortjeneste, der ikke kan vurderes højt nok, at han med Kraft har peget paa, at den kristelige Tro er at søge ved Daaben, i Daabsbekendelsen, og at han med Kraft har fremhævet og hævdet Daabens Pagtes-Charakter.⁹

At dåben har "Pagtes-Charakter" vil sige, at den er Guds pagtsløfte med den døbte. Pagtslutning involverer løfteafgivelse, ordholdenhed og troskab – ellers er pagten tom. Caspari ser altså klart hos Grundtvig den forståelse af sammenhængen mellem Guds forjættelse, løfte og hans opfyldelse heraf, som havde givet ham selv forståelsen for sammenhængen mellem GT og NT.

I Grundtvigs salme "Tør end nogen ihukomme..." er det netop dette, der er ledemotivet. Salmen har nummer 348 i *Den Danske Salmebog*, hvor den er forkortet med to vers i forhold til den oprindelige version fra Sangværket. Salmen sammenfletter en fri gendigtning af klagesalmen fra det jødiske eksil i Babylon, den gammeltestamentlige salme 137: "Ved Babels floder sad vi og græd...", med en lige så fri gengivelse af profeten Haggajs bog kapitel 2, vers 1-9. Her taler Haggaj Herrens trøsteord til Judas folk, for Hans ånd er stadig med folket med den pagt, han sluttede med det, da det drog ud af Ægypten, og han vil fylde dets nu faldne tempel med herlighed, så den bliver større end det gamle tempels.

Grundtvigs salme er på en gang en medlidende klage over Zion, det vil sige over Guds nu landflygtige udvalgte folk og dets hærgede tempel, og et trøstens ord til "alle Zions døtre små": Den trøst, at selvom fjenden har hærget sletten og ikke levnet sten på sten af templet, så lod han dog hovedhjørnестenen stå fast. Det er den hovedhjørnестenen, som salme 118 nævner i vers 22 – den sten, som bygmestrene vragede, men som er blevet hovedhjørnестenen. I NT og dermed også hos Grundtvig er hovedhjørnестenen Kristus – ham, som vi skal kaste sorgen på, han, som også bar synden for os. Og derfor er Zions sang ikke forbi, om end harpen er i ulave, men:

I Herrens vingers skygge,
i en gylden aftenstund,
under sang vi atter bygge
på den gamle klippegrund.¹⁰

Ja, Zions hus skal bygges igen, men denne gang uden tårne og spir, men "hyttelavt i verdens øjne", efter Jesu ord, han, som selv lå i et krybberum. Derfor er den kirke, vi her på jorden bygger, i grunden kun et gæstekammer "for en himmelsk altergang", for det sande Herrens tempel, som kun bygges af Hans ånd. Men da Herrens er sølvet og guldets, som vi skal forklares ved, så skal herligheden i dette lave hus blive større end i det sunkne Zions tempel.

Grundtvigs salme handler, som man kan høre, om den sande Guds kirke, som skabes af Hans ord – den kirke, som det oprindelige Jerusalems tempel var et foreløbigt billede på. Men da salmen er skrevet i 1825 samtidig med Grundtvigs kamp mod den rationalistiske eksegese og dens præster, som havde fordrevet Guds ord fra kirken og gjort menigheden hjemløs, så ligger det lige for at læse den som et trøsteord netop til den hjemløse menighed. Zions ødelagte tempel og det landflygtige jødiske folk, der lader harperne hænge i træerne og ikke kan synge, bliver et billede på den hjemlige kirke og dens folk. Og Guds forjættelse ved profeten Haggaj om Guds trofasthed mod sin pagt og om det nye tempel, hvis herlighed skal overgå det gamle, ses opfyldt i ordet om Guds søn, der lå i krybberummet, ordet, der bygger Guds kirke, hvor det lyder – pagtsordet ved dåben, som de rationalistiske eksegeter ikke kan ødelægge.

Casparis og Grundtvigs front var den samme: Den selvberørende menneskefornuft gør med sin bedrevende klogskab og moralistiske fromhed Bibelen til en usammenhængende lov- og formaningsbog. Og den Bibelens mening eller røde tråd, som de begge finder, at eksegeterne ikke kan plukke i stykker, er – som den var for Luther og for den sags skyld for Paulus – Guds forjættelsesord og pagtstroskab, som er opfyldt i "ham, der lå i krybberummet". Det er den pagtstroskab, som hans skabninger skal forklares ved, hvilket jo både kan betyde blive herlige ved og forstås ved. Modsætningen til den rationalistiske selvforherligelse er altså ikke en ny ratio, men Guds trofasthed, ikke en ny moral, men Guds troskab.

Caspari følte sig for første gang som jøde, da han fik øjnene op for, at det var Guds pagtsløfte, der bandt GT's skrifter sammen, hvormed han jo antyder, at det egentlig jødiske er forventningen til Guds forjættelse. Og Guds forjættelse er løftet om, at Gud selv vil virkeliggøre det mål, han har skabt og udvalgt sit folk til. Virkeliggøre det ved selv at gribe ind i tiden, i historien. Forjættelsen er således et ord, der skal stoles på i forventning til Guds egen indgriben i tidens fylde.

Og hvad skal så disse betragtninger over min jødiske tipoldefar, der blev teolog, tjene til? Er der mere i dem end blot en personlig fascination af en bemærkelsesværdig skæbne? Jo, det synes mig, at i dag, hvor der er et aktuelt behov for at sammenligne GT, NT og Koranen, er der grund til at pege på den røde tråd – pagt, forjættelse og opfyldelse, som Caspari så som GT's hovedspor. Så GT ikke først og fremmest betragtes som en lovbog, men hovedvægten lægges på den Guds pagtstroskab, den forjætter. Det er dette, der gør GT og NT forskellige fra Koranen, der viser en gud, der ikke binder sig til sine løfter.

Man kunne derved overveje, om den driftighed i videnskab og teknologi, som det moderne Israel har til fælles med den kristne verden, hænger sammen med den fortrøstning til fremtiden, til det givne livs tilforladelighed, ja, til tilforladeligheden i den skabte verdens naturlove, som udspringer af forventningen til en Gud, der holder, hvad Han lover, og derved gør den enkeltes tilværelse til mere end en blind skæbne – til håbefuld fremtid.

LITTERATUR

Abrahamowitz, Finn

2000 *Grundtvig – Danmark til lykke*. København: Høst og Søn 2000.

Den Danske Salmebog

2003 *Den Danske Salmebog*. København: Det Kgl. Vajsenhus Forlag 2003.

Krarup, Sten

2003 *Ikke uden fars hjælp: 14 slægtshistoriske beretninger*. Veksø: Slægtshistorisk Forlag 2003, s. 79-101.

NOTER

¹ Deistisk – af deisme, som er den fornuftsbaseerede overbevisning om, at der er en guddom, som har skabt alt; og at menneskets fornuft kan deducere sig frem til, at denne guddom har bestemt mennesker til at leve dydigt efter morallove, som kan udtrages ved en betragtning af naturen. Flere af oplysningstidens filosoffer var deister. Deismen anser de henholdsvis kristne og jødiske dogmer for menneskelige overbygninger på en universel naturlig religion, hvorfor deismens synspunkt på verdensreligionerne er distanceret, religionshistorisk.

² Citeret af Sten Krarup efter Oskar Skarsaune: "Jøden som blev luthersk professor". Foredrag holdt ved "Dansk Israels Missions" årsmøde i Århus i år 2000.

³ Pietismen var og er en luthersk vækkelsesbevægelse, som startede i Tyskland i 1600-tallet som reaktion mod den lutherske ortodoksi, der gjorde sand kristendom til en næsten udvendig antagelse af sande læresætninger. Pietismen lægger herimod vægten på inderligheden, på oplevelsen af anger og omvendelse. Denne vægt på oplevelsen gør forskellen fra Luther selv, som lægger al vægt på ordet om Kristus, ikke på den menneskelige oplevelse.

⁴ Caspari i Krarup 2003, s. 79.

⁵ Caspari i Krarup 2003, s. 79.

⁶ Skarsaune i Krarup 2003, s. 79.

⁷ Grundtvig i Abrahamowitz 2000, s. 172.

⁸ Liberalteologien er en strømning i 1800-tallet, som inspireret af Hegel og naturvidenskaben tolker kristendommen ind i en optimistisk fremskridtstro på, at menneskeheden er under udvikling til større og større civilisation – og den historiske Jesus, som liberalteologien med brug af den moderne historievidenskab søger at finde i NT, var i grunden en menneskehedsforbedrer, en lærer i godhed – et menneskeligt ideal, vi skal stræbe efter at ligne. Liberalteologien fandt, sammen med den almindelige fremskridtsoptimisme, sit Waterloo i Første Verdenskrigs skyttegrave.

⁹ Brev af 1891 til den danske professor i kirkehistorie Frederik Nielsen. Citeret fra Frederik Nielsen: "Prof. Caspari og Grundtvig – en replik til Prof. H. Scharling". 1893.

¹⁰ *Den Danske Salmebog*, nummer 348, strofe 4, vers 5-8.

Samarbejdspolitikken og jødernes redning i oktober '43. *Rambams historikerenquete*

RAM
GAM

Indledning

Af Therkel Stræde

1943: Den 1.-2. oktober bevægede hovedparten af Danmarks jøder sig beslutsomt eller tøvende-tvivlende, hvis ikke i total panik, imod byer, fiskerlejer og strande langs Øresunds kyster. Advarsler fra forskellig side i de sidste dage og timer op til den tyske politiaktion havde overbevist de fleste om, at denne var alvorligt ment og skulle omfatte alle, som besættelsesmagten ifølge de tyske racelove opfattede som jøder. Man gjorde klogt i at flygte, besluttede de fleste efter hastig rådslagning med familie, venner, kolleger, i nogle tilfælde også vildt fremmede mennesker, der tilbød hjælp. Turde man stole på rygter og spredte informationer i et samfund under undertagelsestilstand og censur? Var den uoverskuelige situation alvorlig nok til at beslutte at forlade hus og hjem, realisere, hvad man kunne af det, man havde, og begive sig ud på en uvis rejse ad veje og jernbaner, der kontrolleredes af en magt, hvis brutalitet over for jøder de færreste kunne være i tvivl om, og med udsigt til, at man måske måtte lægge sit liv i en ukendt fiskeskippers hænder? Jødiske borgere måtte mobilisere meget mod for i de dage for 75 år siden at træffe beslutningen om flugt.

Situationen krævede både mod og tillid. Modet til med ultrakort varsel at lægge det trykke og velkendte bag sig og begive sig ud i det uvisse, og tilliden til, at man derude ville støde på mennesker, som var parate til at hjælpe. Det gjaldt især ikke-jøder, eftersom jøderne var så lille en minoritet i Danmark, at alle, der tilhørte den, selv var på flugt og derfor i en situation, hvor de ikke kunne hjælpe andre ret meget.

Modsatte side:

*Erik Scavenius og Werner Best, den 6. februar 1943.
Fotografiet ejes af Frihedsmuseets fotoarkiv.*

Men takket være det mod og den tillid, jøderne viste i de dage og uger, flugten stod på, samt den hjælp, ikke-jøder mobiliserede, kom det helt store flertal af den tyske ”jødeaktions” målgruppe – over 7.000 – som bekendt velbeholdent i sikkerhed i Sverige, mens kun en mindre gruppe på omkring 500 blev ofre for deportation til tyske lejre.

Hvorfor jøderne i Danmark viste den ikke-jødiske befolkning den tillid, der gjorde den succesrige redning mulig, og hvorfor ikke-jøder spredt ud over hele landets befolkning viste sig tilliden værdig og faktisk hjalp flygtningene uden hensyn til, om det måske kunne være farligt for dem selv, det er et spørgsmål, som har beskæftiget offentligheden og forskerne i Danmark og udlandet, næsten lige siden skibe og både med – ofte livrædde – flygtende jøder krydsede Øresunds og Østersøens vande.

Æren for jødernes redning har været tilskrevet modstandsbevægelsen, der befandt sig i kraftig vækst, men endnu langt fra sås som legitim af befolkningens store flertal. Spontane hjælpeaktiviteter fra helt almindelige danskere og kortvarige borgerkomitéer uden klar politisk profil er blevet fremhævet som nøgleaktører i udskibningshavnene, visse netværker af fagfæller og politisk/etisk ligesindede ligeså i ”baglandet”. I en række – især tidlige og især udenlandske – bidrag krediteres det danske folk som helhed for sin hjælpsomhed og for en underliggende politisk/etisk holdning, der gjorde det at komme de flygtende til hjælp til en selvfølgelig eller ligefrem naturlig ting.

Debatten er kommet op med jævne mellemrum, som Sofie Lene Bak dokumenterede i sin bog *Jødeaktionen oktober 1943*. Forestillinger i offentlighed

og forskning. Som oftest har det været i forbindelse med runde og halvrunde jubilæer, at nye resultater blev bragt frem og gamle argumenter genopfrisket, og sådan har det også været siden bogens udgivelse i 2001.

I de senere år er samarbejdspolitikken, forstået som det danske politiske systems, erhvervslivets og befolkningens kollaboration med besættelsesmagten, af en række forfattere blevet fremhævet som en væsentlig forudsætning for, at redningen af jøderne fik så bred opbakning i befolkningen og spændte så succesrigt af. Var en tysk ”jødeaktion” så ikke kommet væsentligt tidligere, havde flertalsbefolkningen ikke været mere spaltet og nazismen stærkere, hvis Danmark havde valgt en vej med mere modstand og mindre kollaboration?

Nogle vil mene, at samarbejdspolitikken – i forlængelse af 1930’ernes fremvoksende velfærdsstat, baseret på brede politiske kompromiser – videreførte en national konsensus om en høj grad af integration mellem samfundslagene og en deraf følgende sammenhængskraft, og at den nationale og sociale integration i samfundet dannede baggrund for redningsaktionen. Andre har modsat hævdet, at samarbejdspolitikkerne og de embedsmænd, der fortsatte deres virke, spillede højt spil med jøderne og kun blev reddet på strengen, da forhold uden for deres herredømme gjorde deres etisk-juridisk tvivlsomme, dødsensfarlige forslag om at medvirke ved internering af jøderne overflødig.

Denne diskussion føjer nyt til vor viden om oktober ’43 og indbyder til fornyet refleksion over, hvad der var – og måske er – styrken ved det danske samfund. Derfor har *Rambams* redaktion besluttet at stille spørgsmålet om *samarbejdspolitikken og jødernes redning* til en række historikere i enqueteform: Sammenfat kort og klart dit syn på denne problematik i en form, så også en bredere læserkreds end de historiske tidsskrifters kan forholde sig til argumenterne, sammenligne og danne sig en mening – sådan var opgaven, vi stillede. Glædeligt for

os tog flere af ”hovedkombattanterne” fra de senere års debat udfordringen op, så resultatet er blevet en række bidrag, der dels trækker hovedpositionerne i den standende strid op, dels tilføjer nye aspekter ved at koble det overordnede blik med nye resultater om udviklingen på historiens mikroskop.

Oktober ’43 fik tidligt sin historiker: Leni Yahil, ledende kraft i det israelske Holocaustforskningscenter og mindested Yad Vashem og professor ved universitetet i Haifa. Selvom hendes værk fra 1966 var det første om jøderne i Danmark under besættelsen og redningsaktionen, har det bevist en bemærkelsesværdig langtidsholdbarhed. Det rummer en klar stillingtagen til emnet for vor enquete, som de fleste senere forfattere eksplicit eller implicit forholder sig til. Det havde været naturligt at bede Leni Yahil om et bidrag, men eftersom hun døde i 2007 i den bibelske alder af 95 år, påtog denne sektionens redaktør sig at sammenfatte hendes synspunkt. Dermed vil jeg posthumt takke hende for de fagligt udfordrende og altid hjertelige samtaler, vi havde, når hun i sine senere leveår – forskningsaktiv til det sidste – tog sig tid til at modtage mine besøg på alderdomshjemmet i Jerusalem.

Det er håbet, at denne særsektion af *Rambam* vil tjene til, at diskussionen af, hvad der utvivlsomt er og i de senere år også mere og mere ses som en nøglepisode i besættelsestidens og Danmarks historie, vil fortsætte og frugtbargøres af både nye overordnede perspektiver såvel som nye forskningsresultater på det helt konkrete plan – både i jubilæumsåret 2018 og fremover.

Hvorfor overlevede de fleste jøder i Danmark Holocaust?

Af Bo Lidegaard

Det korte svar er, at det gjorde de på grund af den politik, de danske politikere og den danske administration gennemførte i forhold til Det tredje Rige op til og under Anden Verdenskrig. Det længere svar, som jeg vil udfolde i nærværende artikel, er mere kompliceret og hviler på en række forudsætninger og forhold, der gør Danmark til en undtagelse i forhold til andre besatte lande, vi med rimelighed kan sammenligne os med. Artiklen er baseret på mine tre bøger *Kampen om Danmark 1933-45* (2005), *Landsmænd. De danske jøders flugt i oktober 1943* (2013) og *Redningsmænd. Skandinaviske aktioner for at redde fanger fra tyske kz-lejre i krigens sidste år* (2015).

En overlevelsestrategi i ti punkter

Den første forudsætning har at gøre med den politik, Danmark slog ind på i 1930'erne. Her blev der mellem de demokratiske partier etableret en fælles forståelse af karakteren af den trussel, landet stod over for, samt en udbredt samling omkring den politik, der ifølge både regeringen og de oppositionspartier bedst kunne beskytte Danmark og det danske folkestyre. Denne forståelse udgjorde en sammenhængende strategi, selvom den ikke blev formuleret som sådan. Den byggede på ti centrale elementer, der i det store og hele forblev uforandrede gennem hele forløbet frem til efter afslutningen på Anden Verdenskrig:

1. Danmark måtte forholde sig strengt neutralt i den konflikt, der var under opsejling, og som udviklede sig mellem de europæiske stormagter.

2. Nazismen og kommunismen udgjorde parallelle trusler, der havde mere til fælles, end deres indbyrdes polemik afslørede. Det betød, at de demokratiske partier gennem hele forløbet afviste både en alliance med kommunismen mod nazismen og det omvendte.

3. Truslen kom indefra lige så meget som udefra. Mens både Hitlers Tyskland og Stalins Rusland forekom stærkt truende, var de danske politikere lige så optaget af at dæmme op for kommunismens og nazismens udbredelse som danske ideologier. Et omfattende ideologisk og politisk inddæmningsprojekt blev iværksat, både på statsligt og partipolitisk niveau, og det lykkedes at holde begge de to antidemokratiske strømninger stangen, så ingen af dem fik dybt greb i den danske befolkning. Det viste sig blandt andet ved, at godt over 90 procent af de danske vælgere ved alle folketingsvalg op til og under besættelsen stemte på de fire demokratiske partier – Socialdemokratiet, Det Radikale Venstre, Det Konservative Folkeparti og Venstre – der med forskellige betoninger og betydelige indbyrdes nuancer stod bag dette vellykkede politiske udgrænsningsprojekt.

4. Det var et afgørende element i den politiske marginalisering af kommunister og nazister at unddrage dem national troværdighed. Begge blev systematisk beskyldt for at undergrave folkestyret og dermed i dybere

forstand nationen. Det betød både, at deres demokratiske legitimitet blev draget i tvivl, og at der bredt i befolkningen blev etableret en meget stærk politisk forbindelse mellem opfattelsen af det nationale og folkestyret. Især det store regeringsparti, Socialdemokratiet, spillede bevidst og systematisk på nationale strenge, som i partiets udlægning blev nært forbundet til arbejderbevægelsens kamp for demokratiske rettigheder og social retfærdighed. Kommuniste og nazister blev i denne retorik ikke bare politiske modstandere, men fjender af staten, nationen og demokratiet, som sammen med folket udgjorde nationen Danmark. Tilslutning til de totalitære ideologier blev i dette perspektiv udgrænset som 5.-kolonnevirksomhed og i sidste ende landsforræderi. Danmark repræsenterede i national forstand det folkestyre, som langt hovedparten af befolkningen opfattede som en landvinding, som de havde et aktivt ejerskab til og et fælles ansvar for at forsvare mod anslag, hvad enten de kom udefra eller indefra.

5. Gennem et langt og kontroversielt forløb i årene op til krigsudbruddet blev der etableret en nogenlunde fælles forståelse mellem de demokratiske partier i forhold til Danmarks militære muligheder over for et tysk angreb – eller rettere manglen på samme. Som dominerende regeringsparti bevægede Socialdemokratiet sig i løbet af 1930'erne nærmere et nationalt forsvar, mens de to store borgerlige oppositionspartier bevægede sig længere i retning af erkendelsen af, at Danmark ikke ville kunne modstå et angreb fra Tyskland. Det lille regeringsparti, Det Radikale Venstre, havde en illusionsløs opfattelse af problemet og især af Danmarks manglende alliancemuligheder. Flere forsøg og følere, både i forhold til Storbritannien og Sverige, bekræftede, at Danmark stod alene, og trods flere tilløb lykkedes det aldrig at etablere en

forsvarsplan, der selv under de mest optimistiske forudsætninger ville kunne bremse en tysk fremrykning. Regeringen drog den konklusion, at Danmark hverken kunne eller skulle forsvare sig militært, udover rent symbolsk, hvis det værste skulle ske. Det blev signaleret til både Tyskland og til Storbritannien gennem et aktivt diplomati, der samtidig udfoldede store bestræbelser på ikke at ”provokere” Tyskland, som blev mere og mere nærtagende i takt med sin voksende magtfuldkommenhed. Oppositionen var bekendt med denne konklusion og ude af stand til at opstille et alternativ. Men det forblev regeringens ansvar at håndtere situationen, herunder ved forsigtigt at forberede befolkningen på, at Danmark hverken kunne eller ville forsvare sig militært over for et tysk angreb. Det var det, Staunings nytårstale den 1. januar 1940 gik ud på.

6. Konsekvensen af denne strategi var, at Danmark i forhold til Tyskland anlagde en yderst forsigtig politik, som gav neutralitetspolitikken tysk hældning, og som medførte udstrakte hensyn til tyske interesser og tysk påtryk. Regeringen og de øvrige demokratiske partier gik langt – mange mente og mener for langt – for ikke at komme på tværs af, hvad Det tredje Rige opfattede som sine røde linjer. De danske indrømmelser gik endnu videre end begrænsninger af pressefriheden og udstrakte udenrigspolitiske hensyn. De antydede også med både officielle og uofficielle meldinger over for Tyskland, at Danmark i yderste konsekvens ikke med militær magt ville modsætte sig strategiske krav, der krænkede Danmarks suverænitet – for eksempel ved etablering af støttepunkter for den tyske flåde på dansk territorium. Det danske udenrigspolitiske og militære kropssprog sendte det signal, at Tyskland kunne få det med Danmark, som det ville, også uden at skride til et militært

angreb. Idéen var dermed at fratage Berlin ethvert motiv til at angribe, og den underliggende doktrin var, at Danmark *under alle omstændigheder* ville undgå at komme i krig med Tyskland.

7. Det var ikke en del af den danske politik at stå op mod nazismens forbrydelser i Det tredje Rige, knapt nok at hjælpe ofrene for dem. Man tog bestik af de omgivende lande og af stormagternes passivitet – herunder USA's neutralitet – og dukkede sig. I takt med, at flygtningestrømmen fra Det tredje Rige voksede, strammede Danmark i lighed med Tysklands øvrige nabolande indrejsebestemmelserne, så kun et mindre antal flygtninge fik indrejsetilladelse og hovedparten af dem med henblik på vidererejse. Den restriktive politik var begrundet af både politiske og sociale hensyn, men skyldtes i alt væsentligt ikke en særlig modvilje mod de flygtende. En delvis undtagelse var dog det officielle Danmarks mistænksomhed over for flygtende tyske kommunister, der til gengæld fik hjælp af danske partikammerater – ligesom socialdemokraterne hjalp deres. Der var ingen undtagelser for flygtende jøder, som i de sidste år op til krigen generelt kun fik indrejse til transit, eller hvis de havde klare forbindelser til Danmark.

8. Den danske politik var ikke heroisk, men den var ideologisk vendt mod nazismen. Eftergivenheden og tilpasningen var udtryk for de demokratiske partiers overlevelsesstrategi, ikke for opportunisme endsige tilslutning til nazismen eller kommunismen. Det politisk dominerende parti, Socialdemokratiet, frygtede nazisterne, som forfulgte tyske partikammerater, og der var et højt ideologisk beredskab mod hele den totalitære tankegang. Partiets – og regeringens – sigte var nationens overlevelse, som man håbede kunne følge mønsteret fra

Første Verdenskrig, hvor det var lykkedes Danmark at holde sig helt uden for krigen, blandt andet ved at opretholde et pragmatisk forhold til både Berlin og London. I forhold til Det tredje Rige betød det, at Danmark så vidt muligt afstod fra enhver handling, der måtte frygtes at ville påkalde sig Berlins vrede.

9. Afgørende for de danske bestræbelser var også ønsket om at undgå en genåbning af grænsespørgsmålet, der med genforeningen i 1920 havde fundet, hvad Danmark inderligt ønskede måtte blive en varig løsning. Men grænsen var aldrig blevet officielt anerkendt af Tyskland, og Hitler havde ved enkelte lejligheder omtalt den som en del af det diktat fra Versailles, som hans politik ville gøre op med. Der var også tysksindede kredse i Sønderjylland, der vejrede morgenluft, og det var for Danmark en høj politisk prioritet at mane tanken om en grænserevision i jorden, blandt andet ved ikke at give Tyskland den mindste anledning til at beskyldte Danmark for at ville vende sig mod Det tredje Rige.

10. Fordomme mod jøder trivedes i Danmark, men generelt ikke i form af ideologisk antisemitisme endsige som biologisk determinisme af nazistisk tilsnit. Diskrimination af jøder var undtagelsen, og hovedparten af de fastboende jøder var velintegrerede og vellidte i det danske samfund. Det gjaldt især ”de gamle” jødiske familier, der i vidt omfang var assimilerede, mens de jøder, der var kommet fra Østeuropa omkring århundredeskiftet, skilte sig mere ud og var mindre velintegrerede i det omgivende samfund. I januar 1939 blev på regeringens forslag med stort flertal vedtaget lovgivning mod racisme – udtrykkeligt begrundet med ønsket om at beskytte jøder mod nazistisk propaganda.

Efter den 9. april 1940

Den tyske besættelse den 9. april 1940 var et grundstød til denne overlevelsesstrategi, hvis sigte netop havde været at undgå en besættelse. Men det tyske ultimatum viste, at Tyskland havde taget højde for væsentlige elementer i strategien ved at garantere Danmark grænsen, fortsat politisk uafhængighed samt neutralitet og ikke-krigsdeltagelse. De demokratiske partier gik ind på at påtage sig forvaltningen af landet på disse vilkår og indledte dermed det, som kritikere har kaldt samarbejdspolitikken, eller endog eftergivenhedspolitikken eller statskollaborationen, men som politikerne selv kaldte forhandlingspolitikken. En afgørende forudsætning var, at der ikke blev påtvunget nazistisk deltagelse i samlingsregeringen – den forudsætning, politikeren Vidkun Quisling fik brudt i Norge, og som fik den norske regering til at afvise et tilsvarende ultimatum.

Det stod hurtigt klart, at besættelsesmagten ville file på ”løfterne fra 9. april”, men også, at de folkevalgte politikere havde et vist forhandlingsrum, fordi det var en ganske høj politisk prioritet for Hitler at videreføre ”fredsbesættelsen” i Danmark. I takt med Det tredje Riges sejr frem til og med 1941 skærpedes besættelsens vilkår sammen med politikernes eget ønske om at fremme det økonomiske samarbejde med Tyskland, som var eneste mulighed for at opretholde eksport og beskæftigelse i Danmark. Trods indrømmelser på mange felter og trods enkelte tilfælde, hvor jøder, der havde søgt tilflugt i Danmark, blev udvist og tilbagesendt af danske myndigheder, udnyttede de danske politikere deres manøvrerum til at afvise tyske krav, de fandt helt uacceptable. Blandt dem var kravet om at registrere danske jøder og indlede den udskilleelsesproces, der kendes fra andre besatte lande. Her satte den danske regering foden ned med henvisning til, at der ikke eksisterede et ”jødeproblem” i Danmark og i øvrigt ingen offentlig registrering af jøder.

Den danske afvisning udsatte i de første år af besættelsen gang på gang de første små skridt, som i alle andre besatte lande blev indledningen til gennem-

førelsen af Holocaust. Undtagelsen var udvisningen til Tyskland af enkelte jødiske flygtninge. Det var utvivlsomt hele tiden den tyske plan i tidens fylde at gennemtvunge jødeforfølgelserne også i Danmark, men den bestemte afvisning fra dansk side fik udsat de første tiltag som registrering og krav om at bære ”jødestjernen”. Samtidig voksede bevidstheden hos besættelsesmagtens repræsentanter i Danmark om, at også befolkningen ville stille sig helt afvisende over for tiltag vendt mod de danske jøder – og i deres rapportering til Berlin advarede de om, at et tvangsindgreb kunne medføre en stærk reaktion, der kunne få ”fredsbesættelsen” til at vælte. Det skabte helt op i den øverste nazistiske ledelse i Berlin en erkendelse af, at gennemførelsen af tiltag mod jøder i Danmark ville få en omkostning i forhold til andre tyske prioriteter i det besatte land.

Således var der i Danmark ikke taget konkrete skridt over for de danske jøder, da de norske i løbet af 1941 og 1942 blev registreret, interneret, deporteret og myrdet. Ligesom der ikke i Danmark fandtes en udvikling som den, der samtidig i Nederlandene førte til et skræmmende effektivt folkemord på de derværende jøder. Grundelementerne fra 1930'ernes overlevelsesstrategi var intakte. Afvisningen af jødeforfølgelser var ligesom afvisningen af nazister i regeringen og afvisningen af direkte dansk krigsdeltagelse blandt de punkter, hvor regeringen ikke ville bøje sig for tysk pres. Det var grunden til, at de danske jøder i Danmark endnu i 1942 og frem til efteråret 1943, da Holocaust og massebordet for længst var sat i system over det meste af det tysk-kontrollerede Europa, levede en i det store og hele normal tilværelse i Danmark.

Med USA's indtræden i krigen i december 1941 blev det klart, at Tyskland ikke kunne vinde krigen, og med slaget om Stalingrad i vinteren 1942-43, at de ville tabe den. Fra da af var det alene et spørgsmål om hvordan og hvornår. Selvom Hitler og hans nærmeste holdt fast i kampen til den bitre ende, og den tyske disciplin var usvækket, havde udsigten til nederlaget betydelig indflydelse langt ind i det nazis-

tiske magtapparat, hvor mange begyndte at tænke også på egen overlevelse, på Tysklands fremtid og på regnskabet's time. Selvom det ikke førte til en generel nedtoning af Holocaust eller andre grusomheder, var det ændrede perspektiv alligevel med til at forandre præmisserne for slutspillet også i Danmark.

Aktionen mod jøderne i 1943

I Danmark havde Hitler i november 1942 udsendt den fremtrædende SS-officer og overbeviste nazist Werner Best som sin rigsbefuldmægtigede med de to hovedopgaver at videreføre "fredsbesættelsen" under hårdere tysk kontrol og omsider få løst "jødeproblemet". Best indså hurtigt, at de to opgaver stod i stærk modstrid til hinanden, og at en aktion mod jøderne umiddelbart ville føre til "fredsbesættelsens" ophør. Samtidig havde de danske politikere fået et nyt kort på hånden i form af den betydelige danske landbrugsekspert til Tyskland, hvis betydning voksede i takt med, at Det tredje Rige blev mere og mere presset. Selvom andre besatte – og neutrale – lande ydede lignende bidrag af fødevarer og andre strategiske råvarer, var Danmark det eneste besatte land, der leverede "frivilligt", det vil sige uden, at besættelsesmagten skulle sætte ind med en direkte tvang, som det blev stadig mere prekært at afsætte styrker til.

Først efter politikerne den 29. august 1943 havde fralagt sig ansvaret for samarbejdspolitikken ved at indgive regeringens afskedsbegæring, fandt Best tiden inde til at iværksætte en aktion mod de danske jøder. Uden fungerende regering var det overladt departementscheferne at videreføre en nødtørftig administration, der dog snart viste sig med politikernes diskrete opbakning at videreføre alle "fredsbesættelsens" grundelementer. For Best var det en positiv udvikling, at "fredsbesættelsens" og dermed samarbejdspolitikken grundkonstruktion kunne videreføres under departementschefernes ledelse – dog ikke, hvis folkemordet på Europas jøder kom til at omfatte også jøderne i Danmark. I ugerne op mod oktober 1943 manøvrerede Best for på den ene side loyalt at gennemføre Hitlers ordre, som

han selv havde været med til at fremprovokere, og på den anden at undgå en voldsom konfrontation med departementscheferne og bag dem politikerne og den danske befolkning.

Uden at der er grund til at antage, at der hos Best – eller for den sags skyld hos nogen anden – fandtes en plan, der kunne opløse modsætningen mellem den aktion, der var under forberedelse, og Bests vilje til at videreføre grundelementerne i "fredsbesættelsen", sådan som Hitler ønskede, stod Best utvivlsomt bag de advarsler, der i dagene forud for aktionen via den tyske søfartsattaché Georg F. Duckwitz og ledende socialdemokratiske politikere tilgik det jødiske samfund. Advarslerne fra højeste sted betød, at langt hovedparten af de danske jøder ligesom statsløse jøder i Danmark nåede at søge tilflugt hos venner og bekendte, inden selve aktionen gik i gang.

I dagene fra, at advarslerne spredtes ad utallige kanaler, til aktionen blev gennemført, indløb et stort antal protester til Best fra de mest forskellige danske organisationer. Uden forudgående koordination henvendte de sig for i skarpe vendinger at protestere mod det forestående. De mange henvendelser fra organisationer, der repræsenterede et bredt udsnit af befolkningen og alle dele af samfundslivet, bekræftede til fulde Bests billede af, at aktionen ville vække stærk modvilje bredt i den danske befolkning, der fandt, at den var et groft retsbrud og et ødelæggende anslag mod det danske samfund. For befolkningens altovervejende flertal var anslaget mod jødiske medborgere et angreb på Danmarks inderste forsvarslinje i form af det værdisæt, der lå til grund for folkestyret og samfundet i videre forstand. Den kobling, de demokratiske partier målrettet havde søgt at skabe gennem de forløbne ti år, viste sig i det afgørende øjeblik at findes som en stærk bevidsthed i befolkningen om, at den tyske aktion mod sagesløse landsmænd var en utilladelig forbrydelse. Mange borgere reagerede ikke kun med forargelse, men også i handling i form af små og større aktioner til støtte for deres jødiske medborgeres flugt. En myriade af uformelle netværk i

og på tværs af de jødiske samfund gjorde det muligt for mange tusinde familier at gemme sig og med få dages varsel gå under jorden for senere ad utallige veje at blive smuglet til Sverige.

Denne spontane generalmobilisering af et humanitært beredskab i befolkningen spillede sammen med en udpræget ulyst i store dele af det tyske magtapparat, herunder ikke mindst i Værnemagten, til at få – yderligere – blod på hænderne. Flere var begyndt at tænke over, hvad fremtiden mon ville bringe. Det gjaldt utvivlsomt også Best, som udvirkede, at selve aktionen blev gennemført i en enkelt omgang, på en måde og i en form, som kun gav begrænset udbytte i form af arresterede og interne-rede. Der blev ikke indledt en systematisk klapjagt og i det hele taget ikke gjort noget helhjertet forsøg på at standse den masseflugt over Øresund, der i de følgende uger fandt sted ad mangfoldige kanaler og med spontan hjælp fra tusindvis af indignerede landsmænd. Selvom både de flygtende og hjælperne havde god grund til at tro, at de flygtede var i yderste livsfare og havde Gestapo i hælene, var jagten i værste fald sporadisk og tilfældig. Ikke én båd med flygtninge blev opbragt, og en meget stor del af de arrestationer, der fandt sted, skyldtes en enkelt overivrig Gestapo-officer, ”Gestapo-Juhl”, der som ansvarlig for ”jødejagten” på Nordkysten spillede en central rolle, ikke mindst for de kendte massearrestationer i Gilleleje. Andre steder foregik flugten i det store og hele uhindret af de tyske myndigheder, selvom frygten for arrestation og forfølgelse af indlysende grunde spillede en afgørende rolle både for de flygtende og for deres hjælpere.

Hjælpen til de flygtende var hovedsagelig spontan, og der findes ikke tal på, hvor mange landsmænd der gav de flygtende en hjælpende hånd eller blot lukkede øjnene for de mange flygtninge, der i de fleste tilfælde var let genkendelige. Som altoverskyggende hovedregel tog hjælperne på land ikke betaling for hjælpen, mens fiskerne, der stod for sejladsen over Øresund, tog sig betalt, i nogle tilfælde med store summer. Enkelte fremtrædende friheds-

kæmpere fra den spirende modstandsbevægelse spillede centrale roller, ligesom politikere og embedsmænd var aktive med finansiering og organisering. Men grundlæggende blev masseflugten muliggjort af borgere fra alle dele af samfundet, der helt uden tidligere erfaring med illegalt arbejde gjorde, hvad de i situationen fandt rigtigt og nødvendigt. Flugtruterne blev organiseret spontant, institutioner som hospitaler og kirker spillede fremtrædende roller, men flugten var først og fremmest udtryk for, at mange havde fået nok og uden nærmere tanke på eventuelle personlige konsekvenser gav en hjælpende hånd til de flygtende. Samtidige beretninger tyder på, at medfølelsen med de forfulgte for mange hjælpere smeltede sammen med et nationalt sindelag som drivkraft – og for en del blev arbejdet med flugtens organisering begyndelsen til et vedvarende engagement i modstandskampen.

Jødernes pludselige forsvinden gav Best mulighed for over for Berlin at erklære missionen for fuldført, da Danmark jo nu var blevet ”fri for jøder”. Berlin valgte at se igennem fingre med fiaskoen, utvivlsomt fordi videreførelsen af ”fredsbesættelsen” og landbrugseksporerten på dette sene tidspunkt vejede tungere – også for den nazistiske topledelse.

De 481 jøder, der blev deporteret fra Danmark til Theresienstadt, blev genstand for intense diplomatiske tovtrækkerier, både internt mellem tyske myndigheder i København og Berlin og mellem danske diplomater og de tyske myndigheder. Departementscheferne og Udenrigsministeriet arbejdede på flere fronter ihærdigt for at få jøderne hjem – og for ikke at miste kontakten med dem. I november lykkedes det Best at udvirke et afgørende tilsagn fra ledende SS-officer Adolf Eichmann personligt om, at ingen af de personer, der var deporteret fra Danmark, ville blive sendt videre fra Theresienstadt til udryddelseslejrene. Tilsagnet gjaldt også statsløse jøder deporteret fra Danmark.

Ret hurtigt organiseredes afsendelse af hjælpepakker til de deporterede, og i løbet af 1944 blev hjæl-

pen sat i system gennem en kombination af vedvarende påtryk fra de danske departementschefer og centrale tyske embedsmænds voksende interesse i at fremstå som hjælpsomme. I kraft af et norsk-dansk-svensk humanitært hjælpearbejde, der var stærkt understøttet også af de danske myndigheder, lykkedes det i april 1945 at hente de fra Danmark deporterede 429 jøder, der havde overlevet, hjem med De Hvide Busser fra Theresienstadt umiddelbart før, fronterne lukkede og umuliggjorde transport nordpå til Danmark og videre til Sverige. 52 var omkommet. Til det sidste spillede det aktive danske diplomati og direkte forhandlinger med resterne af den nazistiske ledelse i Berlin en afgørende rolle for at gøre redningsaktionerne med De Hvide Busser mulige.

Konklusion

Sammenfattende står det klart, at det var den helt særegne besættelsessituation i Danmark, populært kendt som samarbejdspolitikken, der gjorde det muligt for langt de fleste jøder i Danmark at undslippe Holocaust.

Undersøgelser af forholdene i Norge og Nederlandene bekræfter, at den afgørende forskel netop var afvisningen af de indledende tiltag over for jøderne, forhalingen af deportationen og det stærke folkelige beredskab, da det endelig kom. Det er også tankevækkende, at det gennem den konsekvente danske linje lykkedes at opbygge en bevidsthed helt op i spidsen af den nazistiske ledelse i Berlin om, at gennemførelsen af Holocaust i Danmark ville ske på bekostning af andre tyske prioriteter i det besatte land. Stillet over for det valg udskød Berlin igen og igen den fatale beslutning, og da ordren endelig blev underskrevet af Hitler, skete det med bemærkningen om så vidt muligt at gennemføre aktionen uden at skabe uro i den danske befolkning. Det var således ikke kun lokale forhold, der gjorde flugten mulig. Det var også den omstændighed, at den lokale forståelse og medvirken, der alle andre steder blev mobiliseret og instrumentaliseret for at gennemføre interneringer og deportationer, i

Danmarks tilfælde fremstod som det modsatte: En lokal modstand, der skulle overvindes – og som ville indebære en omkostning for Det tredje Rige.

Danmark stod ikke op mod Det tredje Rige i april 1940. De ledende politikere begrænsede den symbolske kamp til et minimum, ganske enkelt fordi de ikke moralsk kunne forsvare at sende flere unge mænd i døden mod overmagten. USA forholdt sig neutralt, og Sovjetunionen, der endnu var allieret med Hitler, havde kort forinden angrebet et andet nordisk land. Storbritannien og Frankrig havde vist sig ude af stand til at hjælpe Polen i september 1939, og de allierede havde i forbindelse med Sovjetunionens angreb på Finland svigtet – det samme havde Sverige. Den alliance, som Stalin og Hitler havde indgået, var sammen med USA's neutralitet mere end to år ind i krigen med til at bekræfte de danske politikere i, at modstand var nytteløs og kun ville påføre befolkningen lidelser. Indtil sommeren 1941 fremstod De Allierede som en svag, men dog demokratisk front mod de totalitære stormagter. Det billede ændrede sig med stiftelsen af De Forenede Nationer i januar 1942. Nu fremstod De Allierede væsentligt stærkere – men til gengæld ikke længere kun demokratiske. Med sin beliggenhed kunne Danmark lige så lidt som Sverige og Finland ignorere, at Det tredje Riges nederlag kunne føre til nye ulykker, hvis det blev Sovjetunionen, der befriede landet.

Efter krigslykken vendte, og Den Røde Hær begyndte at trænge de tyske styrker tilbage, begyndte frygten for en kommunistisk "befrielse" at vokse. De danske politikere havde skarpt blik for, at kommunisterne spillede en fremtrædende rolle i den hårdeste kerne af den væbnede modstand. Hovedelementerne i overlevelsesstrategien var intakte, og det var ikke noget tilfælde, at ingen af de ledende demokratiske politikere gjorde fælles sag med modstandskampen. De ønskede fortsat ikke en krig med Tyskland, og de accepterede aldrig fuldt ud den store alliance mellem vestmagterne og Stalins Sovjetunionen. Set med danske briller var kommu-

nismen i Stalins aftapning for mange lige så skræmmende som selveste nazismen, og tilliden til den kommunistiske modstands nationale – for ikke at tale om demokratiske – sindelag kunne ligge på et meget lille sted. Målet var derfor ikke kun Det tredje Riges nederlag og Danmarks befrielse – det var også at undgå samfundets ødelæggelse og en kommunistisk magtovertagelse på ryggen af den væbnede modstandskamp. I dette strategiske billede var der ikke plads til symbolske handlinger mod Det tredje Rige eller mod Holocaust.

Til gengæld kastede danske myndigheder i krigens sidste måneder, uger og dage sammen med norske og svenske aktivister sine sidste kræfter ind i den største humanitære aktion under Anden Verdenskrig i et sidste, desperat forsøg på at redde fanger ud fra de tyske koncentrationslejre. Redningsaktionerne var i første omgang rettet mod danske og norske fanger, herunder de danske jøder i Theresienstadt, men kom i krigens sidste dage til at omfatte også tusindvis af andre fanger, fortrinsvis fra kvindelejren i Ravensbrück. Heller ikke disse redningsaktioner ville have været tænkelige, hvis de ikke havde stået på ryggen af den politik, den danske regering havde ført op til og under besættelsen – og hvis ikke danske diplomater til det sidste havde opretholdt kontakt til nogle af Det tredje Riges mest hårdkogte forbrydere.

Der er meget, Danmark ikke har grund til at være stolt af i forbindelse med besættelsen, og der er al mulig grund til at diskutere samarbejdspolitikens moralske regnskab. Der findes ikke noget enkelt svar på spørgsmålet om, hvor langt et demokrati kan bøje sig og gå på kompromis med sine egne principper, før det bliver meningsløst at tale om, at det sker til forsvar for demokratiet. Men uanset hvor vi hver især mener, at den grænse går, var et af samarbejdspolitikens vigtigste resultater, der vejer tungt på den positive side, redningen af de danske jøder, af statsløse jøder i Danmark og af fanger – blandt dem mange jøder – fra tyske kz-lejre.

LITTERATUR

Lidegaard, Bo

2005 *Kampen om Danmark 1933-45*.

København: Gyldendal 2005.

2013 *Landsmænd. De danske jøders flugt i oktober 1943*. København: Politikens Forlag 2013.

2015 *Redningsmænd. Skandinaviske aktioner for at redde fanger fra tyske kz-lejre i krigens sidste år*. København: Politikens Forlag 2015.

Dansk samarbejdspolitik – tysk jødepolitik

Af Arthur Arnheim

To generationer af politikere og historikere har bidraget til forståelsen af besættelsestidens samarbejdspolitik og herunder mere specifikt aktionen mod jøderne i Danmark i oktober 1943. Det billede, som offentligheden har dannet sig, kan beskrives med få ord: Samarbejdspolitikken reddede de danske jøder fra at dele skæbne med Europas jøder under Holocaust. Historikere har cementeret denne opfattelse og udvidet den ved at hævde, at det pres, danske myndigheder lagde på tyskerne, var en medvirkende årsag til, at de deporterede danske jøder ikke blev transporteret til Auschwitz. Kildematerialet til begivenhederne omkring jødernes redning i oktober 1943 kan imidlertid ikke bestyrke denne opfattelse. Dertil kommer en tendentiøs og ukorrekt beskrivelse af den rigsbefuldmægtigede Werner Bests holdninger og handlinger under jødeforfølgelsen. Tyske historikere er endda gået så vidt som til at kalde Best ”de danske jødernes redningsmand”. Denne artikel vil redegøre for, hvorledes disse fejlagtige opfattelser er blevet til.

9. april 1940 – 29. august 1943: Samarbejde baseret på fiktion

Besættelsen den 9. april 1940 var en såkaldt ”fredsbesættelse”, det vil sige, at den skete uden krigsførelse. Tyskland og Danmark fandt det i hver sin interesse at fastholde Danmark som neutral under den rådende stormagtskonflikt. Således fungerede et dansk gesandtskab i Berlin og danske konsuler i adskillige tyske byer helt indtil det tyske sammenbrud i slutningen af april 1945.

Allerede i juli 1940 begyndte samarbejdet med besættelsesmagten at blive ført ind på et farligt spor.

De danske politikere i regeringen bestående af de fire partier Socialdemokratiet, Det Radikale Venstre, Det Konservative Folkeparti og Venstre valgte Erik Scavenius som udenrigsminister. Scavenius havde under Første Verdenskrig gjort sig fortjent ved gennem et samarbejde med den tyske gesandt Ulrich von Brockdorff-Rantzau at holde Danmark uden for krigen. Der er næppe nogen tvivl om, at politikerne hentede Scavenius ind, for at han skulle fungere som ”lynafleder” over for mulige skrappe tyske krav. Sådan så Scavenius imidlertid ikke sin opgave. Scavenius’ virksomhed var en del af en udenrigspolitisk doktrin, som lød:

Danmarks strategiske beliggenhed med suverænitæt over bæltet og stræder, der behersker adgang til og fra Østersøen, må til enhver tid tilpasse sig den magt, der militært og politisk dominerer Østersøen.

I 1940 var den magt det nazistiske Tyskland.

Fra sin tiltræden som udenrigsminister praktiserede Scavenius med tilslutning fra regeringspartierne en tilpasning til Tyskland. Han arbejdede med planen om at oprette en dansk-tysk told- og møntunion, og det blev ham, der førte Danmark ind i Antikominternpagten. Det førte endvidere til, at Danmark tillod hvervning af danske soldater til Østfronten (selvom hvervning til udenlandsk krigsførelse var forbudt i henhold til loven). Herved nærmede man sig fra regeringens side et punkt, hvor Danmark måtte betragtes som krigsførende på tysk side.

”Jødespørgsmålet”

Den tyske gesandt i København, Cecil von Renthe-Fink, rapporterede den 15. april 1940 – kun seks dage efter besættelsen – til Berlin, at danskerne frygtede, at tyskerne ville forgribe sig på tyske emigranter og folk fra den venstreorienterede opinion i Danmark. Den frygt, gesandten havde observeret, gjorde sig endnu stærkere gældende hos kong Christian 10. Kongen refererede i sin dagbog den 18. september en samtale, han havde ført med statsminister Stauning, således:

(...) efter Tysklands hidtidige Optræden kunde man forvente, at de til os stillede Krav om Udvisning af herværende Jøder, og at jeg på et sådant Krav absolut vilde stille mig afvisende. Statsministeren var af samme Mening (...) at i Danmark fandtes ingen ”Jødespørgsmål”. Jeg indskød, at jeg stadig mærkede, hvor vi optrådte bestemt, bøjede Tyskerne af.¹

I de følgende år kom der ved flere lejligheder opfordringer fra det tyske udenrigsministeriums kontor for jødiske anliggender til den tyske gesandt om at forberede et indgreb mod de danske jøder. Det førte til rygtedannelser, og danske politikere måtte under hånden meddele tyskerne, at krav om ”foranstaltninger” mod jøderne ville være at overskride en grænse og få konsekvenser for fortsættelsen af samarbejdet. Da rygterne fortsat medførte uro blandt jøderne, forsikrede kirkeminister Vilhelm Fibiger overrabbiner Max Friediger om, at tyske krav om indgreb over for jøderne ikke ville blive efterkommet.

Da Scavenius var i Berlin for at underskrive dansk tilslutning til Antikominternpagten, blev han modtaget af ”Føreren” Adolf Hitler, af udenrigsminister U.F.W. Joachim von Ribbentrop og af politiker Herman Göring. De tyske ledere så Scavenius’ indsats som betydningsfuld på vejen mod målet: Det tysk dominerede ”*Neuropa*”. I samtalen med Göring spurgte denne, hvornår man ville tage ”jødespørgsmålet” op i Danmark. Han fik det sædvanlige standard svar. Jøderne i Danmark var få, og de

havde ingen politisk indflydelse og kun ringe betydning i økonomi og erhvervsliv. Det var med andre ord ikke ulejligheden værd at tage spørgsmålet op.

Det var absolut ikke tilfældigt, at Göring netop på dette tidspunkt tog sagen om de danske jøder frem. Det var Göring, som i 1941 havde sat arbejdet i gang, der skulle føre til folkemordet på Europas jøder. Hidtil havde nazisterne praktiseret fordriivelse af jøderne for at gøre Tyskland ”*judenrein*” – jødefrit. Fremlæggelse af den nye plan bebudede en ændring af metoden og udvidelse af omfanget. Nu skulle Europa gøres jødefrit ved at udrydde alle jøder. Så sent som året før, i juli 1940, havde Gestapo beordret *Reichsvereinigung der Juden in Deutschland* (en centralorganisation for jøder, som nazisterne i 1938 havde forlangt oprettet) til at bidrage til udarbejdelsen af planer for deportation af de tyske jøder til Madagaskar i det Indiske Ocean ud for Afrika.² Men fra nu af blev metoden udryddelse af Europas jøder.

Werner Best kommer til Danmark

I efteråret 1942 var der på ny krise i det dansk-tyske forhold: Et køligt telegram, som Christian 10. efter sin 72-års fødselsdag havde sendt Hitler som tak for dennes lykønskning, udløste den såkaldte ”telegramkrise”, som fik tyskerne til at skærpe kursen over for Danmark. Samarbejdet blev dog genoprettet, og Scavenius overtog nu ledelsen af regeringen som statsminister. Tyskerne lagde op til ændringer i samarbejdet ved at skifte Renthe-Fink ud på posten som ”Det tyske Riges befuldmægtigede i Danmark” med Best. Denne kom til Danmark i november 1942, og da det var ham, der 11 måneder senere iværksatte jødeforfølgelsen, er der god grund til at beskrive hans karriere og karakter.

Werner Best var uddannet jurist. Han blev tidligt en af de ledende ved udformningen af den nazistiske ideologi. Samtidig var han også med til at omsætte ideologien til praktisk politik. Således formulerede han i august 1935 sammen med Reinhard Heydrich grundprincipperne for nazisternes antijødiske poli-

tik, der efterfølgende blev udmøntet blandt andet i Nürnberg-racelovene, som kom til at legitimere den skærpede diskrimination og forfølgelse af jøderne. Best var også virksom som organisator, idet han udformede Gestapos struktur og arbejdsform. Gestapo – det hemmelige tyske politi – var en del af det store sikkerhedsapparat, der blev regimets rygrad. Når ”jødespørgsmålet” hørte til Gestapos ressort, skyldtes det, at nazismen hverken opfattede jøder som et folk eller et religionssamfund. For nazisterne var jøderne en race, der forgiftede Tyskland (og verden). De udgjorde en ”sikkerhedsrisiko” og var derfor under Gestapos opsyn.

Efter Tysklands sejr i Frankrig og dannelsen af Vichy-regeringen, som kollaborerede med tyskerne, blev Best en slags ”over-indenrigsminister” for den del af Frankrig, der forblev besat af tyskerne. Han blev dermed chef for politiet. Hans arbejdsmetode viste sig at være usædvanlig og karakteristisk for ham. Et eksempel skal her anføres.³

I Frankrig begyndte modstanden mod tyskerne med attentater mod tyske soldater. Når tyske soldater eller officerer blev skudt af franske frihedskæmpere, svarede tyskerne igen ved at tage gidsler blandt den franske civilbefolkning og henrette 10 eller 20 franskmænd for hver tysk soldat, der var blevet dræbt. Den metode afviste Best. Han foreslog, at man i stedet deporterede et antal af de jøder ”østpå”, som Vichy-regeringen havde interneret i Frankrig. Ræsonnementet bag Bests forslag var: At skyde civile franskmænd ville medføre, at det tavse flertal blandt franskmændene – tilskuerne eller ”the bystanders” – herved ville blive kastet over i frihedskæmpernes lejr. En deportation af jøder ville franskmændene efter Bests mening møde med et skuldertræk.

Intet tyder på, at danske politikere søgte information om Bests fortid eller karriere. Der var imidlertid en enkelt dansker, der efter et kort møde med Best kunne give en karakteristik af ham, som lød: ”Meget farlig mand – åleglat, smilende, charmerende, men sikkert bundupålidelig... skabt til at rende

om hjørnet med godtroende danskere”.⁴ Ordene var modstandsmanden professor Ole Chiewietz’. Hans karakteristik kom til at holde stik.

Bests aktiviteter i første halvdel af 1943 gik ud på at skabe tillid hos danskerne og derved styrke samarbejdet med den danske regering. Best gav tilladelse til (relativt) frie valg til Rigsdagen, han negligerede de danske nazister og smækkede pengekassen i over for det groft antisemitiske blad *Kamptegnet*. Det blev i Danmark opfattet som en tilbagevenden til de løfter, som tyskerne gav ved besættelsen den 9. april om, at de ikke ville blande sig i dansk indenrigspolitik. Det var imidlertid kun taktiske manøvrer. På kortere sigt gik de ud på at benytte samarbejdspolitikken til at sikre nogle vitale tyske interesser i den krigssituation, der nu var ved at blive kritisk for tyskerne.

Best modtog under sin virksomhed i Danmark forespørgsler fra det tyske udenrigsministerium om, hvorledes han havde tænkt sig at tage fat på ”jødespørgsmålet”. I april 1943 svarede han, at det ikke var tilrådeligt at foretage generelle skridt mod jøderne i Danmark. Men han kunne foreslå en begrænset aktion. I Danmark befandt der sig ca. 1.500 tysk-jødiske emigranter. Disse var blevet frataget tysk statsborgerskab. Hvis man gengav dem tysk statsborgerskab, var der basis for at forlange, at de danske myndigheder udleverede dem. Best vidste, at dansk politi i de foregående år på tyske krav havde anholdt tyske emigranter og afleveret dem til Gestapo ved den tysk-danske grænse. Da han kendte *Endlösung*-planen, vidste han også, at udlevering af emigranterne betød, at de ville være på vej mod udryddelse. Forslaget blev imidlertid afvist i Tyskland, hvor man formentligt har fundet, at det ville medføre uoverskuelige konsekvenser at give statsborgerskabet tilbage til de tysk-jødiske emigranter.

29. august – 1. oktober 1943: Optakten

Augustoprøret den 29. august 1943 var en folkelig opstand vendt imod de danske samarbejds-

litikere og besættelsesmagten. Politikerne forstod, at de var ved at miste folkets tillid. Efter at have modtaget et tysk ultimatum – blandt andet med krav om henrettelse af sabotører – nedlagde politikerne arbejdet, og regeringen, Rigsdagen og kongemagten hørte op med at fungere. Den tyske militære øverstbefalende i Danmark, Hermann von Hanneken, lagde skylden på Bests ”bløde” politik. Best blev kaldt til førerhovedkvarteret, hvor han modtog skrappe bebrejdelser. Von Hanneken overtog magten og dekreterede undtagelsestilstand i Danmark. Bests politik lå således i ruiner. Både danske og tyske iagttagere kunne meddele, at Best kom tilbage i en tilstand af ”dyb depression”. Det kom senere til at gentage sig, hver gang udviklingen gik ham imod. Men hver gang viste det sig, at han lynhurtigt genvandt sin handlekraft og opnåede hel eller delvis sejr med sin politik. I dette tilfælde skete det efter, at han var tilbage i København. Her telegraferede han til Berlin, at man nu måtte benytte en ”*Politik des harten Handes*” (en hårdhændet politik).⁵ Det førte til, at Best den 8. september 1943 afsendte det telegram til Berlin, som satte aktionen mod jøderne i Danmark i gang.

For jøderne kom den 29. august med indførelsen af militær undtagelsestilstand som et chok. Nogle få flygtede til Sverige, men i øvrigt var både ledelse og medlemmer af Mosaisk Troessamfund handlingslammede. Hidtil have regeringen beskyttet dem. Nu var beskyttelsen borte. Rygterne svirrede, men ingen kunne vide, hvordan og hvornår tyskerne ville påbegynde en aktion. Om morgenen den 31. august indfandt tre bevæbnede mænd sig på overretssagfører Arthur Henriques’ kontor, hvor de forlangte at få dokumenter udleveret. Henriques var sekretær for Mosaisk Troessamfund. Hos ham opbevaredes de såkaldte ministerialprotokoller med oplysninger om fødsler, dødsfald og vielser i trossamfundet. Dem tog de bevæbnede mænd med sig. Sagen blev anmeldt til direktør Nils Svenningsen i Udenrigsministeriet med uvisheden om, hvad der skulle ske, når og hvis undtagelsestilstanden blev hævet. Svenningsen gik direkte til Best for at spørge, om

dette betød, at der forberedtes ”forholdsregler” mod jøderne i Danmark. Best sagde, at han intet kendte til sagen, og at der fra tysk side ikke var taget stilling til ”jødespørgsmålet” i Danmark. Herefter kom et afgørende udspil fra Best. I et telegram til Berlin af den 8. september foreslog han, at man skulle gå i aktion for at arrestere og deportere de danske jøder, mens undtagelsestilstanden var i kraft. Med dette forslag demonstrerede han over for Hitler og det tyske udenrigsministerium, at han stod fast ved den hårdhændede politik i Danmark.

Den 17. september kom næste episode i forspillet til jødeforfølgelsen. Denne gang var der ingen tvivl om, at det var en tysk aktion. Tidligt om morgenen kørte to tyske politibiler op foran trossamfundets administrationsbygning i Ny Kongensgade. Den ene af dem kørte videre til synagogen for at hente trossamfundets bibliotekar, Josef Fischer, der var til gudstjeneste der. Tyskerne var kommet for at beslaglægge materiale. Eftertiden har ment, at det drejede sig om at finde adresser på medlemmer af trossamfundet til brug for den kommende razzia. Men noget kunne tyde på, at andet materiale var mindst lige så vigtigt for tyskerne. En af de aktive i denne operation er senere identificeret som den danske nazist Paul Hennig. Han havde været virksom siden 1930’erne med genealogiske studier, der gjorde ham til raceekspert. Det havde han blandt andet udnyttet til at udfærdige ”arier”-attester. Når tyskerne havde hentet Josef Fischer, skyldtes det, at han var pioner på området dansk-jødisk slægtsforskning. Vi skal nedenfor komme tilbage til betydningen af, at tyskerne ved aktionen den 17. september samlede genealogisk materiale.

Nye danske forespørgsler til tyskerne blev besvaret med, at man ikke kendte til sagen, men ville undersøge den nærmere. Den 18. september modtog Best meddelelsen om, at Hitler havde godkendt hans forslag om indgreb mod jøderne i Danmark. Best må have spurgt sig selv: Hvad ville der ske dagen efter, at en aktion mod jøderne fandt sted? Ville den danske befolkning reagere med et nyt oprør? Ville det

nyligt etablerede samarbejde med departementscheferne blive afbrudt? Det ville alt sammen kunne få uoverskuelige følger.

Best inviterede et medlem af gesandtskabets stab, Georg Ferdinand Duckwitz, til et møde, hvor han betroede ham, at han havde foreslået Berlin en jødeaktion. Duckwitz var kendt for at have en bred kontakflade i det danske samfund og for at pleje omgang med danske socialdemokrater. Duckwitz var således ideel at bruge som instrument i Bests plan. Duckwitz tilbød at tage til Berlin for at standse forslaget, inden det gik videre opad i systemet. Idéen var mere end fantastisk. At denne underordnede medarbejder skulle kunne overtale ministeriet til at standse en henvendelse fra den magtfulde rigsbefuldmægtigede. Det lykkedes da heller ikke. Efter hjemkomsten fortsatte Duckwitz bestræbelserne ved at tage til Sverige for at få svenskerne til at intervenere. Da han kom tilbage herfra, kunne Best betro ham, at datoen for aktionen var fastlagt til natten mellem den 1. og 2. oktober og oplyse nogle yderligere detaljer. Duckwitz gik den 28. september videre med disse oplysninger til de socialdemokratiske ledere Hans Christian Svane Hansen og Hans Hedtoft, og samme dag fulgte derpå Hedtofts advarsel til Mosaisk Troessamfunds formand Carl Bertel Henriques.

Om Duckwitz' motivation er der efter min mening ingen tvivl. Han havde oprigtig sympati for danskerne og forstod, at samarbejdet mellem tyskere og danskere gav begge parter store fordele. En jødeaktion ville være katastrofal for samarbejdet. For Best var Duckwitz et instrument, som han brugte til at sende signaler til danskerne. Sådan må vi forstå hans udtalelse til Duckwitz nogle få dage før aktionen om, at han ville "ønske, at han kunne bygge en bro over Øresund"⁶ – for at jøderne kunne slippe væk. Dette gik senere videre, og politikere og senere historikere har troet på, at Best her var oprigtig. Det kan imidlertid modbevises.

Den nazistiske teoretiker Best havde i 1941 skrevet en artikel i et "videnskabeligt" festskrift tilegnet

SS-rigsfører Heinrich Himmler i anledning af dennes 40-års fødselsdag. Heri behandlede Best problemet om indretning af det tyske "storrum", hvor det tyske folk skulle herske over Europas øvrige folk. Her var der ikke plads til jøderne. De var en giftig race, der måtte skaffes af vejen. Best skrev, at dette kunne ske enten ved: "*Totale Vertreibung oder totale Vernichtung*" (total fordrivelse eller total udryddelse).⁷ I begyndelsen valgte Hitler fordrivelse af jøderne, sidenhen total udryddelse, og i 1943 var denne i fuld gang. Det vidste Best. Han havde, som det fremgår ovenfor, selv foreslået det. Bests udtalelse om "broen over Øresund" havde som formål at opbygge Bests image som "moderat". Det lykkedes over al forventning.

Mosaisk Troessamfunds ledere reagerede kun langsomt på de tegn, der viste, at tyskerne forberedte et angreb. Den 25. september mødte formanden Henriques og næstformanden Karl Lachmann op hos Svenningsen for at drøfte situationen. De spurgte direkte, hvorledes departementscheferne ville reagere, hvis tyskerne stillede krav om forholdsregler mod jøderne. Svaret var, at man under ingen omstændigheder ville gå med hertil. Hvis tyskerne selv ville gribe ind over for jøderne, ville man fremsætte den skarpeste protest. På spørgsmålet om, hvorvidt departementscheferne ville gå af, svarede Svenningsen diplomatisk, at det kunne han ikke udelukke. Parterne mødtes igen den 29. september. Natten før havde Henriques modtaget advarslen fra Hedtoft. Karl Lachman har i sin beretning om mødet i Udenrigsministeriet skrevet: "Direktør Svenningsen vidste intet...."⁸ Et efterfølgende departementschefmøde var præget af chok og forvirring. Departementschef Eivind Larsen og Svenningsen foreslog, at man skulle afværge deportation ved at foreslå tyskerne at internere jøderne i Danmark. Internering i Danmark var velkendt for Svenningsen og Larsen. I juni 1941 havde de direkte fra tyskerne modtaget besked om at arrestere og fængsle ledende danske kommunister. Eivind Larsen er i den forbindelse refereret for at have sagt: "... man måtte se lidt bort fra Retsplejeloven og Grundloven".⁹ Svenningsen havde

imidlertid bare fire dage forinden forsikret de jødiske ledere om, at departementscheferne under ingen omstændigheder ville medvirke til indgreb mod jøderne. Da forslaget om internering blev fremsat over for Best på selve natten før razziaen, afviste han det.

2. oktober – 23. november 1943: Udbedring af skader

Svenningsen traf Best umiddelbart efter razziaen. Ved denne lejlighed gav Best den første korte redegørelse om de anholdte: ”De arbejdsdygtige ville blive sat til forskelligt arbejde, og de ældre og ikke-arbejdsdygtige ville blive ført til Theresienstadt – en by, hvor jøderne havde selvstyre og levede under ordnede forhold”.¹⁰ Den 4. oktober – det vil sige, mens flugten over Øresund var i fuld gang – supplerede Best sin redegørelse ved at forklare, at jøder, der var gift med ikke-jøder, og halvjøder samt de ”med mindre procent jødisk blod” ikke var omfattet af arrestationen og deportationen.

Hvordan forholdt Bests redegørelser sig til den generelle tyske jødepolitik? Da racelovene blev indført i Tyskland i 1935, blev der fastsat begrænsninger for, hvem der skulle være omfattet af diskrimination og indgreb mod jøder. Halvjøder og jøder gift med ”arier” skulle ikke i fuldt omfang omfattes af forfølgelserne. At der helt frem til krigens slutning blev differentieret efter disse kriterier, fremgår af denne episode fra april 1945: Da Den Røde Hær trængte ind i rigshovedstaden Berlin, fandt man blandt ruinerne et ubeskadiget hus. Det var det jødiske hospital – og det fungerede med en stab af sygeplejersker og læger, der enten var halvjøder eller arisk gifte jøder. Hospitalet havde siden 1938 været under kontrol af Adolf Eichmann.¹¹

Theresienstadt havde en ganske særlig plads i tysk jødepolitik. Den blev en af flere ghettoer, der tjente som mellemstation, inden jøderne blev transporteret til udryddelseslejrene. Det særlige ved Theresienstadt var, at ghettoen blev benyttet af den tyske propaganda som en lejr, hvor jøderne levede under ordnede forhold, som Best havde forklaret det for

Svenningsen. Her anbragte man aldrende jøder, som man dårligt kunne sende til ”arbejdsindsats i østområderne” uden at fremkalde mistanke om, hvorvidt formålet med deportationerne nu virkelig var tvangsarbejde. Også de såkaldt ”prominente” jøder havnede her, det vil sige jøder, der var kendt i udlandet, og hvis skæbne blev fulgt i de neutrale lande og hos de allierede, og som derfor ikke måtte forsvinde i det, tyskerne kaldte ”*Nacht und Nebel*” (nat og tåge). Dermed blev de ”prominente” jøder også et led i bestræbelserne på at hemmeligholde Holocaust.

Den kendsgerning, som det danske udenrigsministerium i oktoberdagene 1943 måtte tage stilling til, var, at flere hundrede danske statsborgere, deriblandt syge og gamle samt mindreårige børn, var blevet bortført til et ukendt sted fjernt fra Danmark og med en højst usikker fremtid. Under normale forhold ville der ikke være tvivl: Man måtte forlange øjeblikkelig tilbageførsel af disse danske statsborgere, der ikke var skyldige i overtrædelse af love eller forordninger og altså var fuldt ud uskyldige. Men forholdene i Danmark var alt andet end normale. Svenningsen besluttede sig for at forhandle på tyskernes præmisser. Han tog kun de problemer op, som direkte kunne henføres til de oplysninger, som Best havde givet ham. Det medførte, at forhandlingerne kun kom til at omfatte tre problemkredse:

1. Gamle, syge og børns arrestation og deportation.
2. Fritagelse af halvjøder og jøder gift med ikke-jøder.
3. Forholdene i Theresienstadt.

Gennem hele oktober måned blev disse spørgsmål rejst og behandlet ad to kanaler: Mellem Svenningsen og hans stab og Best i Dagmarhus og mellem den danske gesandt Otto Mohr og det tyske udenrigsministerium i Wilhelmstraße, Berlin.

I slutningen af oktober udarbejdede det tyske udenrigsministerium et forslag til svar. Heri indgik, at man på tysk side skulle forhandle med Danmark

om at tilbagesende et mindre antal gamle, der var deporteret, og at Tyskland skulle tilbyde at sende ”fejldepoterede”, det vil sige halvjøder og jøder, der var gift med ”ariere”, tilbage til Danmark. Spørgsmålet om et dansk besøg i Theresienstadt blev ikke omtalt. Forslaget blev tilsendt udenrigsminister von Ribbentrop til godkendelse. Denne gav sin accept med den tilføjelse, at man måtte sørge for at blive enige med Gestapo, inden afsluttende forhandlinger fandt sted.¹²

Derefter blev Best kaldt til Berlin, hvor han den 28.-29. oktober havde forhandlinger med flere af ministeriets topchefer og med Gestapos chef Heinrich Müller. Alt skulle således være klar til at give danskerne svar. Alligevel rejste Eichmann efterfølgende til København angiveligt for at drøfte ”detaljer”. Drøftelsen fandt sted den 2. november, og dagen efter sendte Best et telegram til Berlin med et resumé af forhandlingsresultatet:

1. Jøder over 60 år skal ikke mere anholdes og deporteres.
2. Halvjøder og jøder i blandede ægteskaber, som er blevet arresteret og deporteret, skal gives fri og bringes tilbage til Danmark.
3. Samtlige de fra Danmark deporterede jøder skal forblive i Theresienstadt og der – i overskuelig fremtid – blive besøgt af repræsentanter for den danske centralforvaltning og Dansk Røde Kors.¹³

Sammenligner man telegrammets to første punkter med de danske krav, er det svært at forstå, hvorfor der skulle så mange forhandlinger og noteudvekslinger til for at nå til et resultat.

Spørgsmålet om, hvorvidt gamle og børn skulle have lov til at vende tilbage, var undervejs blevet reduceret til, hvorvidt to ældre damer, den ca. 80-årige Hannah Adler og den 102-årige fru Texiere, skulle undtages fra deportation. I spørgsmålet om tilbagesendelse af halvjøder og jøder gift med ”ariere” havde tyskerne gjort sig ret store anstrengelser

for at undgå fejl. Førnævnte ekspert Hennig havde ved aktionerne den 31. august og den 17. september sikret sig materiale fra Mosaisk Troessamfunds kontorer. I det meste af oktober var han i Horserød, hvor han ”sorterede” jøder fanget på flugt, således at halvjøder blev sluppet fri. Alt dette passede med de tyske racelove, og som det er vist ovenfor, var det noget, som Eichmann respekterede.

Hvad var det for ”detaljer”, Eichmann blev sendt til København for at drøfte med Best? I von Ribbentrops ovennævnte accept til det tyske udenrigsministerium hed det, at man skulle prøve på at nå til enighed med Gestapo om svar til danskerne. Det eneste problem, der var tilbage at diskutere, var det tredje punkt i nævnte telegram: Det danske besøg i Theresienstadt. Det har været ”detaljerne” omkring dette besøg, Best og Eichmann forhandlede om i København.

På et eller andet tidspunkt, formodentlig da Best var i Berlin den 28. oktober, er spørgsmålet kommet op om at bruge dennes besøg til et stort propagandaforetred. Ghettoen fungerede allerede som en mønsterlejr, hvor ”jøderne levede under ordnede forhold”. Uheldigvis havde en rapport, udfærdiget af tysk Røde Kors et stykke tid før danskernes ankomst, givet en sønderlemmende kritik af forholdene. Det danske ønske om et besøg gav lejlighed til at iscenesætte et større propagandanummer. Det krævede imidlertid omfattende arbejde, som Eichmann nu fik ansvaret for, og som han i København den 2. november drøftede med Best. Det kan man følge de næste otte måneder. Flere gange i løbet af denne periode modtog Eichmann rykkere om, hvornår besøget kunne finde sted, og man ved desuden, at både Eichmann og Müller personligt var i Theresienstadt for at tilse arbejdet.

Den 23. juni 1944 blev delegationen fra Danmark trukket i snor gennem ”potemkinkulissen”. I et instruktionsmøde forinden var de danske fanger blevet truet med ”transport”, hvis de sagde noget ufordelagtigt om forholdene. Tyskerne havde lagt

en fælde, som den danske delegation intetanende faldt i. Hvis de afgav en rapport, der udtrykte sig negativt om forholdene, kunne man risikere, at der blev foretaget repressalier mod fangerne.

For så vidt "fejldeportationerne" angik, blev de sendt hjem – naturligvis efter strenge instrukser om ikke at fortælle noget ufordelagtigt. Efter at en af dem alligevel efter hjemkomsten lod munden løbe, blev al videre hjemsendelse brat standset. Værre var det, at de tilsagn, som tyskerne havde afgivet den 2. november, brutalt blev brudt tre uger senere. Ved et attentat i slutningen af oktober 1943 mod den københavnske restaurant Mokka, som var et foretrukket sted for tyskere, blev et antal værnemagtssoldater dræbt. Hævnen kom den 23. november. Nitten jøder, der var blevet taget til fange under flugtforsøg, blev sammen med et antal danske kommunister sendt af sted til koncentrationslejre.¹⁴ Blandt de deporterede var både halvjøder og jøder gift med "ariere". Det er værd at bemærke, at hævnen fulgte Bests anbefalinger, da han var politichef i Frankrig: Attentater mod tyske soldater skulle hævnnes ved, at man deporterede og internerede jøder "østpå".

Det ses ikke, at den danske administration indgav protest. Derimod vides det, at DSB på tysk anmodning stillede tog til disposition for deportationen, ligesom de havde gjort det ved den foregående deportation midt i oktober.¹⁵

Med denne deportation var man i Danmark nået til et vendepunkt. En cost-benefit-analyse kan vise, at samarbejdspolitikken nu kun gav få fordele for den danske part, mens tyskerne havde stigende gavn af den. Et af danskernes hovedargumenter for samarbejdet var, at det forhindrede "norske tilstande". Imidlertid begyndte nu en periode med forhold tilsvarende de norske. Svenningsen og hans stab havde fra begyndelsen begrænset deres hjælp til at omfatte de "tilsagn", Best havde givet. Udfaldet på dansk side må betegnes som mindre end magert: Fem fejldeporterede var sendt hjem ud af en liste på 20.

Når langt de fleste af de deporterede kunne overleve, skyldes det først og fremmest tilsendelse af fødevarer til danskerne i Theresienstadt. I begyndelsen var den organiseret af professor Richard Ege og hans hustru Vibeke og derefter af pastor Fritz Lerche. I denne forbindelse skal det nævnes, at nyt kildemateriale har vist, at to tysk-jødiske emigranter allerede i 1941-42 organiserede forsendelse af levnedsmidler fra København til venner, der var deporteret til Łódź, Theresienstadt og andre ghettoer/koncentrationslejre. Ege-parret fandt i 1943 frem til det adressemateriale, de to organisatorer havde benyttet, og brugte det i forbindelse med deres forsendelser.¹⁶

Hjemførslen af de danske jøder i Theresienstadt skete som en del af den store indsats fra det danske socialministeriums og svensk Røde Kors' side. Svensk Røde Kors forbindes især med den svenske greve Folke Bernadottes navn og bragte både danske og norske fanger fra tyske koncentrationslejre og også et større antal unge jødiske kvinder fra Ravensbrück til Sverige i krigens sidste måneder.

Historikere har givet den danske administrations indsats æren for, at de danske jøder i Theresienstadt ikke blev transporteret videre til udslettelse. I det autoritative værk *Dansk Udenrigspolitik Historie*, bind 4 hedder det herom:

Det hører med til dette kapitel af besættelsestidens historie, at de danske jøder forblev i Theresienstadt under forhold, der var tålelige, sammenlignet med udryddelseslejrenes helvede. Få dage efter jødeaktionen aftvang Nils Svenningsen den tyske rigsbefuldmægtigede Werner Best et løfte om, at de danske jøder, der trods alt var blevet deporteret, ikke måtte videresendes fra Theresienstadt til de tyske dødslejre.¹⁷

Der er intet grundlag i kildematerialet for, at Svenningsen lagde pres på Best. Det var han ikke i stand til, og det passede slet ikke med hans forhandlingsmetode, som også fremgår ovenfor. Desuden beror

opfattelsen på en fejlagtig fortolkning af punkt 3 i Bests telegram af den 3. november 1943 til Berlin, hvor det som tidligere anført hedder: ”Samtlige de fra Danmark deporterede jøder skal forblive i Theresienstadt og der – i overskuelig fremtid – blive besøgt af repræsentanter for den danske centralforvaltning og Dansk Røde Kors”. Leni Yahil har i sit grundlæggende værk om de danske jøder under besættelsen, *Et demokrati på prøve*, begået den fejl at citere telegrammets tekst og hertil føje sin egen slutning: ”De skulle ikke sendes til nogen anden lejr dvs. Auschwitz”.¹⁸ Denne fortolkning er der intet grundlag for. Den beror på en efterrationalisering ud fra den kendsgerning, at de danske jøder faktisk ikke blev sendt videre. Men dette forhold kan forklares: Da det danske besøg skulle gennemføres, måtte der ikke mangle nogen, og intet måtte sive ud om de hyppige transporter ”østpå”.

Det var altså hensynet til hemmeligholdelsen af jødeudryddelsen, der blev de danske jøders redning. Både Gestapo og det tyske udenrigsministerium gjorde sig store anstrengelser for at skjule, hvad der foregik i udryddelseslejrene. I praksis fungerede det ved, at man opererede med fænomenet ”prominente jøder” som tidligere beskrevet. De ”prominente” blev nedprioriteret, idet deres udseelse blev udsendt til sidst i *Endlösung*-processen. Danskerne var således ikke de eneste i Theresienstadt, der overlevede. Det gjaldt også andre som for eksempel overrabbiner Leo Baeck, der havde stået i spidsen for *Reichsvereinigung der Juden in Deutschland*.

Afrunding

Samarbejdspolitikken var et produkt af den udenrigspolitik, den radikale udenrigsminister Peter Munck havde ført i årene mellem de to verdenskrige, som var baseret på begrebet ”neoneutralitet”. Den blev videreført af Scavenius som udenrigsminister og senere statsminister under besættelsen. Det, at regeringen måtte nedlægge sit hverv den 29. august 1943, viser, at politikerne forstod, at de ikke kunne handle imod folkeviljen. Det var folkeviljen, der fremkaldte augustoprøret i 1943 og senere den

københavnske folkestrejke i 1944. Men fænomenet folkevilje har besættelsestidshistorikere ikke kunnet operere med, for der fandtes ingen politiske opinionsundersøgelser at støtte sig til.

Folkeviljen stod også bag redningen af de danske jøder. Redningen var af flere grunde enestående. Den var spontan og uden en central ledelse. Alligevel lykkedes det i løbet af kort tid at bringe mere end 6.000 jøder i sikkerhed. Dette var unikt under Holocaust. I andre tyskbesatte lande foregik internering og deportation i stort omfang med hjælp fra den lokale befolkning og kollaborerende regimer. I Danmark var det kun de få danske nazister, der deltog aktivt i arrestation af jøderne. Leni Yahil har i sit banebrydende værk om jødeforfølgelsen i Danmark hævdet, at det var demokratiet, folkestyret, der reddede de danske jøder. En korrektion er nødvendig. Det var ikke *folkestyret*, men *folkeviljen*, der var den væsentlige faktor.

HENVISNINGER

Samarbejdspolitikken og aktionen mod jøderne i Danmark er blevet behandlet i tre grundlæggende værker:

- A) Jørgen Hæstrup: ... *Til Landets Bedste*, bind 1 (1966)
- B) Leni Yahil: *Et demokrati på prøve* (1966)
- C) Hans Kirchhoff: *Holocaust i Danmark* (2013)

Alle med et fyldigt noteapparat. De nedenfor angivne henvisninger er derfor kun et supplement.

LITTERATUR

Blüdnikow, Bent og Klaus Rothstein (red.)
1993 *Dage i oktober 43: Vidnesbyrd*. København: Forlaget Centrum 1993.

Fracapane, Silvia Goldbaum Tarabini
2016 *Experiences of Persecution and Ghetto-Life*.

Berlin: Technische Universität Berlin (upubliceret doktorafhandling) 2016.

Grenville, J.A.S.

2012 *The Jews and Germans of Hamburg. The Destruction of a Civilization 1790-1945*. New York: Routledge 2012.

Herbert, Ulrich

1996 *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903-1989*. Bonn: J.H.W. Dietz Nachf. 1996.

Hæstrup, Jørgen

1966 ... *Til landets bedste. Hovedtræk af departementschefstyrets virke 1943-45*. Bind 1. København: Gyldendal 1966.

Jespersen, Knud J. V.

2007 *Rytterkongen. Et portræt af Christian 10*. København: Gyldendal 2007.

Katznelson, Ib

2017 *Lad ham dø. 2-årig i Ravensbrück og Theresienstadt*. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2017.

Kirchhoff, Hans

2013 *Holocaust i Danmark*. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2013.

Koch, Henning

1994 *Demokrati slå til! Statslig nødret, ordenspoliti og frihedsrettigheder 1932-45*. København: Gyldendal 1994.

Lauridsen, John T.

2012 *Werner Bests korrespondance med Auswärtiges Amt og andre tyske akter vedrørende besættelsen af Danmark 1940-1945*. Bind 4: September-november 1943. København: Det Kongelige Bibliotek 2012.

Lidegaard, Bo

2003 *Overleveren 1914-1945. Dansk udenrigspolitikens historie*. Bind 4. København: Gyldendal 2003.

Silber, Daniel B.

2003 *Refuge in Hell. How Berlin's Jewish Hospital Outlasted the Nazis*. New York: Mariner Books 2003.

Yahil, Leni

1967 *Et demokrati på prøve. Jøderne i Danmark under besættelsen*. København: Gyldendal 1967 (hebraisk 1966, engelsk 1969).

NOTER

¹ Jespersen 2007, s. 440-441.

² Grenville 2012, s. 213.

³ Herbert 1996, s. 282-313.

⁴ Hæstrup 1966, s. 25.

⁵ Yahil 1967, s. 127.

⁶ Yahil 1967, s. 149.

⁷ Herbert 1996, s. 283.

⁸ Blüdnikow og Rothstein 1993, s. 161.

⁹ Koch 1994, s. 262.

¹⁰ Hæstrup 1966, s. 63.

¹¹ Silver 2003.

¹² Kirchhoff 2013, s. 162-164.

¹³ Lauridsen 2012, s. 444.

¹⁴ Katznelson 2017.

¹⁵ Yahil 1967, s. 258-259.

¹⁶ Fracapane 2016.

¹⁷ Lidegaard 2003, s. 545.

¹⁸ Yahil 1967, s. 260.

Samarbejdspolitikken og jødernes redning i Leni Yahils optik

Af Therkel Stræde

Yahil og de danske historikere

De danske jøders skæbne under den tyske besættelse 1940-1945 er velkendt selv udenfor Danmark. Det er fremfor noget et resultat af Dr. Leni Yahils brilante bog, *Et demokrati på prøve*, som analyserer de omhandlede problemer med stor detaljerigdom. [...] Der er meget lidt, jeg kan tilføje til Dr. Yahils konklusioner, og jeg vil benytte lejligheden til at hylde dette videnskabelige arbejde, som Danmark må være taknemmeligt for!¹

Sådan vurderede Jørgen Hæstrup på en konference i 1983 om "Holocaust-periodens historiografi" den israelske historiker Leni Yahils værk og betydning. Hendes doktorafhandling var ifølge besættelsestidshistoriens nestor intet mindre end brillant. Udgivet på både hebraisk, engelsk og dansk havde den gjort meget til at gøre kendt internationalt og i Danmark, hvad det var, der skete, da den tyske besættelsesmagt i oktober 1943 slap sine polititropper løs imod Danmarks jøder, men endte med at deportere beskedne 472, mens over 7.000 eller hen ved 95 procent af de forfulgte nåede i sikker havn i Sverige.

Jørgen Hæstrup (1909-98) grundlagde besættelsestidshistorien som forskningsretning i Danmark, idet han var den første, der tog på sig at dokumentere og analysere modstandsbevægelsens historie. Han var med *Kontakt med England 1940-43* (1954) den første, der skrev disputats om besættelsestidens historie. Han havde selv deltaget i frihedskampen og vidste, at skulle man ind på livet af dennes historie, måtte man selv indsamle en stor del af kildematerialet i form af beretninger fra og

samtaler med aktørerne, altså de mænd og kvinder, der havde været aktive i bevægelsen. I samtiden havde modstandsfolkene jo af sikkerhedsmæssige grunde været påpasselige med at efterlade så få spor som overhovedet muligt. Hæstrup var længe en ener, og han forblev en *outsider* i det traditionsbundne danske historikermiljø, hvor mange anså magthavernes handlinger og selve magtens logik for det mest værdifulde forskningsområde.

Også det næste store forskningsarbejde, der blev publiceret om Danmark under besættelsen, Yahils *Et demokrati på prøve*, blev skrevet ud fra en outsiderposition. Leni Yahil (1912-2007) sad i Israel og en periode i Stockholm (hvor hendes ægtemand var Israels ambassadør 1956-59), mens hun arbejdede med afhandlingen. Hendes baggrund var tysk-jødisk og dedikeret israelsk. Hun var født i Düsseldorf og voksede op i Potsdam uden for Berlin. Hun studerede historie i München og Berlin og jødiske studier i Berlin, indtil nazisternes magtovertagelse gjorde det umuligt for jøder at studere i Tyskland.

Så emigrerede hun og slog sig som aktiv zionist ned i Palæstina. Her fortsatte hun sine historiestudier ved Det hebraiske Universitet i Jerusalem, blandt andet hos professor Ben-Zion Dinur, en af de første store israelske historikere og fra 1951 til 1955 den nye stats første undervisnings- og kulturminister. Indleveret til bedømmelse i 1964, forsvaret året efter og publiceret på hebraisk i 1966 og samme år også på dansk i DR-korrespondenten Werner David Melchior's elokvente oversættelse, blev hendes afhandling, der oprindeligt havde titlen *Jøderne i Danmark under Holocaust*, altså den anden afhandling

på højeste akademiske niveau om Danmark under den tyske besættelse, der så dagens lys.

Modstandsbevægelsen vejede tungt i besættelsestidshistoriens første år. Hæstrups disputats, dens fortsættelse *Hemmelig alliance* (1959) og den opfølgende, bredt komparative analyse af modstanden i Europa *Den fjerde våbenart* (1977) viste den aktive modstand og dennes rolle som del af og redskab i den allierede kamp mod Nazityskland. Og Yahils afhandling omhandlede redningsaktionen for jøderne, der var besættelsestidens uden sammenligning største samlede modstandsoperation og af udlandet tidligt blev anerkendt som Danmarks stjernestund i en tid, præget af grumsede kompromiser (i Danmark) og navnløs rædsel (i resten af det tyskdominerede Europa). I hvor høj grad modstandsbevægelsen egentlig skulle have æren for, at det gik jøderne så relativt lempeligt i Danmark, blev dog senere genstand for debat – en debat, der endnu pågår. Men Yahil var ikke i tvivl: At jødeforfølgelserne i Danmark ikke endte som i de andre tyskbesatte lande med udryddelse af store dele af den jødiske befolkning, skyldtes samspillet mellem befolkningen og modstandsbevægelsen. Det danske folk handlede enigt og spontant, men velorganiseret, idet det lod sig inspirere og vejlede af den politisk bredt favnende modstandsbevægelse, hvis lederskab stort set alle var enige om at anerkende fra etableringen af Danmarks Frihedsråd i september 1943 og frem til befrielsen.

Hæstrups anerkendelse af Yahils analyse var uforbeholden. Det gav han udtryk for i mange sammenhænge. Mindre uforbeholden var værket modtagelse blandt de yngre danske forskere, der sad og skrev på deres første større akademiske arbejder, da det udkom. I tidsskriftet *Historieljyske Samlinger* var Henning Poulsen (Århus Universitet) kølig og ordknap, i det toneangivende *Historisk Tidsskrift* leverede Hans Kirchhoff (Københavns Universitet) en spærreild af mere eller mindre berettigede detailkritikpunkter og fyrede drabelige kanonsalver af imod Yahils etiske og politiske grundlag.² Hun

havde nemlig – uvant for historikere skolet i dansk positivistisk tradition – åbent lagt frem for læserne, at hun stod på et klart politisk standpunkt, nemlig zionismen, og fandt, at jødernes skæbne i Danmark underbyggede dette. Når det selv i den fredelige danske retsstat kom til forfølgelse af den endda lillebitte og særdeles velintegrerede jødiske minoritet, kunne ingen diasporaeksistens, men kun en selvstændig og sikkerhedspolitisk velfunderet jødisk stat garantere jøderne en eksistens uden forfølgelse. Som hun konkluderede med reference til den antisemitiske bølge, der gik over Danmark lige efter, at den tyske ”jødeaktion” havde gjort den jødiske minoritet synlig, og befrielsen efterfølgende givet meningsdannelsen fri igen:

Erfaringen fra Danmark viser samtidig, at også en jødisk gruppe, hvis status og rettigheder er sikrede, når ligevægten i det folk, i hvis midte den befinder sig, forstyrres, pludselig kan opleve at føle modvilje slå sig i møde – det skete jo altså selv i det Danmark, der netop med livet som indsats havde forsvaret jøderne.³

Med Hæstrup som nestor og den, der garanterede forbindelsen til modstandsbevægelsen og dens udforskning, var en flok nyuddannede unge mænd i 1960'erne gået i gang med projekter om mange forskellige aspekter af besættelsestidens historie og især den rolle, politikerne og centraladministrationen havde spillet. Udrustet med privilegeret adgang til de offentlige arkiver i regi af det til lejligheden oprettede Udgiverselskab for Danmarks Nyeste Historie (DNH) og i et vist omfang også med forskningsmidler gik de i gang med at belyse emner, som ledende politikere og embedsmænd – der i høj grad var de samme som besættelsesårenes aktører – fandt forskningsmæssigt underbelyst: Ikke-voldelig, ”åndelig” resistens (Henning Poulsen og Henrik S. Nissens studie af Dansk Ungdomssamvirke og De ældres Råd, 1963), etableringen af den danske variant af kollaborationen, som protagonister foretrak at kalde ”forhandlings- og samarbejdspolitikken”

(Nissen, 1973), og studier af dennes førende mænd Peter Munch (udenrigsminister 1929-40; ved Ole Karup Pedersen, 1970) og Erik Scavenius (udenrigsminister 1940-43, tillige statsminister 1942-43; ved Viggo Sjøqvist, 1973).

Hæstrup selv forskød også sit fokus til kollaborationen og dens motiver i studiet af departementschefsstyret, altså ledelsen af centraladministrationen, der i hans fortolkning grundlæggende havde forfulgt de samme mål som frihedsbevægelsen.⁴ Hæstrups værdsættelse af Yahils bidrag til dansk besættelses-historie delte hans yngre elever som sagt ikke. For dem var hun en "udefra kommende" og som israeler og jøde "farvet" i sit syn. Det faldt dem tilsyneladende ikke ind, at de selv som danske, ikke-jødiske mænd slæbte på en lige så manifest videnskabelig, kulturel og vel også politisk bias.

Karakteristisk for Yahil var, at hun betonedede vekselvirkningen mellem systemet, modstanden og den brede befolkning, og man kan sige, at hun tidligt kridtede denne bane op for fortsatte studier. De danske historikere ville bare ikke spille på den, men foretrak deres egen bane. Så "jødeaktionen" og redningsaktionen i oktober 1943 fik – trods Yahils stærke argumentation for at se "jødespørgsmålet" som det, hun kaldte "vejrhnen" i det dansk-tyske forhold, og redningsaktionen som en nøglebegivenhed – kun en ret så marginal status inden for Danmarks historie under besættelsen. For danske historikere gjaldt der det samme, som hun havde observeret for så vidt angik disses fagkolleger i de neutrale lande, der var forblevet ubesatte:

De fleste af dem behandler det jødiske problem som en af mange faktorer, der påvirkede begivenhedernes gang i de respektive lande; kun få har givet særlig opmærksomhed til jødernes skæbne som et forsknings-emne i sin egen ret.⁵

Udlandet var ret ubelastet af detailviden om besættelsestiden eller Danmark i det hele taget. Men

ud fra, hvad der var sket i resten af Europa, blev jødernes redning anset som en slags kvintessens af det danske folks stilling og holdning under tysk herredømme – et syn, der tenderede til romantisering. Danske historikere tog ikke spørgsmålet op om, hvad det brede engagement i jødernes redning kunne udsige om den danske befolkning og dens værdigrundlag, endsige hvor bredt det havde været i hvilke sociale grupper. "Folkestemningen" var for svær at analysere kildemæssigt, syntes de, så de fokuserede deres forskning på andre emner.

Man kan mene, at det forhold, at det længe kun var Hæstrup, der (i sit studie af departementschefsstyret og bogen om de unge jødiske flygtninge i Danmark)⁶ forskede videre i jøderedningens problemer, afslørede en stiltiende accept af Yahils resultater hos hendes kritikere, og at kritikken i grunden handlede om andet end det rent historiefaglige. I hvert fald skal vi frem til 1990'erne, før historikere af en ny generation gjorde jødernes marginaliserede historie under besættelsen til genstand for nye studier: Den tyske historiker Ulrich Herbert lagde grunden til sin stjernekarriere med sin disputats (1996) om den tyske rigsbefuldsmægtigede Werner Bests handlinger, motiver og baggrund, Rasmus Kreth og Michael Mogensen (1995) undersøgte selve flugten og spørgsmålet om, hvor farlige overfarterne egentlig havde været, med inddragelse af kildemateriale fra den svenske side, og Sofie Lene Bak (2001) kortlagde "jødeaktionen" danske og internationale historiografi.

Også de yngre historikere stillede sig kritiske over for Yahils resultater og tolkning. Men deres kritik udsprang nu fra en anerkendelse af jøderedningens centrale plads i Danmarkshistorien som en begivenhed, der på en og samme tid forbandt Danmark med den store europæiske fortælling om Holocaust og skilte landet ud som undtagelsen, der bekræftede reglen om jødernes udgrænsning og udryddelse og de lokale befolkningers aktive medvirken i nazisternes folkedrab.

Yahil og årsagerne til jødernes redning
Hvad var så Leni Yahils fortolkning af ”jødeaktionen” og redningen? Hvordan så hun sammenhængen mellem samarbejdspolitikken og den vellykkede redningsaktion?

Først må begreberne præciseres: Besættelsestidens danske politikere og embedsmænd skelnede mellem forhandlingspolitikken og samarbejdspolitikken.⁷ Forhandlingspolitikken stod for Danmarks forhold til Tyskland. Trods besættelsen anerkendte Nazi-tyskland Danmark som en suveræn, neutral stat og afgav straks garantier for, at man ville respektere landets styreform og indre orden. Garantierne blev udhulet en del i besættelsesårenes løb, men grundlæggende holdt de, ikke mindst fordi den danske side viste stærk vilje til at tilpasse sig magtforholdene og imødekomme de tyske krav, efterhånden som de blev rejst. Samarbejdspolitikken betegnede det politiske samarbejde mellem de demokratiske partier i Rigsdagen, institutionaliseret i den samlingsregering, der blev dannet den 9. april 1940 og med flere omdannelser holdt til den 29. august 1943, og i det snævre ”nimandsudvalg” (fra oktober 1943 ”trettenmandsudvalg”). Som en slags fortrolig minirigsdag dannede ”nimandsudvalget” det politiske bagland for regeringen, henholdsvis det ”upolitiske” departementschefsstyre, og sikrede et fortroligt forum for den politiske debat, der ikke længere kunne føres åbent og frit på grund af tyskernes tilstedeværelse. Samarbejde og fodslag mellem de demokratiske partier sås som en forudsætning for, at Danmark kunne stå stærkest muligt i forhandlingerne med Tyskland. Derfor var de højreekstremistiske/nazistiske småpartier, som der var nogle stykker af i tredivernes og besættelsesårenes Danmark, og det diminutive kommunistparti, der grundlovsstridigt blev illegaliseret, da Tyskland angreb Sovjetunionen den 22. juni 1941, udelukket fra de samarbejdende partiers kreds.⁸

I disputatsen fra 1973 hamrede Henrik S. Nissen denne terminologi fast med syvtommersøm. I sin senere disputats om ”Augustoprøret” i 1943 (1979)

brækkede Kirchhoff den ned af muren og foreslog, at man om forholdet til tyskerne brugte det i international forskning almindeligt anvendte begreb kollaboration. Herfor nedkaldte han skarp kritik over sig fra fagkolleger og nogle af besættelsestidens aktører og valgte senere, trods tilslutning fra andre, at bløde sit velargumenterede ordvalg op. I disputatsen havde Kirchhoff udførligt gjort rede for, at kollaboration kunne have mange motiver, ikke kun eller primært ideologisk overensstemmelse med den nazistiske besættelsesmagt (som man kun fandt i det i Danmark marginale højreekstremistiske miljø), og at kollaborationsadfærd udmærket kunne dække over målsætninger, der både i intentionen og i praksis gik på tværs af besættelsesmagtens. Han veg imidlertid for kritikken og gik i senere arbejder mere og mere over til at bruge begrebet samarbejdspolitik – men nu altså om det danske forhold til besættelsesmagten, ikke om indre-danske forhold.⁹

Man kan mene, at samarbejdspolitik blot er et dansk ord for kollaborationspolitik, men i Kirchhoffs og andres senere værker er det blevet anvendt som et ”blødere” begreb for det dansk-tyske forhold. Nogen 1:1-fordansking af fremmedordet er der ikke tale om; samarbejdspolitik har en mere tilforladelig klang og smager mindre af landsforræderi. Man kan også sige, at samarbejdspolitikbegrebet skriver Danmark ud af periodens generelle europæiske historie og suggererer, at det dansk-tyske forhold 1940-45 må ses som aldeles unikt. Ikke kun sprogligt betyder samarbejdspolitikbegrebet et skridt tilbage til det nationalhistoriske tolkningsunivers, som besættelsestidshistorien og den danske historieskrivning generelt kom fra. Men i dag er det samarbejdspolitikbegrebet, der mest anvendes – af forskerne, i bredere formidlende værker som *Danmark besat*, i medierne – og derfor også i *Rambams* enquete og her i artiklen.

Yahil blev ved de samtidige aktørers terminologi og brugte ordet forhandlingspolitik for det, der i dag mestendels betegnes som samarbejdspolitikken, altså det dansk-tyske forhold. Og hvordan så hun

så sammenhængen mellem samarbejdspolitikken og jødernes redning i Danmark? Et kraftigt hint ligger der allerede i doktorafhandlingens titel *Et demokrati på prøve*, der underforstår, at prøven blev bestået. I afhandlingens indledning hedder det:

Der angives almindeligt fem årsager til den danske redningsaktions succes:

1. Det ringe antal jøder i Danmark.
2. De særlige politiske vilkår, der rådede i tyskerne "mønsterprotektorat" i Danmark.
3. Det neutrale Sveriges geografiske nærhed.
4. Tidspunktet for jødeaktionen i Danmark i efteråret 1943, d.v.s. efter krigens vendepunkt markeret ved de tyske nederlag i El Alamein og Stalingrad.
5. Det danske folks særlige karakter med dets moralske niveau og kærlighed til frihed og demokrati.¹⁰

Med de særlige politiske forhold i det danske "mønsterprotektorat" er det netop samarbejdspolitikken, Yahil sigter til. Tyskland havde, som det hed i den meddelelse om den stedfundne besættelse, som den tyske gesandt Cecil von Renthe-Fink overbragte den danske regering den 9. april 1940 om morgenen, "ikke til hensigt ved sine foranstaltninger nu eller for fremtiden at antaste Kongeriget Danmarks territoriale integritet eller politiske uafhængighed".¹¹ I regeringens svareklæring, altså den faktiske kapitulation, gentog udenrigsminister P. Munch den tyske formulering. Han etablerede dermed den de facto-overenskomst, som forholdet mellem besættelsesmagten og det besatte land skulle bero på, altså den fiktion, at der var tale om et samarbejde mellem to principielt frie og ligeværdige partnere, som følgelig skulle foregå ad de for mellemstatslige forhold normale kanaler og praktisk varetages af de to udenrigsministerier og diplomatiet. Den danske bestræbelse blev herefter så godt som muligt at virkeliggøre fiktionen og forsøge at holde tyskerne fast på deres løfte ved at gøre gode miner til slet spil. Det gjaldt om at forhindre handlinger og ytringer,

der kunne provokere tyskerne til indgreb, at imødekomme, men helst i afsvækket form, de politiske krav, de måtte stille, og så vidt muligt forebygge, at krav blev rejst, ved proaktivt at tilfredsstille – i hvert fald delvist – deres økonomiske og sikkerhedsmæssige behov. Denne kurs så P. Munch og statsminister Thorvald Stauning ligesom samtlige samarbejdende partier som den eneste farbare vej til at undgå krigsdeltagelse og -ødelæggelser, beskytte de socialt svageste imod deroute, bevare demokratiet og dets institutioner og fastholde sammenhængskraften i det danske samfund og den danske egenart.

Netop den danske politiske kultur og befolkningens mentalitet, bundet op på kærlighed til "frihed, retfærdighed, lighed og lovlige retsorden"¹² var der – som Yahil så det – bred konsensus om mellem socialdemokrater, liberalister og konservative (om end en del konservative og andre nationalister i årene op til besættelsen ytrede betydelig skepsis ved den demokratiske, parlamentariske styreform). Udover politisk fodslag på Christiansborg var det ifølge samarbejdspolitikkerne nødvendigt, at befolkningen rykkede sammen og besindede sig på "danske værdier", men først og fremmest bevarede ro og orden og afstod fra alt, hvad der kunne provokere besættelsesmagten. Der var hos de allerfleste danskere ingen tvivl om, at tyskerne var fjenden, men man måtte indstille sig på at leve med fjenden. Som det tegnede sig i 1940, ville det reelt blive et samliv på den stærkere parts præmisser og af lang, måske meget lang varighed.

Man var i Danmark bekendt med nazisternes virulente og voldsomme antisemitisme. Den havde de fleste medier i 1930'erne protesteret imod, indtil Udenrigsministeriet for at undgå de hyppige demarcher fra den tyske gesandts side mindeligt bad dem om at lægge en dæmper på ytringerne. Men man så med det samme, at tyskerne nok ville kræve indgreb imod jøderne – de danske og flygtningene fra Tyskland, Østrig og Tjekkiet (hvis tal var ringe, fordi dansk flygtningepolitik var blevet strammet igen og igen, netop for så vidt gørligt at blokere for

jødisk indvandring).¹³ De danske politikeres frygt for tyske krav om jødeforfølgelse var så stærk, at Renthe-Fink allerede i sit første store memorandum, efter at landet var blevet besat, fandt det nødvendigt at advare Berlin om, at indgreb over for jøderne ville fremkalde alvorlige forstyrrelser i Danmarks politiske og økonomiske liv.¹⁴ Og det i et memorandum, hvor han netop havde opridset det perspektiv, at Tyskland – mod den oprindelige forventning – ville kunne tjene tykt på besættelsen af Danmark, hvis man bare lod de politiske institutioner, myndighederne og erhvervslivet passe sig selv og selv justere sig ind i forhold til de nye magtpolitiske realiteter i et Europa under tysk dominans.

Kunne det nazistiske diktators folk affinde sig med den anomali, at der i det ”blodsbeslægtede” lille land ved nordgrænsen fortsat herskede demokrati, endda med en socialdemokratisk regeringsleder, hvis tyske partifæller var blevet pint og til dels myrdet som ”folkefjender” i koncentrationslejrene, måtte de også kunne indstille sig på at lade ”jødespørgsmålet” i Danmark hvile, i hvert fald indtil videre, var logikken. Renthe-Fink og andre opmærksomme tyske iagttagere inklusive hans efterfølger 1942-45, Werner Best, var ikke i tvivl om, at et stort flertal af danskerne havde et blødt punkt for jøderne og hang ved forestillingen om, at disse som borgere var omfattet af den lighed for loven, samfundet grundlæggende byggede på. Og den fleksibilitet og tilbageholdenhed med hensyn til krav om antijødiske forholdsregler, Renthe-Fink og Best anbefalede, holdt i flere år efter, at total fysisk udryddelse i 1941 var blevet den officielle, omend hemmeligholdte tyske politik på området. Den holdt så længe, Danmark havde en fungerende demokratisk regering, der kunne stå i spidsen for kollaborationen og legitimere denne over for befolkningen, det vil sige til den 29. august 1943. I Yahils øjne skabte det særlige arrangement vedrørende besættelsesforholdet, altså den gensidige samarbejdspolitik, det spillerum for politisk handling, som gjorde det muligt for danskerne og de tyskere, der delte deres prioriteter, at beskytte jøderne

i Danmark imod forfølgelse. Der var en række tiløb fra tyske aktører i Berlin til at få en antijødisk politik sat på dagsordenen i Danmark, og antisemitiske meningsdannere fra det danske nazistiske miljø råbte tidligt og sent på ”handling”. Men frem til den 29. august 1943 blev de initiativer, der var, alle kvalt et sted mellem Berlin, Dagmarhus og Slotsholmen. Og fra maj 1943 lukkede Best af for pengestrømmen til antisemitismens førende organ i Danmark, ugebladet *Kamptegnet*, for at sikre størst mulig ro omkring emnet.

Skønt Best var berygtet som ideologisk antisemit fra sin tid som organisationschef i Gestapo og chef for det tyske politi i det besatte Frankrig, en forhistorie, Yahil fortæller, overtog han som øverste tyske chef i Danmark Renthe-Finks samarbejdspolitiske linje. Han begrundede den endda teoretisk med danskernes ”højtstående racekarakter”, som krævede fløjlshandsken snarere end jernnæven som styringsinstrument: Tyskland skulle ikke støde et ”blodsbeslægtet” folk fra sig ved unødigt brutalitet, mente racisten Best. Men i karrierediplomaten Renthe-Finks såvel som SS-generalen Bests kalkule indgik den indsigt i den danske mentalitet, at smertegrænsen i forhold til kompromiser – politisk og i den daglige omgang med besættelsesmagten – gik ved diskriminerende, udgrænsende indgreb over for den jødiske befolkningsminoritet. I Yahils optik hang jøderedningens forudsætning nummer to altså tæt sammen med nummer fem, ja, den første afgang direkte af den sidste:

Det forekommer da muligt, at den afgørende faktor er den sidste – 5) -, at det kun var dansk karakter og samfundsform, der gjorde det muligt for de øvrige faktorer at medvirke til redningen.¹⁵

Ifølge Yahil herskede der en grundlæggende overensstemmelse mellem den danske befolkning og dens demokratisk valgte politiske ledere. Fra 1800-tallet og frem var der etableret en bred konsensus om først retsstatens principper og så den demokratiske

styreform. Netop fordi den gradvise demokratisering havde været så bredt forankret og omfattede et bredt udsnit af samfundets institutioner, var demokratisk sindelag blevet en del af danskernes ”karakter”. Aktiv medvirken i hverdagslivets demokratiske processer havde gjort, at almindelige danskere identificerede sig med samfundsordenen og deres land, og havde samtidig givet dem en evne til at tage ansvar og handle uden at vente på, at autoriteter skulle udstikke retningslinjer og paroler først. De kompetencer, som gjorde befolkningens spontane forsvar for jøderne muligt og effektivt, var altså blevet erhvervet i en vekselvirkning mellem befolkningen og dens ledere igennem en langvarig læreproces. I tidens løb var de blevet så godt indarbejdet, at befolkningen også uden ledere vidste at gøre det moralsk rigtige og handle effektivt.

Den organiserede modstandsbevægelse, fra den 16. september 1943 forenet under Danmarks Frihedsråds paraply, spillede en vigtig rolle med hensyn til at give redningsaktionen retning og i videst muligt omfang få samlet flest mulige af de forfulgte op, så kun få blev ladet tilbage. Men drivkraften i redningsaktionen var almindelige danskere af alle befolkningslag, der spontant sluttede sig sammen om opgaven. I Yahils optik var jøderedningen spontan og prompte, fordi danskerne bredt havde internaliseret et værdisæt, der straks påbød dem at tage afstand fra det tyske, racistiske overgreb og motiverede mange til at forsvare dette værdisæt ved aktiv handling. Og når redningsaktionen var så velorganiseret, skyldtes det, at den demokratiske kultur havde oplært befolkningen til effektiv græsrodspraksis, samt at en modstandsbevægelse med basis i samme værdisæt var til stede til at give inspiration, retningslinjer og kontinuitet. Hun anerkendte, at der var modstandsfolk, der holdt lav profil under masseflugten på grund af den sikkerhedsmæssige situation, der netop i kraft af masseinvolveringen var prekær for de illegale. Men hun så ingen modsætning eller dissonans mellem ”almindelige danskere” modstandsaktiviteter i de dage og de organiserede frihedskæmpere. Tværtimod betragtede hun jøde-

redningen som en saltvandsindsprøjtning, der markant øgede tilslutningen til, accepten af og viljen til at yde økonomisk og anden støtte til den organiserede modstand – en påstand, der nok kunne have tålt en grundigere underbygning og først for alvor blev undersøgt adskillige år senere.

Yahils syn på det danske folk

Det kan kritiseres, og er også blevet det, at Yahil i for høj grad så den danske befolkning som en enhed og uden at problematisere tog den nationalhistoriske epokes begreb ”det danske folk” til sig. Hun hæftede sig ved, at mennesker af alle samfundslag deltog i bestræbelserne på at advare jøderne, bringe dem ud af farezonen og få dem færget over til Sverige, og ved, at der kun kendes få eksempler på, at nogen dansk sagde nej til at hjælpe med. Undtagelsen er den snævre kreds af nazister, der var blevet sat udenfor, henholdsvis selv havde sat sig uden for den nationale konsensus og tilbød håndlangertjenester til forfølgerne. Hos Yahil står et enigt dansk folk imod en lille gruppe udskud, som – udansk – med hadpropaganda, ulovlig registrering og stikkerhjælp til de tyske forfølgere forsøger at opnå jødernes udskillelse af det danske samfund.

At enigheden om at fordømme jødeforfølgelserne og hjælpe dens ofre var bred i det danske samfund, kan ikke betvivles. Snart sagt hver eneste samfundsinstitution protesterede imod overgrebet.¹⁶ Og antallet af mere eller mindre almindelige danskere, der engagerede sig i hjælp til forfulgte jøder, skal med sikkerhed tælles i titusinder.¹⁷ Men en egentlig undersøgelse af, hvor bred opbakningen bag redningsaktionen var, leverede Yahil ikke, selvom hun kom langt omkring tematisk, og den er til dato ikke lavet. Hvordan stillede almindelige danskere i Jylland sig egentlig til jødeaktionen? Her levede der stort set ingen jøder, og dagblade som *Jyllands-Posten* og *Kolding Avis* havde helt til april 1940 givet plads – endda lederplads – til antisemitiske meningsytringer.¹⁸

Gik de på jagt efter jøder at redde, eller stod de og betragtede mere eller mindre udeltagende den ”københavnerebegivenhed”, som jøderedningen i udgangspunktet var, eftersom fire femtedele af de mennesker, nazisterne definerede som jøder, var bosat i hovedstadsområdet? At ingen forskere har taget det på sig at undersøge, hvor udbredt hjælpen til jøderne faktisk var, hvor mange der deltog aktivt i redningsaktionen, og hvilke kredse og miljøer de helt præcist kom fra, samt hvordan holdningen var i den bredere befolkning, kan muligvis ses som udtryk for, at historikerne stoler på Yahils tolkning og det omfattende, men spredte og anekdotiske kilde materiale, den bygger på. Så reelt ved vi ikke, om enigheden om at hjælpe jøderne var så enstemmig og fladedækkende som hævdet af Yahil.

Hvad vi derimod tydeligt kan se, er, hvordan hendes fremstilling af det enigt handlende, næsten monolitiske folk med det sunde, demokratiske værdisæt står i gæld til, hvad man kan kalde en grundtvigiansk mesterfortælling. Højskolebarnet Nissens undersøgelse (sammen med Henning Poulsen) af besættelsestidens to vigtigste ”folkelige”, antityske organisationer udkom kort før, Yahil afleverede sin afhandling, og Yahils afhandling er gennemsyret af denne mesterfortælling. Hun refererer Nissen og Poulsens undersøgelse udførligt, men har tydeligvis parallelt med disse arbejdet med samme tematik og særligt med teologen Hal Kochs forståelse af demokrati og danskhed. Det er især Koch – som blev vakt som grundtvigianer, da Danmark blev besat – hun gør til sandhedsvidne på det danske folks integrative værdisæt. I en senere sammenligning af dansk og tysk nationalisme stillede Yahil det endnu skarpere op:

Danskerne [...] – det officielle Danmark, samfundet og de enkelte mennesker – handlede lige fra starten af som efter forud indgået aftale, og sluttede sig – da truslen mod jøderne blev akut – sammen med bemærkelsesværdig lethed i en national redningsaktion. Udover gunstige geografiske og politiske omstæn-

digheder, var det det spontane, enstemmige svar, der sikrede dens enestående succes.¹⁹

Den danske enhedsfront så hun begrundet i den ”ikke-aggressive nationalisme”, som var vokset ud af det danske nederlag til Preussen/Østrig i den anden slesvigske krig i 1864 og var blevet en afgørende faktor i danskernes selvforståelse.²⁰ ”Sandt demokrati” i Danmark var vokset frem af højskolernes ikke-autoritære samtalepædagogik og andelsbevægelsens hverdagspraksis og havde overlevet den industrielle modernisering, som i Danmark forløb uden de dramatiske sociale spændinger, man så de fleste andre steder, og det danske begreb om folk og folkelighed var integrativt. Den tyske nationalidentitet tog derimod udgangspunkt i en idealistisk forestilling om et oprindeligt germansk folk (*Ur-Volk*), defineret ved sin biologiske racerenhed og aggressivt udgrænsende alt ”fremmed”, især den franske oplysning og jøderne. Tyske tænkere som Johann Gottlieb Fichte og Ernst Moritz Arndt kaldte på disciplin, mandsugt og underordning under staten. Heroverfor stode Grundtvig på folkets styrke frem for statens, og den tillid hjalp de enkelte medlemmer af folket til at udvikle deres potentiale og positive, velafbalancerede holdning.

Danmark og Tyskland repræsenterede altså ifølge Yahil to væsensforskellige, ja, diametralt modsatte former for nationalisme. Det var det, der kom til udtryk, da tyskerne som logisk følge af deres udgave af nationalismen satte forfølgelsen af de danske jøder i værk, og danskerne, tro mod deres anderledes nationalisme, enigt, selvværdigt og selvorganiseret satte sig op imod den og reddede landets jøder.²¹ Samarbejdspolitikken kunne i Yahils perspektiv ses som et spil, hvor politikere og embedsmænd af forholdene og spillets logik var afskåret fra at spille med åbne kort, mens befolkningen efter lang tids skoling i demokratiske beslutningsprocesser havde udviklet evnen til at afkode også dette spil og derfor var i stand til at handle på eget ansvar. Det havde de ansvarlige, valgte ledere ikke mulighed for. Som sådan udgjorde samarbejdspolitikken følgelig én

vigtig del af grundlaget for, at jødernes redning lykkedes så godt. Sådan set behøvede folket slet ikke modstandsbevægelsens vejledning, men den var velkommen i konkrete situationer, for den tog udgangspunkt i den samme værdimæssige konsensus. Og denne konsensus var også uden modstandsbevægelsens vejledning og allerede før dens etablering så veletableret, at almindelige danskere stort set allerede vidste, hvad de skulle gøre i den konkrete krisituation – og hvorfor de måtte handle, selvom det betød ulempe og måske ligefrem fare for dem selv.

Når historikere i de senere år har fremhævet samarbejdspolitikken som en væsentlig – hvis ikke den væsentligste – forudsætning for, at de danske jøders store flertal blev reddet i oktober 1943, er dette for så vidt en tilbagevendende til Yahils synsmåde.²² Men der er den afgørende forskel, at samarbejdspolitikken for Yahil ikke blot var et politisk handlemønster som reaktion på den stedfundne besættelse, altså et anliggende for politikere, ledende embedsmænd og andre ”beslutningstagere”. Som Yahil så kausaliteten, gik den ikke fra Slotsholmen eller noget ”lederskab” overhovedet ud til ”folket”, snarere den modsatte vej fra samfundets basis til ”toppen”. Hun så politikernes samarbejde med besættelsesmagten som funderet i en bredere og dybere national konsensus om, hvad der var danske værdier, og hvilke af disse, der ubetinget måtte forsvares.

Der er næppe tvivl om, at hun betragtede den vidtgående overensstemmelse mellem lederskabet og et folk, der var parat til selv at skride til aktion, som model for det Israel, hun så engageret og aktivt var med til at opbygge. Nødvendigheden af en stærk og fælles ideologisk basis og af viljen til at forsvare denne ved selvstændig, om nødvendigt illegal og væbnet handling var en lære, Yahil mente at kunne læse ud af det danske eksempel. I konsekvens heraf var hun temmelig nådesløs i sin kritik af det dansk-jødiske lederskab, der – som hun så det – helt havde strakt våben, indordnet sig og undladt at forholde sig som de myndige borgere, redningsfolkene, da det kom til stykket, viste sig at være. Her svarede

Yahils syn på de jødiske samfund og organisationer i diasporaen til den dengang dominerende tendens i den israelske offentlighed til at bebrejde de jødiske ledere den udbredte passivitet, hvormed jøderne i det tyskbesatte Europa havde mødt nazisternes og deres kollaboratørers jødeforfølgelser – en tematik, Yahil gennemgik land for land med både detaljerigdom og overblik i sit historievidskabelige hovedværk *The Holocaust. The Fate of European Jewry*.

Det, der talte for Yahil om styrken i det grundlæggende danske værdisæt, var, at alle statsborgere uden skelen til etnisk/racemæssig eller religiøs identitet blev opfattet som en del af det kollektiv, der skulle forsvares. Ydermere at befolkningen, da det gjaldt, tog udgangspunkt i en bredere, mere integrativ opfattelse af dette kollektiv, end politikerne og især flygtningeadministrationen havde gjort op igennem 1930'erne. Som en selvfølgelighed inkluderede befolkningen derfor udenlandske, statsløse, oprindeligt tyske, østrigske og tjekkiske jøder, der levede – til dels illegalt – som flygtninge eller immigranter i Danmark, i den personkreds, der skulle reddes. Det var altså ikke samarbejdspolitikken forstået som et politisk handlemønster, der reddede de danske jøder fra diskrimination under besættelsen og den tyske forfølgelse i oktober 1943, men det værdisæt, som lå bag ved samarbejdspolitikernes handlinger såvel som bag modstandsbevægelsens og de almindelige redningsaktivisters, der supplerede hinanden.

Man kan problematisere, at Yahil – i lighed med mange af sine samtidige historikerkolleger og mest i sine tidlige værker, mindre i *The Holocaust* – arbejdede med en vis national stereotypisering af danskerne og tyskerne (derimod ikke jøderne). Men måske skulle man snarere tage udfordringen op og undersøge historisk, hvilken rolle værdier, holdninger, stemninger og manifest ideologi spillede mere konkret for de forskellige grupper og miljøer, der engagerede sig i hjælp til jøder i oktober 1943, henholdsvis hos dem, der valgte at se den anden vej. For de fandtes også, måske endda i større omfang end Yahil indså.

Udblik

Daniel Levy og Natan Sznajder har i *The Holocaust and Memory in the Global Age* formuleret tesen om, at vi i dag har bevæget os fra en national til en kosmopolitisk bevidsthed, og at netop betragtningen og studiet af Holocaust har spillet en vigtig rolle i dette mentale skift: I dag kan man fint identificere sig med ”helte” og ”martyrer” eller ofre fra en anden nation og kulturkreds end sin egen.²³ Ud fra den tese forekommer det ikke tilfredsstillende at forklare oktoberbegivenhederne i Danmark i 1943 med henvisning til en ”nationalkarakter”. Heller ikke, hvis man som Yahil ser den som historisk opstået og altså ikke som uforanderlig endsige biologisk/racemæssigt forankret, men dog ret homogen. Alligevel må Yahils rekonstruktion af opspillet, begivenhederne på dansk og tysk side i september-oktober 1943 og efterspillet i de store linjer siges at have bevist en bemærkelsesværdig langtidsholdbarhed. Hos hende kan man hente inspiration til at rette blikket mod samfundets ”græsrodsniveau” og se nærmere på redningsaktionens omfang og konkrete forankring også i specifikke lag, miljøer og organisationer, samt ikke mindst analysere mere i dybden og på aktørplanet, hvad det var for motiver, der lå bag, både akut-kortsigtet og mere langvarigt-mentalitetmæssigt.

Det er muligt, endda sandsynligt, at forskellige mennesker, grupper og miljøer hjalp jøder af vidt forskellige, måske indbyrdes modstridende bevægrunde. Derudover – og det ville passe med Yahils 50 år gamle tolkning – at der faktisk på tværs af de politiske lejre og holdningsskellet mellem kollaboration og modstand eksisterede en fælles minimumskonsensus i det danske samfund, som blev mobiliseret og forstærket af det tyske overgreb mod de danske jøder og gjorde det muligt at udnytte de øvrige faktorer optimalt, som Yahil anførte som afgørende for den succesrige redningsaktion i Danmark: Tidspunktet, geografien og det forhold, at der i Danmark kun var ret få jøder at redde.

Vi synes, vi i vore dage ved meget om oktober 1943, og kan takke Yahils forskningsindsats og evne til at syntetisere for ikke så lidt af det. Men først undersøgelsen, der sammenfatter redningsaktionen og de involverede motiver til et bredere, mere sammenhængende billede, vil for alvor realisere det ambitiøse forskningsprogram, hun opstillede:

Denne undersøgelse sigter til at belyse hin historiske begivenhed i dens fulde rækkevidde, at belyse dens årsager og rødder, at gøre rede for dens resultater og konklusioner og – om muligt – at uddrage den lære, den har at give.²⁴

Det har vi stadigvæk til gode.

LITTERATUR

Anvendte tekster af Leni Yahil i kronologisk rækkefølge:

1967 *Et demokrati på prøve. Jøderne i Danmark under Besættelsen*. København: Gyldendal
1967 (= *Hatzalat hayehudim bedania. Demokratia sheamda bemivchan*. Jerusalem 1966 = *The Rescue of Danish Jewry. Test of a Democracy*. Philadelphia: Jewish Publication Society of America 1969).

1967 ”Scandinavian Countries to the Rescue of Concentration Camp Prisoners”, *Yad Vashem Studies*, Vol. 6, 1967, s. 181-220.

1967-68 ”Historians of the Holocaust”, *Wiener Library Bulletin*, Vol. 22, 1967-68, s. 2-5.

1972 ”Methods of Persecution. A Comparison of the “Final Solution” in Holland and Denmark”, *Scripta Hierosolymitana*, Vol. 23, 1972, s. 279-300.

1977 ”The Uniqueness of the Rescue of Danish Jewry.” Gutman, Yisrael & Efraim Zuroff (red.), *Rescue Attempts during the Holocaust. Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference, Jerusalem, April 1974*, Jerusalem: Yad Vashem 1977, s. 617-625.

1976 "The Holocaust in Jewish Historiography." Gutman, Yisrael & Livia Rothkirchen (red.), *The Catastrophe of European Jewry. Antecedents, History, Reflections*, Jerusalem: Yad Vashem 1976, s. 651-670.

1982 "Rescue during the Holocaust. Opportunities and Obstacles". Div.B: The History of the Jewish People: *Proceedings of the Eighth World Congress of Jewish Studies, Jerusalem, August 1981*. Jerusalem: World Union of Jewish Studies 1982, s. 161-166.

1988 "The Historiography of the Refugee Problem and of Rescue Efforts in the Neutral Countries." Gutman, Yisrael & Gideon Greif (red.), *The Historiography of the Holocaust Period. Proceedings of the Fifth Yad Vashem International Historical Conference, Jerusalem, March 1983*, Jerusalem: Yad Vashem 1988, s. 513-534.

1991 "National Pride and Defeat: A Comparison of Danish and German Nationalism", *Journal of Contemporary History*, Vol. 26, No. 3-4, sept. 1991, s. 453-478.

1993 "Dänemark." Israel Gutman et al. (red.), *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden* Vol. 1-3. Berlin: Argon 1993, s. 305-308 (= *Encyclopedia of the Holocaust* Vol. 1-4. New York: Macmillan 1990 = *Ha-Entsiklopedya shel ha-Shoah* Vol. 1-6. Tel Aviv: Sifriat Poalim 1990).

1990 *Die Shoah. Überlebenskampf und Vernichtung der europäischen Juden*. München: Luchterhand 1998 (= *The Holocaust. The Fate of European Jewry, 1932-1945*. New York: Oxford University Press 1990 = *ha-Sho'ah. Goral Jehudei Europa, 1932-1945*. Tel Aviv: Schocken 1987).

NEKROLOGER

Kirchhoff, Hans

2009 "Leni Yahil, 1912-2007", *Historisk Tidsskrift*, Vol. 109, 2009, s. 222-224.

Fatal-Kna'ani, Tikva

2009 "Leni Yahil", *Jewish Women. A Comprehensive Historical Encyclopedia*. Jewish Women's Archive, 2009. Tilgængelig online: <https://jwa.org/encyclopedia/article/yahil-leni>

ØVRIG LITTERATUR

Christensen, Claus Bundgaard m.fl.

2005 *Danmark besat*. København: Høst & Søn 2005.

Hæstrup, Jørgen

1966-71 ... *Til landets bedste. Hovedtræk af departementschefsstyrets virke 1943-45*. Bind 1-2. København: Gyldendal, 1966-71.

1982 *Dengang i Danmark. Jødisk ungdom på træk 1932-45*. Odense: Odense Universitetsforlag 1982.

1988 "The Historiography of the Holocaust and Rescue Efforts in Denmark and Norway." Gutman, Yisrael & Gideon Greif (red.), *The Historiography of the Holocaust Period. Proceedings of the Fifth Yad Vashem International Historical Conference, Jerusalem, March 1983*, Jerusalem: Yad Vashem 1988, s. 535-544.

Kirchhoff, Hans

1970 "Leni Yahil: Et demokrati på prøve. Jøderne i Danmark under besættelsen. Oversat til dansk fra hebraisk af Werner David Melchior", *Historisk Tidsskrift*, Vol. 70, 1970, s. 269-278.

2001 *Samarbejde og modstand under besættelsen. En politisk historie*. Odense: Odense Universitetsforlag 2001.

2013 *Den gode tysker: G.F. Duckwitz – De danske jøders redningsmand*. København: Gyldendal 2013.

Kristensen, Henrik Skov
2012 ”Moralske dilemmaer.” Bent Blüdnikow et al. (red.), *Opgøret om vor samtids historie*, København: Peter la Cour 2012, s. 71-74.

Levy, Daniel og Natan Sznajder
2006 *The Holocaust and Memory in the Global Age*. Philadelphia: Temple University Press 2006.

Lidegaard, Bo
2013 *Landsmænd. De danske jøders flugt i oktober 1943*. København: Politikens Forlag 2013.

Nissen, Henrik S.
1973 *1940. Studier i forhandlingspolitikken og samarbejdspolitikken*. København: Gyldendal 1973.

Poulsen, Henning
1967 *Historieljyske Samlinger*, Ny Rk. Vol. 7, No. 4, 1967, s. 625.

Rünitz, Lone
2005 *Af hensyn til konsekvenserne. Danmark og flygtningespørgsmålet 1933-1940*. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2005.

Scavenius, Erik
1948 *Forhandlingspolitikken under besættelsen*. København 1948.

Thing, Morten
2008 *De russiske jøder i København 1882-1943*. København: Gyldendal 2008.

NOTER

¹ Hæstrup 1988, s. 535.

² Se Poulsen 1967, s. 625 og Kirchhoff 1970, s. 269-278.

³ Yahil 1967, s. 340.

⁴ Se Hæstrup 1966-71.

⁵ Yahil 1988, s. 513.

⁶ Se Hæstrup 1982.

⁷ Jævnfør Scavenius 1948.

⁸ Jævnfør Nissen 1973.

⁹ Mest markant i Kirchhoff 2013, s. 55ff. Se også Kirchhoff 2001.

¹⁰ Yahil 1967, s. 22.

¹¹ Citeret i Ibid., s. 44.

¹² Ibid., s. 45.

¹³ Jævnfør Rünitz 2005.

¹⁴ For dette og det følgende, se Yahil 1967, s. 44ff.

¹⁵ Ibid., s. 23.

¹⁶ Jævnfør Ibid., s. 208ff.

¹⁷ Yahil dristede sig ikke til at skønne over, hvor mange danskere der i flugtugerne medvirkede ved redningen af de flygtende jøder, og spørgsmålet har til dato ikke været gjort til genstand for systematisk udforskning. Går man ud fra, at i gennemsnit en-to ikke-jøder ydede en eller anden form for hjælp til de flygtende, er hjælpernes antal over 10.000 og sandsynligvis langt højere.

¹⁸ Jævnfør blandt andre Thing 2008, s. 456ff.

¹⁹ Yahil 1991, s. 453.

²⁰ Ibid., s. 454.

²¹ Ibid., s. 474f.

²² For eksempel Kristensen 2012, s. 71-74, Christensen m.fl. 2005, Lidegaard 2013.

²³ Levy og Sznajder 2006, s. 19ff.

²⁴ Yahil 1967, s. 23.

Et internationalt perspektiv på historien om jøderne i Danmark

Af Bent Blüdnikow

Langt hovedparten af de danske historikers behandling af jødernes forhold under Anden Verdenskrig har den danske nationalstat som rammefortælling.¹ Det er ganske forståeligt, men det er ret beset kun én mulighed blandt flere for at beskrive den fælles dansk-jødiske historie, for selvom mange jøder havde borgerskab i europæiske lande, så var deres skæbne ikke bestemt af nationale grænser. Det er også tydeligt i de senere års holocaustlitteratur, at forskningen går på tværs af landegrænserne, for ellers bliver forståelsen indskrænket, som Timothy Snyder gør gældende i indledningen til sin bog *Black Earth. The Holocaust as History and Warning* (2015): "Germans and others murdered Jews not in Germany but in other countries".² Man kan altså anlægge et internationalt perspektiv, hvor vurderingerne bliver anderledes end ved et nationalt perspektiv. Det er ikke for at påstå, at danske historikere, der anlægger det nationale perspektiv, tager fejl, men de forskellige synsvinkler fører i realiteten ofte til forskellige konklusioner. Jeg har i *Historisk Tidsskrift* 2015 i en længere artikel redegjort for det internationale perspektiv over for det nationale i forbindelse med jødernes situation i Danmark i den nazistiske periode.³ Mine hovedsynspunkter fremgår endvidere af min bog fra 2013, *Min fars flugt*, hvor der er et kapitel med en generel debat om jødernes skæbne i Danmark.⁴ Endelig har jeg i en række aviskronikker og anmeldelser i *Berlingske* redegjort for disse synspunkter.⁵

Mine synspunkter kan kort sammenfattes som følgende:

Den meget milde behandling af de danske jøder havde sandsynligvis at gøre med nazisternes ønske om at sikre fortsat eksport af danske produkter til Tyskland og fortsætte samarbejdspolitikken. Men man kan ikke udelukke, at de tyske beslutninger både vedrørende situationen i Danmark og ikke mindst kz-lejren Theresienstadt var bestemt af, at SS-lederen Heinrich Himmler og hans stab ønskede at bruge danske jøder som propaganda over for vestmagterne for at vise en humanistisk side af nazismen og derved gøre forhandling med vestmagterne mulig. De danske jøder var selvfølgelig kun ét ud af mange projekter af den type, som Himmler og hans stab havde kørende.

Det er fremført, at den danske samarbejdspolitik – hvis moralske aspekter er til stadig debat – reddede jøderne i Danmark og Theresienstadt.⁶ Det er mit synspunkt, at en sådan konklusion ikke uden videre kan drages, og at beslutningerne om blandt andet den delvist mislykkede jødeaktion i oktober, og at danske jøder i Theresienstadt ikke sendtes i transport til Auschwitz-Birkenau, skyldtes andre forhold.

Det er endvidere fremført, at ledende tyske nazister som Georg F. Duckwitz og Werner Best skulle være påvirket af dansk humanisme og socialdemokratisme og derfor ikke pressede på med skrappe tiltag mod jøder i Danmark.⁷ Det er mit synspunkt, at dette er for nationalromantisk en vurdering. De ledende nazister var kyniske mennesker, der havde været med til brutale antijødiske tiltag og gerninger andre steder. Skulle de pludselig forandre sig til

humanister i Danmark? Næppe. Deres motiv var at følge Himmlers strategi, der åbnede mulighed for at behandle jøderne i Danmark usædvanligt mildt. Dette betød også, at redningen af jøderne kunne beskytte nazisterne ved et eventuelt retsopgør efter krigen. Ved at påstå, som Best gjorde i retssagen efter krigen, at han havde været med til at redde jøder i Danmark, så kunne han regne med en mildere dom.

Et specielt spørgsmål rejser sig om personen Duckwitz, der regnes for de danske jøders redningsmand, fordi han advarede sine danske socialdemokratiske kontakter om jødeaktionen i 1943. I overensstemmelse med min generelle tilgang til problematikken er det min vurdering, at Duckwitz var en beregnende nazist, der handlede af selvinteresse. Hans dagbog og senere udsagn er problematiske som kilder.

I dansk selvforståelse og historieskrivning optager redningen af jøderne i 1943 en helt central position, og det er med god grund. I min optik er det imidlertid vigtigt at tilføje, at den danske samarbejdspolitik fik ulykkelige konsekvenser for jøder uden for landets grænser. Dansk eksport styrkede tyskerne. Tyskerne kunne nøjes med at bruge få tropper her i Danmark på grund af samarbejdet, og tyske nazistyrker kunne derfor indsættes andre steder, hvor jøder blev jaget. Hvis man skal vægte den danske samarbejdspolitik på en moralsk vægtskål, hvad alle bevidst eller ubevidst gør, så mener jeg, at man må tage de tragiske konsekvenser af samarbejdspolitikken med og ikke kun berette om den lykkelige redning i 1943.

Udenlandsk kritik af nationalromantikken

I mine artikler og bøger har jeg argumenteret for, at dansk historieskrivning i for høj grad har været begrænset af en snæver dansk tilgang til emnet. Den drager derfor nogle slutninger, som er baseret på en for snæver national og ofte nationalromantisk forståelse af tildragelserne. Det er imidlertid ikke min opfindelse at se på jødernes forhold i Danmark med internationale briller og med et nøgternt øje på na-

zisternes gerninger i Danmark. Jødiske historikere som den polsk-danske Tatiana Brustin-Berenstein og den svensk-canadiske Gunnar S. Paulsson har tidligere argumenteret for en sådan forståelsesramme.

Allerede i 1986 var Brustin-Berenstein i det israelske tidsskrift *Yad Vashem Studies* i artiklen "The Historiographic Treatment of the Abortive Attempt to Deport the Danish Jews" fremme med en kritik af den danske version, idet hun lagde vægt på tyskerens kynisme og ikke tillagde samarbejdspolitikken nogen særlig betydning for de danske jøders mirakuløse milde skæbne.⁸ Ifølge Brustin-Berenstein var det jødehaderen Best, der ønskede en jødeaktion i Danmark og selv fremkaldte den. SS-ledelsen bestående af Best, Rudolf Mildner, Adolf Eichmann og Himmler havde gjort Danmark "jødefrit" ved at fordrive de danske jøder til Sverige. Hun havde desuden et aldeles usentimentalt syn på den tyske skibsfartsagkyndige Duckwitz, som hun opfattede som en kynisk nazist, der plejede sine egne og Bests interesser i de spændte dage op til aktionen i oktober 1943.

Brustin-Berensteins syn på jødernes redning fulgte Paulsson i 1995 op i artiklen "The 'Bridge over the Øresund': The Historiography on the Expulsion of the Jews from Nazi-Occupied Denmark". Paulsson er søn af en holocaustoverlevende mor, der havde bosat sig i Sverige. Han er en betydningsfuld holocaustforsker, hvis bog *Secret City: The Hidden Jews of Warsaw, 1940-1945* (2003) er en klassiker. Han afskrev den danske udlægning, hvor samarbejdspolitikken blev rost for at have reddet jøderne, som "romantisk" og lagde vægten på tyskernes egne motiver:

Det er sandt at den danske regering og en stor del af den danske befolkning stolt og gentagne gange udtrykte solidaritet med deres jødiske landsmænd og nægtede at give efter for tysk pres til at gå i aktion mod dem. Men nazisterne havde ingen andre interesser end deres egne interesser at tage hensyn til

og kunne bestemt have slået ned på jøderne i Danmark, som de gjorde i Holland og andre steder – og som de også gjorde i Danmark i 1943. Jeg har intet ønske om at kritisere danskerne; det var absolut rosværdigt, at de bekymrede sig om deres jødiske medborgere, behandlede dem som ligemænd, beskyttede deres rettigheder i tre år af den tyske besættelse og betragtede angrebet på dem, da det kom, som et angreb på hele den danske nation. Men denne rosværdige solidaritet havde ikke stor betydning i det praktiske liv. Selvfølgelig ville redningsaktionen ikke være lykkedes, hvis ikke et tilstrækkeligt antal danskere havde spillet deres rolle i aktionen, men det er usandsynligt, at antallet af danskere, der var involveret, var mere end 10.000, for størstedelen slægtninge eller personlige venner af jøderne og nogle få hundreder frihedskæmpere. Det niveau af aktiv støtte fandtes alle steder i Europa – selv i det antisemitiske Warszawa, hvor, ifølge Emanuel Ringelblum, 40.000-45.000 personer var involveret i at hjælpe jøder og det under meget farligere forhold end i Danmark. Fjernelsen af jøderne i Danmark var så succesrig ikke hovedsagelig på grund af danskernes positive kvaliteter som nation, men fordi det flugtede med de kyniske og luskede nazistiske mål.⁹

Paulsson sammenlignede med forhold andre steder i Europa, hvad danske historikere stort set har undladt. I spørgsmålet om den danske regering og embedsværkets handlinger tillagde han ikke samarbejdspolitikken nogen betydning. Redningen var et spørgsmål om held og tilfældighed:

Den anti-jødiske diskriminations principper blev accepteret af den danske statsminister Erik Scavenius, da han 7. november 1942 fortalte sin regering, at han modsatte sig forfremmelse af jøder og offentlig optræden af dem; hvis han var blevet presset yderligere, ville han sandsynligvis have accepteret

ret strengere indgreb. Efter 29. august gav kongen embedsværket besked om at adlyde tyske ordrer, ganske som den hollandske dronning havde gjort, da hun flygtede fra sit land i 1940. Og de danske bureaukrater foreslog i panik de jødiske ledere, at de frivilligt skulle acceptere internering. Princippet bag internering var på tyske ordrer og i modstrid med dansk lov allerede blevet accepteret af den danske regering, da den samtykkede i at internere kommunistiske politikere i 1941. Og et forslag til at internere jøderne var diskuteret ved et dansk departementschefmøde i de sidste dage før Oktober-aktionen. Efter al sandsynlighed var det kun historiens tilfældighed, som forhindrede, at den danske lejr i Horsørød blev et nyt Westerbork.¹⁰

Med den sidste sammenligning hentydede Paulsson til, at hollænderne gjorde flygtningelejren Westerbork til transitlejr for deportation af jøder østpå, hvor de blev myrdet. Paulssons illusionsløse beskrivelse af jøderne i Danmark under krigen, som han også fik lejlighed til at formulere i et interview, jeg lavede med ham i *Berlingske Tidende*, havde mange væsentlige pointer, men har aldrig fået gennemslagskraft i dansk historieskrivning.¹¹

I sin artikel gjorde Paulsson opmærksom på, at de ledende nazister i Danmark var en samling brutale og skarpsindige folk, der havde stået helhjertet bag den nazistiske jødepolitik. I Danmark forvandlede de sig imidlertid til civiliserede folk, som fik gode samarbejdsrelationer med danske samarbejds politikere og embedsmænd. Paulsson beskrev denne metamorfose og tilskrev den, at de drevne tyskere ønskede et roligt Danmark for ikke at ofre ressourcer her. Det kan man ikke afvise, men jeg vil tilføje en anden årsag til deres forvandling.

I efteråret 1943 blev det efterhånden klart for nazisterne, at krigen ikke umiddelbart så ud til at kunne vindes, og at man måske endda stod over for et nederlag. Best og de andre ledende nazister var i en

gunstig situation, idet de håbede at kunne sikre sig mod dødsdomme, hvis de spillede deres kort godt. Hvis de kunne undlade at lade de danske jøder gå samme skæbne i møde som de andre europæiske jøder og måske endda kunne henvise til, at de havde ansvar for, at de fleste var blevet reddet, så havde de en bedre mulighed for at opnå en mild dom. Det var en vanskelig politisk balancegang, for den skulle afpasses med Berlins politiske linje og den lokale danske situation, så de ikke risikerede at komme på konfrontationskurs med Berlin. Generelt lykkedes deres strategi, idet langt de fleste ledende tyske nazister slap nådigt fra retsopgøret efter krigen, og netop Best anførte sin andel i den lykkelige redning af jøderne i sit forsvar.¹²

Denne nærliggende årsag til ledende nazisters ageren er ikke anført i danske historiske fagbøger, selvom det ligger lige for. Allerede modstandsmanden Erik Seidenfaden havde under den svenske landflygtighed angivet dette hensyn som årsag til, at nazisterne forholdt sig så passivt i jagten på de danske jøder:

Tiden var blevet en anden. De letkøbte sejre og krigsmaskinens uovervindelige effektivitet tilhørte fortiden [...] Hitlers statsholdere og arbejdsmænd begyndte at forstå, hvor det bar hen. Nogle forstod, at de ville komme til at høste, som de havde sået, og at der ingen redning var for dem – de kunne lige så godt spille spillet til ende. Det var dem, som i 11. time satte jødeforfølgelserne i gang i Danmark. Men der var andre, som troede på en i det mindste personlig redning gennem nederlaget og sammenbruddet, og som søgte de trygge havne. Det var dem, som i Danmark så gennem fingrene med de jødiske danskeres flugt. Få år tidligere ville de samme mænd have gjort alt for at hindre den.¹³

Det må tilføjes, at Seidenfaden skrev sin tekst i krigens slutfase under flygtningetiden i Sverige, og at han derfor ikke kendte til det komplicerede forløb

i Danmark, hvor Best selv udløste jødeaktionen for derefter at forpurre dens effektivitet.

Under alle omstændigheder kan man ikke reduktionistisk konkludere, at det var samarbejdspolitikken, som reddede jøderne. Der var andre faktorer på spil, hvoraf bør nævnes Himmlers interesse i ikke at lade jøderne i Danmark få samme grimme skæbne som i andre lande, fordi han havde planer om at bruge dem i sine kontaktforsøg med vestmagterne. Og desuden så tyske nazister i Danmark jødernes redning som en mulighed for at redde deres eget skind, vil jeg hævde.

Den romantiske fremstilling af Duckwitz

I dansk historieskrivning er den tyske skibsfartsagkyndige Duckwitz blevet fremstillet som noget af en helt. Det var jo Duckwitz, der efter aftale med Best gik til sine danske socialdemokratiske kontakter og advarede om den kommende jødeaktion. Duckwitz rejste til Berlin for at afværge en jødeaktion og tog desuden til Sverige for at påvirke sine svenske kontakter for at gøre det muligt for danske jøder at flygte til Sverige. Duckwitz blev i 1955 tysk ambassadør i Danmark og i 1967 statssekretær (departementschef) for det tyske udenrigsministerium. Ikke mindst historikeren Hans Kirchhoff har i flere skrifter og senest i bogen *Den gode tysker* (2013) beskæftiget sig med Duckwitz og skildret ham som en humanist og socialdemokrat, der havde gjort op med nazismen. Kirchhoff gav da også sin bog den sigende undertitel *De danske jøders redningsmand*.

Den positive skildring af Duckwitz mødte som tidligere nævnt kritik af Brustin-Berenstein og Paulsson, der begge betegnede skildringen af Duckwitz som romantiseret og i stedet vurderede ham som en nazist, der så en mulighed for at redde sig selv og sin chef Best. Denne kritik af Duckwitz var også et hovedmotiv hos historikeren Vilhjalmer Örn Vilhjalmsen i artiklen ”Ich weiss, was ich zu tun habe”. En kildekritisk belysning af Georg Ferdinand Duckwitz’ rolle i redningen af jøderne i 1943”

i *Rambam* 2010. Også den tyske historiker Ulrich Herbert udtrykker i sin Werner Best-biografi fra 1996 et mere kritisk syn på Duckwitz end Kirchhoff. Herbert ser ikke Duckwitz som den centrale person i redningen af jøderne, sådan som Kirchhoff gør, og han mener ikke, at Duckwitz var særligt godt informeret eller havde særlige forbindelser til Best endsige overblik over den politiske situation.¹⁴ Langt hen ad vejen deler Herbert synspunkter med Brustin-Berenstein og Paulsson, men hans vurderinger hviler på selvstændige kildeundersøgelser.

I sin bog beskriver Kirchhoff Duckwitz som en mand, der i stadig højere grad fulgte et humanistisk instinkt og følte et moralsk ansvar for at beskytte jøderne og gavne både Tyskland og Danmark. Kirchhoff har i stor udstrækning brugt Duckwitz' dagbog og dennes senere redegørelser, udfærdiget efter krigen, og tillægger disse kilder stor troværdighed.

I bogen lægger Kirchhoff vægt på, at Duckwitz i 1935, efter han havde meldt sig ind i nazipartiet og fået arbejde under Alfred Rosenberg i partiets nye udenrigspolitiske afdeling, meddelte sin chef, at han ikke mere kunne acceptere partiets metoder. Han meldte sig imidlertid ikke ud af partiet, men gik over i det private erhvervsliv. Rosenberg var fanatisk antisemit og stod i spidsen for propaganda mod jøderne, også mens Duckwitz arbejdede for ham, men Duckwitz' afskedsbrev indeholder ikke ét kritisk ord om det voldsomme jødehad. Duckwitz sagde op, fordi han ikke brød sig om behandlingen af den nazistiske selvstændige militære bevægelse SA (*Sturm-Abteilung*) og ikke på grund af modstand imod partiets antijødiske kampagner. Ledende SA-folk blev myrdet under "De Lange Knives Nat" i 1934. Opsigelsen var ifølge Kirchhoff et tegn på, at Duckwitz havde en moralsk grænse, og at et humanistisk frø spirede i ham, men få år efter kom han til Danmark og samarbejdede tæt med Best, der havde været hovedarkitekten bag opgøret med SA-folkene. Der er ikke et ord fra Duckwitz om dette forhold i dagbog eller andet skriftligt materiale, og hvis han

virkelig blev drevet af humanitære principper og havde sagt op af den grund i 1935, så kunne man vel forvente en notits om dette forhold i dagbogen eller senere i efterkrigstiden. Duckwitz støttede i øvrigt Best med udsagn, da Best i efterkrigstiden stod tiltalt i retssager vedrørende sine gerninger under naziperioden.

Et andet forhold synes at bestyrke mistanken om, at dagbogen blev skrevet som en slags livsforsikring og ikke kan tolkes som udtryk for Duckwitz' inderste tanker og holdninger. I dagbogen skrev han, at han var bekymret for de danske jøders skæbne. Dette viser ifølge Kirchhoff, at Duckwitz virkelig var drevet af humanistisk omsorg for de danske jøder. Duckwitz havde god kontakt med mange tyskere, hvoraf en del havde været på østfronten. Det er derfor sandsynligt, at han har hørt om jødernes skæbne rundt omkring i Vesteuropa og i de besatte områder i Østeuropa. Kirchhoff skriver således i sin Duckwitz-biografi, at selvom Duckwitz aldrig ytrede sig om jødernes skæbne uden for Danmark, så var han sandsynligvis orienteret om jødeudryddelsen allerede i december 1942.¹⁵

Men selvom Kirchhoff nævner, at Duckwitz sikkert kendte til masse mord på jøderne fra december 1942, så godtager han det alligevel ukritisk, når Duckwitz senere skrev, at han først opdagede sandheden om disse forhold efter krigen under retssagen mod Best. "Duckwitz læste Eugen Kogons højt priste bog om "SS-staten" (fra 1946) med interesse og afsky: "Det vil være mig en sand fornøjelse at låne den til Best. Først nu står det klart for mig, hvad vi har undgået, nemlig et herredømme af mordere!"¹⁶ Eugen Kogon var født af en jødisk mor og havde siddet i kz-lejr. Hans vidneudsagn efter krigen og i bogen *SS-staten* hører til de vigtigste udsagn om nazitidens rædsler. Lad mig skære det ud i pap: Det virker forunderligt, at Duckwitz aldrig skrev et ord i sin dagbog om rædslerne for jøderne uden for Danmarks grænser, som han efter al sandsynlighed kendte til fra en række kilder. Derimod ytres der i dagbogen omsorg for de danske jøder. Kan det tæn-

kes, at Duckwitz bevidst plantede de omsorgsfulde ytringer i dagbogen for at give sig selv en livsforsikring efter krigen?

Der er mange grunde til at se kritisk på Duckwitz' handlinger og ikke blot godtage ham som humanist og socialdemokrat endsige helt. Han handlede i tæt samarbejde med den kyniske Best, og han var en del af det nazistiske netværk. Dette sidste tema er netop anslået i Ole Brandenburg Jensens bog *Landesgruppe Dänemark* (2017), der handler om det tyske nazistparti NSDAP og dets afdeling i Danmark. I bogen påpeger Brandenburg Jensen, at Duckwitz havde nære forbindelser til nogle af de ideologiske nazister fra NSDAP i København, og han sætter spørgsmålstegn ved, om den positive vurdering af Duckwitz holder vand.

Jøder uden for landets grænser

Hovedparten af danske besættelsestidshistorikere konkluderer, at samarbejdspolitikken sikrede, at størstedelen af de danske jøder slap til Sverige i 1943, og reddede både de danske og fremmede jøder, der var blevet deporteret fra Danmark, i Theresienstadt, blandt andet fra videre transport til Auschwitz-Birkenau, hvor døden ventede. Desuden hævder de, at den fortsatte samarbejdspolitik, efter regeringen gik af i august 1943, sikrede, at de danske jøder i Theresienstadt blev reddet hjem med De Hvide Busser sammen med det store flertal af ikke-jødiske danske kz-fanger.

Der er imidlertid et forhold, som jeg mener, er væsentligt at tage med, når man vurderer samarbejdspolitikken konsekvenser over for jøderne, og det er, at den danske samarbejdspolitik havde ulykkelige konsekvenser for jøder uden for Danmarks grænser. Man kan anføre, at tyske styrker, der ikke var nødvendige i det fredelige Danmark, kunne sættes ind i jagten på jøder andre steder, hvad de også blev. Man kan pege på, at den omfattende eksport af danske levnedsmidler til Tyskland styrkede tyskernes moral, stabiliserede den tyske hjemmefront og forlængede krigen, således at antallet af jøder og andre

kz-fanger, der døde i krigens sidste fase, blev øget. Endelig kan man hævde, at hensynet til den tyske besættelsesmagt gjorde det vanskeligt for danske diplomater i udlandet at hjælpe jøder i nød, fordi de risikerede at sætte det gode forhold til Tyskland over styr.

Selvfølgelig har danske historikere ikke været ene om at gå på listesko i det betændte spørgsmål om behandlingen af fremmede jøder. I mange år undlod franske historikere for alvor at behandle den franske Vichy-regerings samarbejde med nazisterne om antijødiske love og deportation af jøder. Heller ikke spørgsmålet om de franske myndigheders samarbejde med nazisterne om deportation af jøder fra den del af Frankrig, der stod under direkte tysk besættelsesstyre, var øverst på dagsordenen hos franske historikere. Da det endelig skete, var det de amerikansk/canadiske historikere Robert O. Paxton og Michael Marrus, der tog emnet op med bogen *Vichy et les juifs* (1981). I flere tilfælde ramte fransk og belgisk samarbejde med nazisterne også "danske" jøder, der i 1940'erne opholdt sig i disse lande.

Historikeren Steen Andersen er i sin bog *De gjorde Danmark større* (2005) den historiker, der er kommet tættest på at se en sammenhæng mellem samarbejdspolitikken og Holocaust. I bogen beskriver han, hvordan de danske entreprenørfirmaer Kampsax og Højgaard & Schultz byggede en bro over floden Sava i det besatte Serbien i sommeren 1941, netop som udryddelsen af jøder begyndte med den tyske værnemagts systematiske henrettelser af jøder som straf for jugoslaviske partisanaktioner. Allerede i november 1941 havde disse tyske henrettelser på det nærmeste udryddet den jødiske befolkning i området. Hver dag undtagen søndag kørte en specialbygget lastbil som rullende gaskammer over Sava-broen gennem Beograd til massegrave ved Avala-bjerget.¹⁷ Også i Polen kom et dansk firma gennem sit polske datterselskab tæt på at medvirke i Holocaust, eller som Andersen formulerer det i en central passage: "Hermed kom en danskejet virksomhed til at udgøre et led i vejen mod Holocaust".¹⁸

Forhandlinger med djævelen

Man kan spørge, om Danmark under den nazistiske periode havde et ansvar for at redde ikke-danske jøder, da forfølgelsen for alvor satte ind. Som hovedprincip er det enhver stats opgave at redde sine egne borgere, og dengang var lande ikke i samme grad som i dag forpligtet af internationale konventioner til at sikre fremmede statsborgere. Jeg har derfor i princippet intet imod, at man argumenterer for, at Danmark uden for landets grænser først og fremmest varetog danskeres, herunder danske jøders, interesser. Der er dog et moralsk aspekt af dette forhold, fordi Danmark og de fleste andre europæiske lande svigtede almene humanistiske principper. Ved at beslutte, at nazistisk jødelovgivning ikke gav jøder status som flygtninge og dermed ikke ret til at søge asyl, og ved at udnytte, at tyskerne på svensk og schweizisk opfordring stemplede ”J” for *Jude* i tyske jøders pas, så de lettere kunne afvises og udvises, så sank Danmark og andre lande ned i en moralsk gråzone.

Der har været en debat om rækkevidden af dansk hjælp til fremmede jøder, men jeg kan vist godt tillade mig at konkludere, at denne hjælp var meget begrænset, ikke mindst fordi det danske udenrigsministerium følte sig forpligtet af samarbejdet både før og efter den 29. august 1943 til ikke at provokere tyskerne med en sådan hjælp.¹⁹ Jacob Halvas Bjerre konkluderer i sin bog *Udsigt til forfølgelse* (2015), at ”i det brede perspektiv blev udenlandske jøder ikke hjulpet”.²⁰ Den passive politik fra den danske udenrigstjenestes side kom endda også til at omfatte visse danske jøder, hovedsagelig af den årsag, at man ikke ville risikere at provokere tyskerne: ”Det vurderes, at den førte politik var et udslag af, at Danmark ikke ønskede at provokere Tyskland ved at håndhæve dansk-jødiske statsborgeres rettigheder”.²¹ Den canadiske historiker Michael Marrus har i artiklen ”Holocaust Bystanders and Humanitarian Intervention” anført, at jøderne blev set som en svag minoritet, som der var præcedens for at hjælpe internationalt, selvom de ikke var borgere i de lande, der udstrakte hjælpen. Det var allerede tilfældet i

1840 under den såkaldte Damaskus-affære, da den jødiske menighed i den syriske hovedstad blev udsat for blodbad, og op til Anden Verdenskrig var det blevet en del af international politik at udstrække hjælp til jøder på tværs af landegrænser. Der var ikke tale om internationale retsprincipper, der gjorde hjælpen mulig, men politiske aftaler og kontakter. Det var denne politik, som i vid udstrækning blev forladt under Anden Verdenskrig. Jøderne havnede i en yderligere vanskelig situation, fordi Røde Kors kun nødigt hjalp jøder, idet dets virksomhed var rettet mod hjælp til krigsfanger og andre ofre for krig, som man ikke mente, jøderne var. Desuden var både internationalt Røde Kors og visse nationale Røde Kors-organisationer inficeret af nazistiske sympatier, hvilket var med til at forhindre hjælp til jøder.²²

Debatten om, hvorvidt Danmark kunne have udrettet mere for de fremmede jøder, drejer sig særligt om Røde Kors-delegationens besøg i Theresienstadt i juni 1944 og om De Hvide Bussers evakuering af danske jøder fra Theresienstadt i april 1945. Det er afgørende for forståelsen af disse forløb, at SS-chefen Himmler gjorde en lang række forsøg på at få aftaler med vestmagterne, muligvis for i sidste ende ligefrem at opnå en separat fredsaftale med dem. Himmler førte også forhandlinger med jødiske organisationer, sandsynligvis fordi nazisterne mente, at jøderne havde stor magt i lande som USA og Storbritannien. Hvilket ikke var tilfældet. Som et led i Himmlers forhandlinger fløj den svensk-jødiske forretningsmand Nobert Mazur den 21. april 1945 til Berlin for at forhandle personligt med Himmler på vegne af World Jewish Congress. Forhandlingerne med jødiske organisationer førte da også til en række aftaler, hvor nazisterne frigav et antal jøder fra kz-lejre i bytte for lastbiler i det håb, at der ville kunne opnås yderligere aftaler med vestlige regeringer. Der er skrevet mange værker og artikler om disse forhandlinger, hvoraf et standardværk er bogen *Jews for sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933-1945* (1994) af holocaustforskningens grand old man, den israelske historiker Yehudah Bauer.

At forhandlingerne omfattede store grupper jøder, viser sagen om Joel Brand. Han var som jøde impliceret i forsøg på at redde ungarske jøder, der skulle deporteres til Auschwitz efter den tyske invasion af landet i marts 1944. Brand blev kontaktet af Eichmann i april 1944, der foreslog, at Brand blev medlemmand for en aftale mellem SS, USA eller Storbritannien, hvor SS ville bytte en million jøder for 10.000 lastbiler og store mængder andre varer. Eichmann selv kaldte handelen for "*Blut gegen Waren*". Forhandlingerne indledtes, og Brand rejste rundt i Europa med det formål at skabe stemning for det tyske forslag. Historikere har konkluderet, at dette var Himmlers mest alvorlige forsøg på forhandling om en separatfred, men den britiske regering ville ikke være med, så de arresterede Brand i Aleppo i Syrien, hvortil han var rejst for at foreslå Jewish Agency at gå med til handelen.²³

Sagen vedblev at ride jødiske organisationer som en mare, for muligvis kunne de have været med til at redde en halv million jødernes liv eller flere, hvis den var gået i orden. Kunne man forhandle med djævelen selv i skikkelse af Himmler og hans SS-ledelse? Hvem skulle reddes, og hvem skulle ikke reddes? Gav man Himmler og Nazityskland fordele, som de kunne udnytte? Hvilke informationer skulle man i en sådan forhandling hemmeligholde, og hvilke skulle man bringe videre?

Ifølge Bauer spillede Himmler et indviklet spil, hvor han regnede med, at oppositionen muligvis ville likvidere Adolf Hitler, og at han derefter kunne blive Tysklands leder. Bauer skriver, at ikke alene Himmler, men også den militære efterretningstjeneste (*Abwehr*) kontaktede vestmagterne. Himmler lod dette ske og accepterede det endda:

Himmler gjorde dette delvis gennem aristokrater, som havde vestlige kontakter før krigen som Adam von Trott zu Solz, Gisevius, Moltke og mindre betydningsfulde personer. Og dels gennem suspekter, hovedsagelig jødiske kontakter; typisk som Klaus, Laufer

og Groz. De mest betydningsfulde steder, denne type kontakter blev forsøgt, var Bern, Stockholm og Istanbul. I slutningen af 1943 var Himmlers SS i dets efterretningsscheffs leder Schellenberg parat til at ødelægge *Abwehr* (den militære efterretningstjeneste – red.), arve dets kontakter og i realiteten gøre, hvad *Abwehr* havde prøvet at gøre – forberede en separat fred med Vesten, idet man håbede, at Hitler på en eller anden måde ville forsvinde eller selv erkende nødvendigheden af, at Nazityskland søgte en separat fred, hvis det ønskede at overleve.²⁴

Imidlertid ville den aristokratiske elite ikke samarbejde med SS, og Himmler måtte satse alt på sine andre kontakter. Bauer konkluderer:

Ja, Himmler var parat til at betale hvilken som helst pris i jødiske liv – så lav som muligt, helt sikkert, og afhængig af, hvad han modtog til gengæld. Fra SS-ledernes synspunkt så var nogle jødiske liv, måske nogle tusinder jødiske liv, muligvis nogle titusinder liv, værd at frelse, hvis det kunne redde nazismen.²⁵

Vi ved, at Best refererede direkte til Himmler, og hvis vi accepterer Bauers udlægning, så må vi i højere grad se de danske begivenheder som en del af Himmlers planer. Selvfølgelig var SS ikke en monolitisk magt; Der var tværtimod ustandselige magtkampe. Men Himmler var en effektiv bureaukrat, der havde styr på sin organisation. Topnazisterne i Danmark fulgte Himmlers ordrer, og min vurdering er, at man ikke greb til hårde midler mod de danske jøder, fordi de skulle "gemmes" til fremtidige kontaktforsøg til vestmagter. Men i løbet af 1943, da krigslykken vendte til gunst for De Allierede, indså Best og hans medledere i Danmark, at de kunne redde deres eget skind ved at lade jøderne flygte til Sverige. Denne strategi skulle selvfølgelig ske uden, at de kom i direkte konflikt med Himmler og hans stab i Berlin, som ganske vist

ville gemme jøderne i Danmark til senere udnyttelse, men næppe kunne drømme om at lade dem slippe helskindet væk. Denne balanceakt mellem at følge Himmler i Berlin og redde sig selv fik Best og Duckwitz samt deres sammensvorne i Danmark til at følge den indviklede og til tider selvmodsigende linje, som historikerne senere har haft så svært ved at få mening i. Men én ting kan vi være sikre på i vor analyse, og det er, at de kyniske nazistiske beslutningstagere intet gjorde for jødernes egen skyld; at hævde det er naivt.

Theresienstadt

Danmark og forholdene omkring Theresienstadt og De Hvide Busser optræder ikke i Bauers værk, fordi de kun var en mindre del af historien, men forholdet omkring Danmark bliver alligevel stillet i et andet lys af det. Himmler og hans ledelse udnyttede kynisk jøderne til egen fordel, og hvad der foregik i Theresienstadt og andre steder skete ikke, fordi nazisterne ønskede at skåne danske jøder, men udelukkende på grund af nazisternes egen interesse i at få fordele og måske konkrete aftaler med vestmagter. Derfor gik nazisterne meget langt med at organisere et skuespil i Theresienstadt, der skulle imponere den Røde Kors-delegation, der besøgte lejren i juni 1944.

I bøger af danske historikere om Theresienstadt og De Hvide Busser er grundfortællingen, at det danske samarbejde med nazisterne havde gjort det muligt først for samarbejdsregeringen og senere departementscheferne at forhindre, at danske jøder blev videresendt fra Theresienstadt til Auschwitz-Birkenau, og at danske jøder kunne modtage fødevarer i lejren. Dernæst antog man, at det atter var af hensyn til det gode samarbejde i Danmark, at tyskerne i 1944 tillod en Røde Kors-delegation at besøge Theresienstadt og tale med de danske jøder.²⁶

Jeg vil ikke kalde denne historie forkert, for inden for en snæver national ramme kan der argumenteres for den, men set i et bredere perspektiv virker

den ikke fyldestgørende. Indtil sidste øjeblik håbede Himmler og hans folk på, at frigivelsen af fanger og forhandlinger med Grev Folke Bernadotte, der stod i spidsen for De Hvide Busser, kunne forbedre deres situation.

Besøget i Theresienstadt

Røde Kors-delegationen, der besøgte Theresienstadt i 1944, bestod af en repræsentant fra tysk Røde Kors, et medlem af internationalt Røde Kors, Maurice Rossel, en repræsentant for dansk Røde Kors, Eigil Juel Henningsen, og afdelingschef Frants Hvass fra det danske udenrigsministerium. Formålet var at inspicere forholdene i Theresienstadt og for de danske repræsentanter især forholdene for de ca. 470 jøder fra Danmark. Tyskerne havde planlagt det hele i detaljer. De danske fanger, der havde fået fødevarer, så pæne ud, og de skulle give delegationen et indtryk af, at alt var i orden. Delegationen måtte kun tale med udvalgte danskere, hvis boligforhold var blevet ordnet til inspektionen. Det hele var selvfølgelig løgn og fup. Både før og efter besøget blev andre jøder sendt til den visse død i Auschwitz.

Efter besøget skrev delegaten fra internationalt Røde Kors, Rossel, samt de to danske delegationsmedlemmer, Juel Henningsen og Hvass, rapporter. Disse rapporter roste lejren og fremhævede, hvor godt jøderne havde det. For Himmler og nazisterne var rapporterne en klar sejr. Man skulle bruge Theresienstadt til at vise vestmagterne, at man behandlede jøderne godt, og nu stod det sort på hvidt, at det var tilfældet. Næste trin var en film, som nazisterne indspillede i Theresienstadt, kort tid efter delegationen havde besøgt lejren. Filmen, hvor flere danskere også medvirkede, viste en mønsterlejr, som ganske svarede til de danske rapporter. Hvass gik til Best efter hjemkomsten og afgav en rapport, og Best meddelte glædestrålende Berlin, at hele aktionen havde været en stor succes.

I samtlige danske historiebøger om besøget i Theresienstadt og De Hvide Busser fremgår det, at man ikke

kan laste Juel Henningsen og Hvass for noget. Deres opgave var at sikre sig, at danskerne havde det godt.²⁷

Den mest grundige bog om Røde Kors-besøget med grundlag i Røde Kors-arkivalier er Jean-Claude Favez' bog *Das Internationale Rote Kreuz und das Dritte Reich: War der Holocaust aufzuhalten?* (1989) om det internationale Røde Kors og deportationerne til de nazistiske kz-lejre. Bogen er en skarp anklage mod Røde Kors for generelt at have svigtet jøderne. Specielt om Theresienstadt kritiserer Favez Røde Kors for at have undladt at fortælle omverdenen om de reelle forhold i Theresienstadt. Om besøget i Theresienstadt skriver Favez mest om Rossel og internationalt Røde Kors, danskerne er kun nævnt overfladisk. Formålet for internationalt Røde Kors var hovedsageligt at kontrollere, om fangerne fik de pakker, som organisationen sendte. Det havde Rossel imidlertid ikke mulighed for at vurdere. Theresienstadt havde på besøgstidspunktet 35.000 fanger, og Rossel lovede SS, at han ikke ville offentliggøre noget af det, han så. Hovedformålet for nazisterne var at give Rossel det indtryk, at lejren var permanent og ikke blot en gennemgangslejr til Auschwitz. Rossel troede på det og videregav ikke sin rapport til de allierede, men informerede det tyske udenrigsministerium om sine indtryk. Rapporten blev dog lækket til USA.

Spørgsmålet rejser sig, om danskernes rapporter om Theresienstadt var uden betydning? Problemet er, at de danske historikere opererer med en snæver dansk rammefortælling. Endnu i 1944 var meget usikkert om jødernes skæbne i Europa. Ganske vist var millioner myrdet, men mange kunne endnu reddes. Der var således på de græske øer endnu sent i krigen jøder, der endnu ikke var deporteret til kz-lejre, og man diskuterede i regeringskontorer i Washington og London både i 1944 og 1945, hvad man skulle og kunne gøre. Skulle man bombe jernbaneforbindelserne til Auschwitz-Birkenau? Skulle briterne tillade flere jøder at emigrere til Palæstina? Skulle man sætte ressourcer ind på at redde jøder og eventuelt gå ind på Himmlers tilbud om forhandling?

I disse spørgsmål var de danske jødernes skæbne af mindre betydning, men rapporter fra Rossel, Juel Henningsen og Hvass dannede sammen med andre rapporter grundlag for de amerikanske og britiske beslutningstagere, når de skulle tage stilling. I danske historiebøger fremgår det ikke, om Juel Henningsens og Hvass' beretninger nåede længere end til det danske udenrigsministerium, Best og Berlin samt til danske jøder i eksil i Sverige.

Imidlertid fremgår det af et nyt tysk kæmpeværk om Holocaust udgivet af det tyske Institut für Zeitgeschichte, at de danske rapporter nåede frem til De Allieredes beslutningstagere. Værket hedder *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933-1945*, bind 1-16 (2008ff), hvor bind 12 om Norden blev udsendt i 2015.²⁸ Heraf fremgår det, at Juel Henningsens og Hvass' vurderinger via den lettiske jøde Hilel Storch, der var flygtning i Sverige og dybt involveret i forsøg på at redde europæiske jøder, nåede frem til World Jewish Congress (brev af den 10. september 1944). Ifølge den danske historiker Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane, der i 2016 forsvarede sin doktorafhandling om jøderne fra Danmark i Theresienstadt, blev et referat af Hvass' rapport af den amerikanske gesandt Herschel Johnson i Stockholm desuden fremsendt til det amerikanske War Refugee Board, hvor man indsamlede oplysninger om jødernes forhold og gav anbefalinger til den amerikanske regering. Og ikke nok med det, Johnson sendte også udenrigsminister Cordell Hull i USA et telegram med meget positive indtryk af Theresienstadt på grundlag af en rapport udarbejdet af danske jøder, der havde mødt Hvass i Stockholm.²⁹

Kort sagt forblev de danske rapporter ikke blot en intern dansk affære, men de blev kendt i ledende jødiske og amerikanske kredse og var med til at danne det samlede billede, som beslutningstagere skulle tage hensyn til. Rapporternes forløjede udsagn om situationen kunne ikke andet end at give beslutningstagerne et forvansket og afdramatiseret

billede. Jeg har ingen viden om, hvorvidt rapportererne havde denne effekt, men det er ganske klart, at man må se bredere på disse forhold end blot nøjes med et dansk perspektiv.

Man kan spørge, hvordan de ikke-danske jøder i Theresienstadt opfattede situationen? I danske værker er der intet forsøg på at se på dramaet med andre jøders øjne, men vi ved faktisk noget om det. Den tyske overrabbiner Leo Baeck var deporteret til Theresienstadt, overlevede og skrev efter krigen om lejren. Om besøget i 1944 af Røde Kors skriver Leonard Baker i sin Leo Baeck-biografi *Days of Sorrow and Pain. Leo Baeck and the Berlin Jews* (1980):

Nogle bieffekter af besøget var fordelagtige for fangerne. Leveforholdene blev noget forbedret i forberedelserne på besøget, og Røde Kors' interesse garanterede fødevarepakkens levering. Men "showet" medførte for hovedparten af jøderne kun smerte og skuffelse. Baeck sagde, at internationalt Røde Kors "syntes at være fuldkommen overbevist af den falske facade, der var opstillet for deres skyld. Mange af husene var så overbefolkede, at en tur gennem dem hurtigt ville have afsløret tingenes sande tilstand. Men da kun stueetagen kunne ses fra gaden, beordrede SS snedigt to tredjedele af jøderne, der boede der, til at flytte op i de øvre etager. Blomster blev placeret i vinduerne. Kommissionen bekymrede sig ikke om at gå en etage op. Måske erkendte de, hvad de virkelige forhold var – men virkede, som om de ikke ønskede at kende sandheden. Effekten på vor moral var ødelæggende. Vi følte os glemte og forladte".³⁰

Baeck refererer her til internationalt Røde Kors, for det var hans håb, at dette ville hjælpe jøderne, men han kunne lige så godt have nævnt de danske delegater. Saul Friedländer skrev i sin bog *The Years of Extermination 1939-1945: Nazi Germany and the Jews* (2007), at nogle vidneudsagn oplyser land-

skabet som et lyn. Baecks udsagn er et sådant lyn, og med hans beretning kan vi forsigtigt vurdere, at Røde Kors-besøget havde negative konsekvenser for moralen blandt de over 30.000 andre fanger i Theresienstadt.

I sin afhandling fra 2016 kommer Fracapane også ind på det principielle spørgsmål, om de danske jøder i Theresienstadt blev skånet som en konsekvens af samarbejdspolitikken, eller om der snarere var tale om, at de indgik i Himmlers planer: "Måske skulle danskerne – og det er værd at lægge mærke til, at kun de faktiske danske statsborgere nævnes – 'gemmes' til noget andet. Dette kan måske have været del af Himmlers forskellige planer om at bytte jøder for varer, eller hans forsøg på at komme i kontakt med de vestallierede".³¹

Det er min opfattelse, at vurderingerne af jødernes skæbne i Danmark og Theresienstadt afhænger af perspektivet. Anlægger man et nationalt perspektiv, så når man let til andre konklusioner, end hvis man anlægger et internationalt perspektiv. Men tendensen i international forskning går klart i retning af at foretage forskning på tværs af landegrænser, og heldigvis har vi i Danmark på det seneste set flere eksempler på forskning af høj kvalitet af denne type.³² Ikke desto mindre tror jeg, at det vil være gavnligt, hvis man generelt så på dansk besættelsehistorie og ikke mindst jødernes forhold med nye nøgterne og internationale briller.

LITTERATUR

Andersen, Steen

2005 *De gjorde Danmark større – de multinationale danske entreprenørfirmaer i krise og krig 1919-1947*. København: Lindhardt og Ringhof 2005.

Bak, Sofie Lene

2010 *Ikke noget at tale om. Danske jødernes krigsoplevelser 1943-1945*. København: Dansk Jødisk Museum 2010.

- Baker, Leonard
1978 *Days of Sorrow and Pain. Leo Baeck and the Berlin Jews*. New York: Macmillan Publishing Co. 1978.
- Bauer, Yehuda
1994 *Jews for sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933-1945*. New York: Yale University Press 1994.
- Bjerre, Jacob Halvas
2015 *Udsigt til forfølgelse. Det danske udenrigsministerium og de europæiske jødeforfølgelser 1938-1945*. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2015.
- Blüdnikow, Bent
1986 "Skeletter i Danmarks skab", *Weekendavisen*, 9.12.1986.
1991 "Da Danmark afviste ikke-danske jøder", *Berlingske Tidende*, 11.11.1991.
2005 "Danmarks besættelse set med fremmede øjne. Interview med Gunnar S. Paulsson og Kim Salomon", *Berlingske Tidende*, 30.04.2005.
2010a "De nymoralske historikere", *Jyllands-Posten*, 25.06.2010.
2010b "Udenlandske historikere må til", *Jyllands-Posten*, 19.07.2010.
2013a *Min fars flugt*. København: Berlingske Media Forlag 2013.
2013b "Opgør med danske hjemstavnhistorikere", *Politiken*, 12.09.2013.
2015a "Holocaust & snæversyn", *Berlingske Tidende*, 26.01.2015.
2015b "Se på besættelsen med nye briller", *Berlingske Tidende*, 5.06.2015.
2015c "Moral og internationalisme i debatten om jøder og Danmark. En personlig historiografisk beretning", *Historisk Tidsskrift*. Bind 115, hæfte 2, 2015, s. 452-504.
- Blüdnikow, Bent og Adam Holm
2007 "Et liv i provinsen", *Weekendavisen*, 7.09.2007.
- Blüdnikow, Bent og Vilhjalmur Örn Vilhjalmsson
1997 "Skeletter efter 1945", *Weekendavisen*, 19.09.1997.
2006a "Rescue, Expulsion, and Collaboration: Denmark's Difficulties with Its World War II Past", *Jewish Political Studies*, 18/2006, s. 3-29.
2006b "Da jøderne reddede Danmark." Gress, David & Kasper Elbjørn (red.), *20 begivenheder der skabte Danmark*, København: Gyldendal 2006, s. 274-293.
- Brustin-Berenstein, Tatiana
1986 "The Historiographic Treatment of the Abortive Attempt to Deport the Danish Jews", *Yad Vashem Studies*, 17/1986, s. 181-218.
- Christensen, Claus Bundgård, Niels Bo Poulsen og Peter Scharff Smith
2015 *Waffen-SS: Europas nazistiske soldater*. København: Gyldendal 2015.
- Favez, Jean-Claude
1989 *Das Internationale Rote Kreuz und das Dritte Reich: War der Holocaust aufzuhalten?*. Basel: C. Bertelsmann Verlag 1989.
- Fracapane, Silvia Goldbaum Tarabini
2016 *Experiences of Persecution and Ghetto-Life*. Berlin: Technische Universität Berlin (upubliceret doktorafhandling) 2016.
- Friedländer, Saul
2007 *The Years of Extermination 1939-1945: Nazi Germany and the Jews*. New York: Harper-Collins 2007.
- Happe, Katja, Barbara Lambauer og Clemens Maier-Wolthausen (red.)
2015 *West- und Nordeuropa Juni 1942-1945*. München: De Gruyter 2015. Bind 12 i Götz Aly (red.) m.fl.: *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933-1945*. Bind 1-16. München: De Gruyter 2008ff.

- Herbert, Ulrich
1996 *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft. 1903-1989.* Bonn: Verlag J. H. W. Dietz 1996.
- Jensen, Ole Brandenborg
2017 *Landesgruppe Dänemark. NSDAP's udlandsorganisation i Danmark ca. 1932-1945.* Odense: Syddansk Universitetsforlag 2017.
- Kirchhoff, Hans
2013 *Den gode tysker: G.F. Duckwitz – De danske jøders redningsmand.* København: Gyldendal 2013.
2015 *At handle med ondskaben – samarbejdspolitikken under besættelsen.* København: Gyldendal 2015.
- Kristensen, Henrik Skov
2010 "Moralske dilemmaer", *Jyllands-Posten*, 6.07.2010.
- Larsen, Dennis
2010 *Fortrængt grusomhed. Danske SS-vagter 1941-45.* København: Gyldendal 2010.
- Larsen, Dennis og Therkel Stræde
2014 *En skole i vold. Bobruisk 1941-1944. Frikorps Danmark og det tyske besættelsesherredømme i Hviderusland.* København: Gyldendal 2014.
- Lidegaard, Bo
2013 *Landsmænd. De danske jøders flugt i oktober 1943.* København: Politikens Forlag 2013.
2015 *Redningsmænd. Skandinaviske aktioner for at redde fanger fra tyske kz-lejre i krigens sidste år.* København: Politikens Forlag 2015.
- Marrus, Michael og Robert O. Paxton
1981 *Vichy France and the Jews.* New York: Stanford University Press 1981.
- Marrus, Michael
2009 "Holocaust Bystanders and Humanitarian Intervention." Ashly, Richard & Richard D. Brown (red.), *Humanitarianism and Suffering: The Mobilization of Empathy*, Cambridge: Cambridge University Press 2009, s. 156-177.
- Paulsson, Gunnar S.
1995 "The 'Bridge over the Øresund': The Historiography on the Expulsion of the Jews from Nazi-Occupied Denmark", *Journal of Contemporary History*, 1995, 30/1995, s. 431-464.
- Sode-Madsen, Hans
2005 *Reddet fra Hitlers helvede: Danmark og De Hvide Busser 1941-1945.* København: Aschehoug 2005.
- Snyder, Timothy
2015 *Black Earth. The Holocaust as History and Warning.* New York: Tim Duggan Books 2015.
- Vilhjalmsson, Vilhjalmur Örn
2010 "'Ich weiss, was ich zu tun habe'. En kildekritisk belysning af Georg Ferdinand Duckwitz' rolle i redningen af jøderne i 1943", *Rambam* 15, 2010, s. 72-79.

NOTER

- ¹ Se for eksempel Lidegaard 2013 og Bak 2010.
- ² Snyder 2015, s. XV.
- ³ Se Blüdnikow 2015, s. 452-504.
- ⁴ Blüdnikow 2013, s. 243-247.
- ⁵ Se Blüdnikow 1986, 1991, 2010a, 2010b, 2013, 2015a og 2015b. Se også Blüdnikow og Vilhjalmsen 1997, 2006a, 2006b, Blüdnikow og Holm 2007 samt Kristensen 2010.
- ⁶ Lidegaard 2013, s. 448 og Kirchhoff 2015, s. 60.
- ⁷ Kirchhoff 2013, s. 372-383.
- ⁸ Se Brustin-Berenstein 1986, s. 181-218. Artiklen er også trykt på dansk: "Betragtninger over forløbet af den mislykkede jødedeportation under den tyske besættelse af Danmark" i *Rambam*, 2, 1993, s. 101-111.
- ⁹ Paulsson 1995, s. 458-459.
- ¹⁰ *Ibid.*, s. 458-459.
- ¹¹ Se interviewet med Gunnar S. Paulsson og Kim Salomon i *Berlingske Tidende* fra den 30. april 2005.
- ¹² Blüdnikow 2015c, s. 477-480.
- ¹³ Seidenfaden i Lidegaard 2013, s. 434.
- ¹⁴ Herbert 1996, s. 368.
- ¹⁵ Kirchhoff 2013, s. 374.
- ¹⁶ *Ibid.*, s. 327.
- ¹⁷ Andersen 2005, s. 293-299, 304-307 og 444.
- ¹⁸ *Ibid.*, s. 304-307.
- ¹⁹ Blüdnikow og Holm 2007.
- ²⁰ Bjerre 2015, s. 226-229.
- ²¹ *Ibid.*, s. 228-229.
- ²² Marrus 2009, s. 156-177.
- ²³ Bauer 1994, s. 160-190. Oversat til dansk af artiklens forfatter.
- ²⁴ *Ibid.*, s. 151-152, 145, 159, 197-200 og 254-255.
- ²⁵ *Ibid.*, s. 197-200.
- ²⁶ Sode-Madsen 2005, s. 7-13.
- ²⁷ Se for eksempel Lidegaard 2015, s. 79-80 og Sode Madsen 2005, s. 137.
- ²⁸ Happe, Lambauer og Maier-Wolthausen 2015, s. 171-177.
- ²⁹ Fracapane 2016, s. 248-258.
- ³⁰ Baker 1978, s. 307. Oversat til dansk af artiklens forfatter. Hans udsagn om Leo Baecks oplevelser hviler på Baecks erindringer.
- ³¹ Fracapane 2016, s. 75-78. Oversat til dansk af artiklens forfatter.
- ³² Se Larsen 2010, Larsen og Stræde 2014 samt Christensen, Poulsen og Smith 2015.

Amidah – Trods: Redningsmænd og ofre i oktober 1943

Af Sofie Lene Bak

Denne artikel vil i hovedtræk skildre udviklingen i såvel historiografi som kollektiv erindring om danmarkshistoriens mest berømte heltedåd: Redningen af 95 procent af de danske jøder under Holocaust. Formålet med denne statusopgørelse er at belyse, hvordan fokus i både den akademiske historieskrivning og i erindringshistoriske fremstillinger har overset et væsentligt potentiale til forståelsen af, både hvorfor redningsaktionen blev mulig, og dens konsekvenser. Ved at anlægge ofrenes perspektiv og udvide vores forståelse af modstand og det videre forløb i forbindelse med aktionen åbner der sig nye muligheder for udforskning af historien om oktober 1943.

Historiografien

I store træk former dansk historiografi om besættelsestiden sig efter de internationale skoler *intentionalismen* og *funktionalismen*, der vægter henholdsvis ideologiens og Hitlers rolle og regimets polykratiske og anarkiske karakter forskelligt.¹ Den modsætning, de to strømninger udgør, er i dansk sammenhæng oversat til *konsensustraditionens* vægt på nationalt fællesskab og motiverne bag samarbejdspolitikken over for *konflikttraditionens* fokus på modsætninger og splittelse i valget mellem tilpasning og modstand. Men disse store fortællinger virker ikke længere hverken nationalt eller internationalt retningsgivende for forskningen. Det skyldes dels, at modsætningen mellem ideologi og praksis var falsk, dels at gerningsmandsperspektivet kun tillod andre aktører, først og fremmest ofrene, en birolle reduceret til dramatiserende scenografi eller pædagogiske eksempler.

Historiografien om oktober 1943 har imidlertid aldrig fulgt strømningerne hverken i besættelsestids- eller holocaustforskningen. Det skyldes i høj grad, at historien om de danske jøders redning er en fortælling med mange aktører, hvor forståelsen afhænger af det fokus og den fortolkning, der anlægges på aktørernes indbyrdes roller. Da forfølgelsen ramte de danske jøder, forenedes modstands- og samarbejdskræfter, og det betød også, at der siden herskede borgfred mellem konflikt- og konsensus-synspunktet helt frem til 1990'erne.

I den første efterkrigstid var fokus på modsætningen mellem danskere og tyskere, hvorfor gerningsmænd og redningsmænd, der saboterede de førstes planer, var det centrale drama i erindringer og samleværker.² Professionaliseringen af forskningsfeltet kom delvist udefra med Leni Yahils doktordisputats *Et demokrati på prøve* (1967), men var i bund og grund flankeret af besættelsestidsforskningens nestor, Jørgen Hæstrup, i værket om det danske departementscheffsstyre ... *Til landets bedste* (Bind 1-2, 1966-71).³ Begge nuancerede og udvidede forståelsen af hovedaktørerne i fortællingen om de danske jøders redning. De førhen så stålsatte og brutale (men også lidt dumme) gerningsmænd blev nu tvivlrådige pragmatikere, mens redningsmændenes kategori nu kunne rumme embedsmænd og politikere, der inden for deres legalistiske råderum virkede for at afbøde og mildne aktionens virkninger.

Først mere end en generation senere slog et egentligt konfliktorienteret perspektiv igennem med Rasmus Kreth og Michael Mogensens *Flugten til*

Sverige (1995). Opgøret med årtiers idealisering af redningsmændene og deres motiver var skånselsløst. Ikke alene havde fiskerne taget rigelig betaling, hjælperne risikerede heller ikke objektivt livet ved indsatsen. Efter aktionsnatten den 1.-2. oktober blev forfølgelsen af jøder overladt til en håndfuld Gestapo-folk, der på ingen måde kunne afpatruljere Øresundskysten effektivt.⁴ De var helt afhængige af danske stikkere og kollaboratører, der nu supplerede kategorien af gerningsmænd. Hjælperne, som det lykkedes tysk politi at arrestere, blev rutinemæssigt overdraget til dansk politi, der stillede dem for en dansk domstol, sigtet efter dansk lov med milde, ofte betingede domme til følge. At det tilmed uomtvisteligt var markedsmekanismer, der styrede priserne for den illegale overfart, reducerede fiskerne til menneskesmuglere, der slet ikke passede ind i de traditionelle kategorier.

I den konfliktorienterede forskning blev kategorien redningsmænd også udfordret af udforskningen af politiske skyggesider: De (ofte selv samme) embedsmænd og politikere, der kæmpede for at fejle ”jødespørgsmålet” af den dansk-tyske agenda og drog omsorg for de deporterede, stod også bag den restriktive flygtningepolitik over for tyske jøder i 1930’erne og besættelsens første år. De stod tilmed bag samarbejdspolitikken om det mindste onde, der med forslaget om dansk internering af jøderne nær havde gjort Danmark medskyldig i folkedrab.⁵ Omvendt kunne forskningen demonstrere rækkevidden af den politiske beskyttelse, danske jøder nød både før og efter deportationen, der sikrede de dansk-jødiske fanger en særstilling i Theresienstadt og vred danske statsborgere ud af nazisternes greb.⁶

På tilsvarende vis skete der også i international forskning en differentiering af aktørfeltet. Gerningsmandskategorien kunne således meningsfuldt udvides med de såkaldte ”*Exzess-Täter*”, det vil sige ekstreme voldsudøvere, og nuanceres med kategorien ”følgere”, mens ”tilskuer”-kategorien fortsat diskuteres intenst både i forhold til den restriktive

flygtningepolitik på begge sider af Atlanten forud for krigsudbruddet, de allieredes beskedne militære indsats over for folkedrab og de neutrale landes selektive hjælp til koncentrationslejr-fanger – en debat, der også har danske afstikkere.⁷

Kollektiv erindring og mindekultur

Mens den historiografiske udvikling således medførte nuancering og udvidelse af (og delvis eksklusion inden for) de faste aktørkategorier, stivnede den kollektive erindring om oktober 1943 hurtigt i stereotyper. Overalt i Europa blev mindet om forfølgelsen af jøder overskygget af fejringen af modstandsbevægelsen og ofrene for politisk forfølgelse. De slagte og splittede nationer i Europa både øst og vest for jerntæppet havde behov for patriotiske martyrer, der var faldet i den nationale frihedskamp og ikke blevet ofre for en meningsløs raceideologi. I den kollektive erindring kunne jødiske ofre enten være en del af den patriotiske diskurs, der gav adgang til kompensation og anerkendelse, eller kategoriseres og diskrimineres som passive, ”tilfældige” ofre til forskel fra de politiske fanger.⁸

Takket være redningsaktionen, der bragte 95 procent af jøderne i Danmark i sikkerhed i Sverige, har fortællingen om oktober 1943 imidlertid altid været en del af modstandsbevægelsens erindringskultur. Selvom langt hovedparten af jødernes hjælpere gled tilbage til hverdagens gøremål, da redningsaktionen var tilendebragt, levede myten om oktober 1943 som modstandsbevægelsens store heltedåd og folkelige gennembrud videre.⁹ Den 1. oktober blev etableret som mindededag på linje med 9. april, 4.-5. maj og 29. august som en sejrsmindededag for den antinazistiske modstand. Mindet om danskernes indsats kunne bekvemt aftvætte nederlagets og samarbejdets skam. Behovet for national sammenhængskraft bevirkede også i Danmark, at modstanden blev nationaliseret, og ofrene indlemmet i modstandskampen, således at jøder, der druknede under flugten eller omkom i koncentrationslejr, mindedes som ”faldne i kamp for Danmarks Frihed”.¹⁰ Danske jøder blev i kraft af denne sammensmeltning af ofre omfattet af den

patriotiske erindring, der blev skabt i befrielsens kølvand, med redningsaktionen som en sideordnet begivenhed, der refererede til den nationale fortælling om modstanden mod den tyske besættelse.¹¹

Fokus var imidlertid på redningsmændene og ikke på ofrene, og den kollektive erindring efterlod ikke megen plads til at sørge over de dødsopfre, der faktisk var, eller anerkende de racistiske og antisemitiske motiver bag forfølgelsen. I praksis blev offerhierarkier en fast bestanddel i den vesteuropæiske mindekultur i efterkrigstiden trods den patriotiske diskurs. Fænomenet slog også igennem i Danmark. Selvom jøder som en selvfølgelighed blev omfattet af Lov om erstatning til besættelsestidens ofre fra oktober 1945, hvor de fik adgang til tortgodtgørelse for fangenskab, hjælp til genetablering og dækning af gæld og flugtudgifter, var adgangen til den særlige økonomiske hædersgave begrænset til modstandsfolk og koncentrationslejr-fanger, der var deporteret på grund af deres nationale eller politiske overbevisning. På trods af dette ansøgte 18 personer af jødisk afstamning faktisk om hædersgave. De fik alle afslag. Til sammenligning bad størstedelen af de jødiske overlevende i Belgien forgæves om den symbolske anerkendelse, der lå i titlen ”politisk fange”.¹² Det er ligeledes bemærkelsesværdigt, at de jødiske ofre, der omkom i Theresienstadt, mindes på Mosaik Vestre begravelsesplads og ikke for eksempel i Mindelunden. I sidste ende mindes den kristne majoritet og den jødiske minoritet ofrene hver for sig.

Mindekulturen har dog ingenlunde været statisk. En egentlig mindekultur om Holocaust slog igennem i Danmark i 1980’erne, hvor tidsskrifter og antologier om jødisk liv i Danmark – vel og mærke publiceret for en større offentlighed – i vid udstrækning overtog formidlingen af oktober 1943.¹³ I 1989 fik Danmark sit første egentlige holocaustmonument, der mindes folkedrabets på Europas jøder, rejst ved synagogen i Krystalgade i København. Først i 2008 rejstes imidlertid på jødisk initiativ et monument for deportationen af de *danske* jøder

på Langelinie-kaj. Placeringen af mindestenen i det offentlige rum, hvor den skal konfrontere forbipasserende med ofrenes historie, var et afgørende brud med efterkrigstidens segregerede mindekultur, hvor mindet om jødiske koncentrationslejrofre var et internt jødisk anliggende. Også offerhierarkiet er på retur: Med en lovrevision i 1993 fik alle deporterede, uanset herkomst, adgang til livsvarig hædersgave fra den danske stat.

Den kollektive erindring om oktober 1943 kan således siges at bevæge sig fra et entydigt fokus på redningen og dermed på redningsmændene til en voksende anerkendelse af ofrene og deres placering i en europæisk fortælling om Holocaust. Det er imidlertid også en internationalisering, der risikerer at udvise den hårdt tilkæmpede nuancering af aktørernes roller. Med internationaliseringen, eller måske rettere *amerikaniseringen*, udglattes begivenhedens mere sammensatte og tvetydige sider, mens erfaringen omvendt universaliseres. De universelle erfaringer, der således hentes fra både forfølgerne og de forfulgte, kan paralleliseres i det uendelige og fremme aktuelle personlige såvel som politiske dagsordener.

Forskningens potentiale

Det store potentiale for forskningen herhjemme såvel som internationalt skal findes i ofrene. Selvom de sjældent er helt fraværende i værker om Holocaust, er ofrene ofte bagtæppe for dramaet eller objekter for andres handlinger. Undtagelsen er naturligvis situationer, hvor ofrene nægtede at være ofre og derfor sprængte kategoriens ramme. En betydelig del af forskningen har koncentreret sig om den militære modstand, hvor det ikoniske forbillede er de jødiske partisaner, der gjorde oprør i ghettoen i Warszawa i april/maj 1943. Ikke mindst i Israel glorificeres den jødiske modstand som en del af den israelske stats skabelsesmyte.¹⁴ Udforskningen af ghettolivets sociale og moralske dilemmaer er imidlertid væsentlig mere sparsom. Ligeså er køns- og familierelaterede aspekter og empirisk udforskning af et bredere modstandsbegreb som *Amidah*. I modsætning til et snævert militært modstandsbegreb

omfatter *Amidah*, der er hebraisk for ”trods”, alle handlinger, der gik imod nazisternes planer. Det vil sige også mod den dehumaniserende proces, der ultimativt førte til udryddelse. *Amidah* kommer således til udtryk i alle kulturelle, religiøse og politiske handlinger, der havde til hensigt at højne moralen og den menneskelige værdighed og opretholde liv som for eksempel at smugle mad, skjule børn og gennemføre undervisning. I en sådan optik kan enhver handling, der reddede liv (hvad den militære modstand i øvrigt sjældent gjorde) opfattes som modstand.¹⁵

Hvad kan offerperspektivet tilføre forskningen i det danske tilfælde? Lad os starte i Tårnbæk den 9. oktober 1943. De dramatiske begivenheder den nat giver os et intenst indblik i redningsaktionens ofte ret amatøristiske karakter. De giver os også et indblik i tysk politis brutale fremfærd og i deres begrænsede ressourcer, der gjorde dem afhængige af danske stikkere. Den nat blev 13 personer anholdt, fem blev senere deporteret til Theresienstadt. Vidner ved retsopgøret efter krigen kunne imidlertid berette, at der var temmelig mange mennesker til stede på havnen, heriblandt flere danske politibetjente, der beskyttede transporten. Dette til trods for, at dansk lov forbød fritidssejls og uautoriseret færden i danske havne. En gruppe på 30-40 mennesker vakte berettiget opsigt og aktiverede en stikker, der kontaktede Gestapo. To Gestapo-folk ankom til den lille havn, just som en flygtningetransport skulle forlade havnen. Den ene var tysk, den anden dansk og mangeårigt medlem af det nazistiske parti Dansk Antijødisk Liga og skribent på det antisemitiske blad *Kamptegnet*. Da de så, at en båd var på vej ud af havnen, affyrede de en serie varselskud, og det kom til en kort ildkamp mellem flygtningehjælpere og Gestapo. En kugle rikochetterede og ramte en ung mand i baghovedet. Han døde på stedet. Københavns Politis tekniske afdeling foretog dagen efter en omfattende undersøgelse af gerningsstedet og sikrede sig tekniske beviser. De foretog også ballistiske undersøgelser af flere tjenestepistoler, der tilhørte de tilstedeværende politibetjente. Alligevel lykkes det ikke efter krigen at få den danske Ge-

stapo-mand dømt for drab, da der ikke kunne føres bevis for, at han havde affyret det dræbende skud.¹⁶

Den unge mand, der blev dræbt den aften i Tårnbæk, var en 18-årig ingeniørstuderende ved navn Claus Christian Heilesen. Han er hædret flere steder i Københavnsområdet for sin hjælp til jøder, blandt andet på (den tidligere) Polyteknisk Lærestanstalt. Han nævnes også ofte i litteraturen som et eksempel på, at danskerne var villige til at betale den højeste pris for at redde deres jødiske medborgere i sikkerhed.¹⁷ Men Claus skulle selv flygte. Han var efter nazistisk definition ”halvjøde”, fordi han havde en jødisk mor, og turde trods forlydender om, at kun ”heljoder” ville blive arresteret, ikke at blive i Danmark. Han arrangerede ganske rigtigt transporten og sørgede for, at andre kunne komme med i båden, men han var selv på flugt.

Claus Heilesens skæbne var enestående, men det var hans handlinger ikke. Erindringer og *oral history*-interviews med dansk-jødiske overlevende udfordrer den traditionelle forestilling om, at jøder var passive ofre, der skulle reddes. De var ikke passive objekter for forfølgelse og redning, men aktive subjekter, der i al hast gjorde deres bedste for at sikre deres ejendom og ejendele og skaffede kontanter til flugten. De organiserede transport ikke kun for deres nærmeste familie, men også for venner og slægtninge. Da flugten begyndte i slutningen af september 1943, blev de fleste overfarter gennemført i mindre robåde, skaffet, betalt og roet af jøderne selv. De danske jøders *Amidah* er en væsentlig betingelse for, at så mange danske jøder kom i sikkerhed.

Nogle forældre måtte træffe det tungeste valg og efterlade deres børn i Danmark. Småbørn blev betragtet som en sikkerhedsrisiko, og der var frygtelige rygter – der efter alt at dømme kun var rygter – i omløb om, at børn, der ikke kunne tie stille, var blevet kvalt. Flugtens farer og flygtningetilværelsens uvished fik mange forældre til at lade især mindre børn blive tilbage. De blev placeret på børnehjem og hos plejefamilier, hvor de fleste blev indtil befri-

elsen 22 måneder senere. Mere end 10 procent af de børn, der var ofre for den nazistiske forfølgelse, kom aldrig med til Sverige. For børn under fem år blev én ud af fem i Danmark, da deres forældre flygtede. Plejeforældrene var ikke hårdkogte modstandsfolk med sans for ”security”. Derom taler dækhistorierne og nye konstruerede identiteter deres tydelige sprog. Men familie, naboer og lokalmiljø sluttede tæt om plejeforældrenes valg. Ikke et eneste barn blev stukket til Gestapo. Plejeforældrene behandlede børnene, som var de deres egne, og ingen modtog betaling. Men at efterlade børnene var de skrækslagne forældres aktive handling for at redde dem.

En anden væsentlig indvending mod historiografien er dens begrænsning i tid og rum. Langt hovedparten af litteraturen fokuserer intenst på ganske få uger i september og oktober 1943. Derudover medtages kun oplysninger om det videre forløb med det formål at dramatisere epilogen. Men en udvidelse af fokus i tid, udover oktober måned 1943, og i rum, der inkluderer både flygtningetilværelsen i Sverige, deportationen til Theresienstadt og hjemkomsten til Danmark i 1945, supplerer ikke alene vores indblik i aktørkategoriernes sammensathed men også forståelsen for, hvordan de danske jøders skæbne er en del af en større fortælling om Holocaust.

I Sverige blev jøderne synlige subjekter som ansatte i den danske flygtningeadministration og som beboere i flygtningelejre, der ikke altid underkastede sig forestillingen om passive, taknemmelige ofre – formentlig for en dels vedkommende som en følge af PTSD-lignende symptomer.¹⁸ Det skabte øgede spændinger og stærke følelsesmæssige reaktioner i de danske flygtningelejre. En antisemitisk reaktion udeblev heller ikke, og det præsenterer os for det paradoks, at tidligere modstandsfolk, endda personer, der havde virket aktivt for at hjælpe jøder til Sverige, udtrykte racistisk antisemitisme og forståelse for Hitlers jødepolitik.¹⁹

I modsætning til redningen placerer eksilet, deportationen og hjemkomsten de danske jøders skæbne

centralt i fortællingen om Holocaust. Det rummer muligheden for at forstå begivenhederne både som en jødisk tragedie og en fælles europæisk erfaring. Hjemkomsten blev for mange hverken en forsoning eller en forløsning, men medførte følelsesmæssige vanskeligheder for familier splittet af deportation og eksil, en svær genforening med efterladte børn og oplevelsen af venners og betroedes svigt og tyveri ledsaget af identitetsmæssige udfordringer som ”overlevende”, ”jøde” og ”dansker”.²⁰

Redningens forudsætninger

International forskning peger på forskellige forhold, der havde væsentlig indflydelse på muligheden for, at jøder kunne undslippe Holocaust:

1. Typen af besættelsesregime og graden af nazistisk kontrol,
2. Karakteren af det nationale styre,
3. Geografiske forhold,
4. Tidspunktet,
5. Antisemitismens udbredelse og
6. Den jødiske befolknings størrelse og grad af asimilation.²¹

De to sidstnævnte forhold – det vil sige den begrænsede antisemitisme og jødernes beskedne antal og høje grad af integration – forholder sig til majoritetsbefolkningens reaktioner og villighed til at hjælpe deres jødiske medborgere. Men de indebar ingen garantier. Holland fremhæves således på linje med Danmark som et land, hvor antisemitiske bevægelser havde ringe succes. Alligevel omkom 70 procent af de hollandske jøder under Holocaust. Og den jødiske befolkningsgruppe i Norge bestod kun af ca. 2.100 mennesker. Til trods for menighedens lidenskab blev 42 procent af de norske jøder slået ihjel i udryddelseslejre.

Tilsvarende er der ingen automatik knyttet til geografien eller tidspunktet. Der var intet ”Dunkirk” for jøder over den engelske kanal, mens deportationen af de ungarske jøder begyndte så sent som marts 1944, hvor krigslykken for længst var vendt

for Tyskland. Når vi skal forklare de overordnede betingelser for overlevelse, er det første parameter – typen af besættelsesregime – altafgørende. Heroverfor illustrerer en anden undtagelse, den bulgarske autoritære og protyske regerings beskyttelse af bulgarske jøder, at samarbejdsrelationerne – eller kollaborationen – mellem den tyske besættelsesmagt og det enkelte land kunne have afgørende betydning for jøders mulighed for overlevelse. Tyskerne havde ikke handlefrihed i spørgsmålet om jøderne skæbne i Danmark. Og samarbejdet var tilstrækkeligt vigtigt for tyskerne til, at de bøjede ideologien for praktiske resultater – i øvrigt slet ikke noget særsyn i det tyskbesatte Europa.

Selvom det tyske besættelsesregime og samarbejdet med den danske regering – der udsatte aktionen helt til efteråret 1943 – og siden den danske centraladministration, ledet af departementscheferne, skabte de overordnede forudsætninger for, at jøderne i Danmark kunne undslippe deportationen, får vi et mere differentieret billede af redningens forudsætninger ved at anlægge ofrenes perspektiv på redningsaktionen. Et sådant perspektiv nuancerer og udvider også vores forståelse af redningsmændene. Både ofre og redningsmænd var underlagt de betingelser og muligheder, som det dansk-tyske forhold skabte. Fordi danske jøder ikke var blevet udsat for en diskriminerende og isolerende politik, var de relativt ressourcestærke med intakte sociale netværk i oktober 1943. For hjælperne betød den udtalte og offentligt udtrykte modvilje mod aktionen, og formentlig i et vist omfang erfaringer med tyskernes beskedne sanktioner, at redningsarbejdet sandsynligvis ikke blev betragtet som dødsensfarligt og aktiverede mennesker, for hvem aktiv modstand ellers var utænkelig.

Jøder, som ikke havde allierede, kunne stort set intet stille op for at undslippe nazisternes planer. Naturligvis var de afhængige af deres hjælpere. Men vi bør stille nye spørgsmål til begivenheden: Hvordan lykkedes det jøderne at undslippe den tyske forfølgelse i Danmark? Hvori bestod deres aktive indsats

for at redde liv – og hvilken betydning havde *Amidah* for den danske undtagelse? At de danske jøder udviste *trods*, tilfører historien en ny dynamik, der har bud både til forskning og kollektiv erindring.

LITTERATUR

Bak, Sofie Lene

2001 *Jødeaktionen oktober 1943. Forestillinger i offentlighed og forskning*. København: Museum Tusulanum 2001.

2010 *Ikke noget at tale om. Danske jøders krigsoplevelser 1943-45*. København: Dansk Jødisk Museum 2010.

2012 *Da krigen var forbi. De danske jøders hjemkomst efter besættelsen*. København: Gyldendal 2012.

Bauer, Yehuda

2001 *Rethinking the Holocaust*. New Haven: Yale U.P. 2001.

Bertelsen, Aage

1993 *Oktober 43*. København: Gyldendal 1993 (oprindeligt 1952).

Bjerre, Jakob Halvas

2015 *Udsigt til forfølgelse. Det danske udenrigsministerium og de europæiske jødeforfølgelser 1938-1945*. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2015.

Blüdnikow, Bent:

1991 *Som om de slet ikke eksisterede. Hugo Rothenberg og kampen for de tyske jøder*. København: Samleren 1991.

2013 *Min fars flugt. Jødiske skæbner i oktober 1943*. København: Berlingske 2013.

2015 ”Moral og internationalisme i debatten om jøder og Danmark. En personlig historiografisk beretning”, *Historisk Tidsskrift*, Vol. 115, No. 2, 2015, s. 452-504.

- Bock, Gisela
1998 "Ordinary Women in Nazi Germany: Perpetrators, Victims, Followers and Bystanders." Ofer, Dalia & Lenore J. Weitzman (red.), *Women in the Holocaust*, New Haven: Yale U.P. 1998, s. 85-100.
- Cesarani, David og Paul Levine (red.)
2002 "Bystanders" to the Holocaust. *A Re-evaluation*. London: Routledge 2002.
- Fein, Helen
1979 *Accounting for Genocide. National Responses and Jewish Victimization during the Holocaust*. New York: Free Press 1979.
- Følner, Bjarke
2010 "Mindesmærker og erindringskultur." Sofie Lene Bak: *Ikke noget at tale om. Danske jøders krigsoplevelser 1943-45*, s. 210-245 og 263-265, København: Dansk Jødisk Museum 2010.
- Gersfelt, Jørgen
1945 *Saadan narrede vi Gestapo*. København: Gyldendal 1945.
- Hæstrup, Jørgen
1966 ... *Til landets bedste. Hovedtræk af departementschefstyrets virke 1943-45*. Bind 1. København: Gyldendal 1966.
- Kirchhoff, Hans
2013 *Holocaust i Danmark*. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2013.
- Kreth, Rasmus og Michael Mogensen
1995 *Flugten til Sverige. Aktionen mod de danske jøder oktober 1943*. København: Gyldendal 1995.
- Lagrou, Pieter
1997 "Victims of Genocide and National Memory: Belgium, France and the Netherlands 1945-1965", *Past and Present*, No. 154, 1997, s. 181-222.
- Lidegaard, Bo
2013 *Landsmænd. De danske jøders flugt i oktober 1943*. København: Politiken 2013.
2015 *Redningsmænd. Skandinaviske aktioner for at redde fanger fra tyske kz-lejre i krigens sidste år*. København: Politiken 2015.
- Lundtofte, Henrik
2003 *Gestapo! Tysk politi og terror i Danmark 1940-45*. København: Gad 2003.
- Meyer, Torben
1945 *Flugten over Øresund*. København: Jespersen og Pio 1945.
- Mogensen, Michael
2000 "Det danske flygtningesamfund i Sverige og "jødespørgsmålet" 1943-45." Johnny Laursen m.fl. (red.), *I tradition og kaos. Festskrift til Henning Poulsen*, Århus: Aarhus University Press 2000, s. 150-161,
- Moore, Bob
2012 *Survivors. Jewish Self-Help and Rescue in Nazi-Occupied Western Europe*. Oxford: Oxford University Press 2012.
- Pine, Lisa
2004 "Gender and the Family." Dan Stone (red.), *The Historiography of the Holocaust*, Basingstoke: Palgrave 2004, s. 364-382.
- Rozett, Robert
2004 "Jewish resistance." Dan Stone (red.), *The Historiography of the Holocaust*, Basingstoke: Palgrave 2004, s. 341-363.
- Rünitz, Lone
2000 *Danmark og de jødiske flygtninge 1933-1940*. København: Museum Tusulanum 2000.
- Rünitz, Lone og Hans Kirchhoff
2007 *Udsendt til Tyskland. Dansk flygtningepolitik under besættelsen*. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2007.

Schleunes, Karl

1970 *The twisted Road to Auschwitz*. Urbana: University of Illinois Press 1970.

Sode-Madsen, Hans

2005 *Reddet fra Hitlers Helvede. Danmark og de hvide busser 1941-45*. København: Aschehoug 2005.

Yahil, Leni

1967 *Et demokrati på prøve. Jøderne i Danmark under besættelsen*. København: Gyldendal 1967 (hebraisk 1966, engelsk 1969).

1990 *The Holocaust. The fate of European Jewry*. New York/Oxford: Oxford University Press 1990.

¹⁴ Rozett 2004, s. 341.

¹⁵ Se Pine 2004, Rozett 2004 samt Moore 2012. Der er betydelig uenighed om den præcise definition af "Amidah", jævnfør Rozett 2004 og Bauer 2001, s. 120ff.

¹⁶ *Højesteretstidende* 1949, s. 203-204.

¹⁷ Traditionen startede sandsynligvis med Aage Bertelsens erindringer *Oktober 43*, hvor episoden i 5. udgave (1993) omtales s. 125f. Se desuden Lidegaard 2013, s. 445 og Kreth og Mogensen 1995, s. 94. Mindepladen findes i forhallen på det nuværende GEOCENTER DANMARK, Øster Voldgade 10.

¹⁸ Bak 2010, s. 125f.

¹⁹ Mogensen 2000.

²⁰ Bak 2010, s. 202f.

²¹ Se for eksempel Fein 1979, Yahil 1990, Moore 2012. Se desuden Kirchhoff 2013.

NOTER

¹ Den funktionalistiske tilgangs karakteristik af Det tredje Rige er langt fra forestillingerne om et strømlinet, hierarkisk system med en forudbestemt plan. I stedet fremhæves konkurrencen og intersemomodsætningerne mellem regimets organer som en drivkraft i folke- drabet. Radikaliseringen af den nazistiske jødepolitik skete gennem improviserede ad hoc-beslutninger, der havde til formål at opnå føre- rens gunst, mest udtalt hos Schleunes 1970.

² Se for eksempel Gersfelt 1945 og Meyer 1945.

³ Yahils afhandling, der forsvarede som disputats ved Det hebraiske Universitet i Jerusalem 1964, udfordrer dog hovedsynspunktet hos Hæstrup, idet denne overtager Bests egen forklaring om en under- håndsmeddelelse om, at jødeaktionen var på vej. Hæstrup synes dog efterfølgende at have accepteret Yahils analyse, se Bak 2001, s. 28. Jævnfør henholdsvis Hæstrup 1966 og Yahil 1967.

⁴ Lundtofte 2003, s. 107ff.

⁵ Se for eksempel Blüdnikow 1991, Rünitz 2000, Rünitz og Kirchhoff 2007 og Kirchhoff 2013.

⁶ Sode-Madsen 2005, Lidegaard 2015, Halvas Bjerre 2015.

⁷ Se for eksempel Bock 1998, Cesarani og Levine 2002. Om den danske debat, jævnfør Blüdnikow 2015, s. 489ff.

⁸ Lagrou 1997.

⁹ Se for eksempel Frode Jakobsen i *Jødisk Orientering* 64: 9, 1993.

¹⁰ Følner 2010, s. 218.

¹¹ Se Bak 2001 og Bak 2012.

¹² Bak 2012.

¹³ Bak 2001, s. 16.

Samarbejdets diskrimination

Af Jacob Halvas Bjerre

Vi er en række historikere, der er blevet bedt om at besvare to spørgsmål: Hvorfor lykkedes det jøderne at flygte til Sverige? Hvilken rolle spillede samarbejdspolitikken heri?¹ Flugtens aspekter er på langt de fleste områder veldokumenterede. Forskningen omkring danske jøders flugt til Sverige i 1943 har fokuseret på de dramatiske begivenheder i oktober, fangenskabet i Theresienstadt og De Hvide Busser.² Den begivenhedsrige og succesfulde flugt får perioden før oktober 1943 til at virke som en tid uden tilfælde af nævneværdig art i forhold til jøderne. Perioden før flugten fremstår imidlertid generelt set underbelyst med undtagelse af en markant og væsentlig undersøgelse af dansk antisemitisme 1930-1945 fra 2004.³ Min artikel viser, at der foregik en arisering af den dansk-tyske samhandel før og under besættelsen samt en uformel diskrimination af danske jøder. Artiklen viser, at det tyske gesandtskab var den centrale aktør på dette område, men samtidig at både dansk politi og den danske regering spillede en rolle heri. Vi må derfor genoverveje, om samarbejdspolitikken udelukkende kan opfattes som et skjold for jøderne.

Flugtens aspekter er på langt de fleste områder veldokumenterede. Den lykkedes på grund af en række parametre, som blev glimrende beskrevet af Hans Kirchhoff i 2013, da han gjorde status over en lang årrækkes forskning i emnet.⁴ I tillæg bør det hertil føjes, at jøderne blev advaret om, at der forestod en anholdelsesaktion imod dem, og de fleste reagerede på den. Det foregik ved, at flere købte sig til at blive smuglet over Øresund eller gik under jorden, indtil de kunne flygte. Der er heri et stærkt element af handlekraft fra de potentielle ofres side

samt omsorg og konkret hjælp fra en lang række almindelige menneskers side.⁵ Den korte afstand til Sverige gjorde flugten nemmere, men afstanden var ikke nok i sig selv. Schweiz var således stort set lukket gennem hele krigen, og de 5.000 jøder, der var i landet i 1939, blev kun suppleret med 2.000 flygtninge indtil 1945.⁶ Det tyske element, som var en forudsætning for flugtens succes, må betegnes som markant. Georg Ferdinand Duckwitz' advarsel nåede gennem hans danske netværk rettidigt den jødiske menigheds ledelse, som reagerede på advarslen.⁷ Det tyske politi, der skulle foretage anholdelserne, havde fået ordre til, at døre ikke måtte slås ind, mens den tyske marine stort set forholdt sig passivt.⁸ Det sidste parameter, der ofte nævnes som en betingelse for flugten, er samarbejdspolitikken, der fungerede som et skjold for jøderne. Fra tysk side ville man ikke risikere samarbejdet for at få formelle jødelove, og fra dansk side afviste man, at der var et "jødespørgsmål".⁹

Et eksempel på, at vurderingen af det sidste parameter bør nuanceres noget, er, at dansk politi i en række tilfælde foretog undersøgelser af danske borgers race på foranledning af de tyske myndigheder under besættelsen. Statsadvokaten for Særlige Anliggender var den organisation under dansk politi, der skulle tage sig af tyske henvendelser, behandle sager om sammenstød mellem danskere og tyskere samt efterforske forbrydelser.¹⁰ En af sagerne fra maj 1943 omhandlede firmaet Alfred Raffel A/S, som havde tilhørt den jødiske direktør Alfred Raffel. Spørgsmålet fra den rigsbefuldsmægtigedes kontor var, om der var jøder i firmaerne Raffel A/S og STAMEKO A/S.¹¹

Den rigsbefuldmægtigede havde ledelsen af det politiske område i Danmark, og på dette tidspunkt var det Werner Best. Han var doktor i jura og blev medlem af NSDAP i 1930 og SS i 1931. Han havde en succesrig karriere inden for diktaturets sikkerhedspolitik, indtil han ragede uklar med sin konkurrent, SS-leder Reinhard Heydrich. Før sin periode i Danmark var han involveret i opstillingen af *Einsatz*-grupper i Polen samt deportation af jøder fra Frankrig. Han førte en smidig politik i Danmark, hvor han tilpassede sig situationen, dog uden at miste fokus på det langsigtede mål om, at Danmark langsomt skulle miste mere og mere af sin selvstændighed.¹² Best havde i november 1942 afløst Cecil von Renthe-Fink, der havde været gesandt i Danmark siden 1936. Tysklands angreb på Danmark den 9. april 1940 ændrede stillingsbetegnelsen til rigsbefuldmægtiget. Cecil Karl-August Timon Ernst Anton von Renthe-Fink betragtes som en klassisk karrierediplomat. Han var dr.jur. og havde deltaget i Første Verdenskrig fra 1914-1916, hvor han blev dekoreret med Jernkorset II. og I. grad. Et år før krigsdeltagelsen var hans diplomatiske karriere begyndt. Et foreløbigt højdepunkt var souschefstillingen i Afdeling II i 1933. I sin periode i Danmark forsøgte han løbende at forøge samarbejdsrelationerne mellem Danmark og Tyskland. Han arbejdede også for, at det tyske udenrigsministerium skulle vedblive at have så meget magt som muligt i Danmark. Efter hjemkaldelsen fra Danmark var han fra december 1943 til november 1944 udsendt som *diplomatischen Sonderbeauftragten*, det vil sige særlig diplomatisk repræsentant, til Vichy Frankrig.¹³

Vender vi tilbage til spørgsmålet fra Bests administration vedrørende jøder i firmaerne Raffel A/S og STAMEKO, så svarede dansk politi beredvilligt på det. Den nuværende direktør for begge firmaer var ikke jøde, dog var der i bestyrelsen af firmaet Raffel A/S to personer, der maksimum kunne betegnes som 50 procent jøder. STAMEKO kunne betegnes som ikke-jødisk. Hvilket var det væsentlige, for det var dette firma, der handlede med Tyskland. Politi-

et kunne afslutte deres rapport med, at grundlæggeren af begge firmaer, Alfred Raffel, ikke længere var involveret i nogen af dem. Stålfirmaet Alfred Raffel var blevet det, tyskerne kalder ”ariseret”. Det vil sige, at det ikke længere var jødisk ledet eller ejet.¹⁴ Ariseringsinitiativerne mod Raffel A/S var begyndt allerede i 1938, hvor firmaet var blevet opsagt som forhandler for store tyske stålfirmaer som for eksempel Krupp og Stahllunion. Det jødiske islet blev forsøgt skjult gennem oprettelsen af STAMEKO, hvor Raffel havde aktiemajoriteten, men STAMEKO blev ariseret i 1941. Dansk-jødisk erhvervsliv stod dermed i en skæbnetime, da al dansk udenrigshandel reelt var stramt styret gennem forhandlinger med Tyskland.

Derfor er det bemærkelsesværdigt, at der først i de senere år er fremkommet eksempler på, at arisering foregik i Danmark før og under besættelsen, dog uden at emnet er grundigt undersøgt.¹⁵ Den tyske politik rettet mod danske jøder begyndte dermed før besættelsen i en uformel form, men med besættelsen blev den danske statsadministration involveret i den uformelle diskrimination på flere niveauer.¹⁶ At vi ikke ved mere om ariseringerne i Danmark, er en dansk særegenhed sammenlignet med resten af Europa. I midten af 1990'erne og frem til begyndelsen af 00'erne blomstrede holocaustforskningen i kølvandet på en verdensomspændende offentlig debat. Debatten omhandlede blandt andet bankkonti, der havde tilhørt jøder, og stjålne kunstværker fra deporterede jøder. Den tendens blæste stort set ubemærket forbi Danmark, mens 23 europæiske lande i store, nationale kommissioner undersøgte spørgsmålet om eventuelle efterladte jødiske formuer, men også det mere generelle forhold til Tyskland under Anden Verdenskrig.¹⁷ Det er uvist, hvordan Danmark kunne stå uden for denne tendens, som inkluderede lande som Schweiz, Sverige, Norge og selv Israel.¹⁸

Ariseringen af Raffels firmaer og dansk politis direkte involvering i den racemæssige kortlægning af firmaerne sætter spørgsmålstejn ved, i hvor høj

grad samarbejdet formåede at beskytte jøderne mod uformelle og diskriminerende tiltag, som vi genkender i formel form fra det øvrige Vesteuropa. Svaret på spørgsmålet om samarbejdspolitikens rolle i forhold til jødernes redning vil derfor også være tvetydigt efter min opfattelse. Jeg mener, at samarbejdet endte med at få betydning for, at jøderne kunne flygte, men hændelsesforløbet fra 1937 til 1943 afslører, at det udfald langt fra var givet på forhånd. Jeg mener, at vi må revurdere den gængse opfattelse af samarbejdspolitikken som et skjold for jøderne af tre grunde: 1) Der eksisterede en bevdst, men uformel tysk politik rettet mod de danske jøder fra 1937 til 1943, der var koordineret i et fællesskab mellem Berlin og det tyske gesandtskab i København, 2) Den danske regering spillede en central rolle i den uformelle diskrimination af jøder, og 3) Der var en parathed på dansk side, særligt hos Erik Scavenius, til at acceptere jødelove.¹⁹

Arisering i praksis

Den tyske politik rettet mod de danske jøder begyndte i 1937 på en undergravende og grænseoverskridende facon. Det foregik via udenrigshandelen, som blev udnyttet til at arisere den dansk-tyske samhandel, og det var den politik, der ramte Raffel og STAMEKO. Den kan spores tilbage til *Reichsstelle für den Außenhandel* (RfA). RfA var et departement i både det tyske økonomiministerium, *Reichswirtschaftsministerium* (RWM), og det tyske udenrigsministerium, *Auswärtiges Amt* (AA).²⁰ Målsætningen var en "Entjudung" af den tyske udenrigshandel, i første omgang gennem en omfangsrig registrering af alle jødiske handelspartnere. Indtil sommeren 1940 skulle alle jødiske agenter, importører, repræsentanter og eneforhandlere udskilles fra den tyske udenrigshandel.²¹ Målsætningen blev skærpet i efteråret 1940, hvor alle jødiske importører og eksportører skulle være ariske.²² Det krævede lokalkendskab at gennemføre denne målsætning.

Det bragte de tyske diplomatiske enheder ind som centrale aktører.²³ I den danske kontekst betød det,

at gesandt Renthe-Fink og den tyske handelsattaché Ernst Krüger undersøgte, hvilke virksomheder der måtte betragtes som jødiske.²⁴ Materialet fra det tyske gesandtskab i Danmark er fragmenteret, men det viser, at Renthe-Fink kommunikerede vedrørende ariseringsforhold helt ned på det enkelte firmas niveau før besættelsen.²⁵ Denne type information fandt vej til flere instanser. Således indeholdt både *Reichsgruppe Industrie* og *Reichsgruppe Handels* rapporter fra 1940 information om dansk-jødiske virksomheder med forslag til, hvilke firmaer der burde ariseres.²⁶ Det Dansk-Tyske Handelskammer var en anden vigtig informationskanal, mens der tillige blev benyttet informationsbureauer og slægtsforskningsfirmaer. Et firmas racetilhørsforhold kunne afhænge af en persons afstamning. Dermed bestod kortlægningen både af en firma- og en personregistrering, men et firma kunne ariseres ved, at for eksempel en jødisk direktør blev udskiftet.

De danske jøder blev dermed registreret af både centrale og lokale tyske myndigheder fra 1937. Den type information er givetvis blevet gemt for at undgå gentagne undersøgelser. Registreringen falder i øvrigt godt i tråd med katalogiseringen af udenlandske jøder i Danmark, som var blevet påbegyndt allerede i 1933 efter ordre fra Gestapo, og som fortsatte op gennem 1930'erne.²⁷ Registreringerne viser, at det tyske informationsniveau om den jødiske minoritet i Danmark var større ved besættelsens begyndelse end tidligere antaget. Samtidig var den langt fra uskyldig, men blev udnyttet til at igangsætte diskriminerende tiltag mod danske jøder, der handlede med Tyskland.²⁸

Besættelsen førte en skærpet ariseringspraksis med sig. Den havde rod i RfA's retningslinjer om en komplet arisering af tysk udenrigshandel. I praksis førte det til en større kortlægning af dansk erhvervsliv ifølge raceprincipperne. Krüger fungerede som bindeled mellem det tyske gesandtskab og RfA. Den omfattende korrespondance viser, at firmaer overalt i Danmark blev undersøgt, og at den tyske side forsøgte at opnå, at jødiske firmaer blev ariseret

ved at opsigse kontrakter, tilbageholde betalinger og chikanere på anden måde.²⁹ Den danske regering mente ikke, at den kunne gøre noget for de jødiske virksomheder hverken før eller under besættelsen.³⁰ Denne politik involverede den rigsbefuldmægtigede Renthe-Fink. I september 1942 gjorde han status over ariseringerne i Danmark. Ifølge ham var alle jødiske repræsentanter, agenter for tyske firmaer og jødiske importører blevet fjernet. Reelt set var næsten alle jødiske virksomheder, der havde handelsrelationer med Tyskland, blevet udelukket eller ariseret. Renthe-Fink foreslog, at tyske leverancer til Danmark generelt blev gjort utilgængelige for de resterende dansk-jødiske virksomheder. Det skulle ske ved, at tyske leverancer til Danmark, særligt på brændselsområdet, skulle betinges af, at de ikke blev videredistribueret til jødiske virksomheder. Et sådan forbehold skulle blandt andet skrives ind i kontrakterne. Uofficielt skulle den nazistiske definition på jødiske virksomheder samtidig introduceres. Renthe-Fink forudså visse problemer med den danske regering, men på trods af disse mente han, at forslaget kunne gennemføres.³¹ Renthe-Fink var altså villig til at risikere problemer i forhold til samarbejdspolitikken og samhandelen for at fremme ariseringerne og dermed også ”jødespørgsmålet”.

Det bringer os frem til forskningens billede af Renthe-Fink som en diplomat, der førte en skærmede politik over for jøderne i Danmark.³² Forløbet omkring ariseringerne viser en anden Renthe-Fink. Han fulgte instruktionerne i Berlin nøje og satte egne initiativer i gang mod jøderne. Trods et fragmenteret kildemateriale er det muligt at påvise, at Renthe-Fink på flere andre måder deltog aktivt i en jødepolitik, som han i januar 1942 beskrev på følgende måde: ”Vores hidtidige praksis, at jødernes indflydelse, ved enhver given lejlighed, henholdsvis trænges tilbage eller elimineres helt, vil blive fortsat”.³³ Renthe-Fink var desuden involveret i den antisemitiske propaganda. Han godkendte, søgte og fik den økonomiske støtte til det stærkt antisemitiske blad *Kamptegnet*.³⁴ Derudover sørgede han for, at den tyske spillefilm *Jud Süß* blev fremvist i

Danmark. Det var en dramatisk historisk kærlighedshistorie, som i denne forklædning skulle retfærdiggøre uddrivelsen af jøder. Filmen var støttet og markedsført massivt af det tyske propagandaministerium.³⁵ Renthe-Fink forsøgte løbende at presse de danske politikere til at indføre jødelove. Ifølge hans eget notat fra begyndelsen af 1942 havde han gentagne gange sagt til Scavenius, at Danmark senest efter krigens ophør ville blive nødt til at indføre love mod jøderne.³⁶

Samarbejdets grænser og begrænsninger

Årsskiftet 1941-1942 er et centralt tidspunkt i udviklingen af den tyske jødepolitik i europæisk perspektiv, men også i et dansk. Wannsee-konferencen blev afholdt den 20. januar 1942. På mødet koordineredes og prioriteredes jødeforfølgelserne, og det blev besluttet, at de nordiske lande kunne vente.³⁷ Danmark blev kort før dette møde, efter stærkt tysk pres, tvunget til at underskrive Antikominternpagten den 25. november 1941.³⁸ Der havde været diskussioner i den danske regering om muligheden for, at Tyskland ville kræve indførelse af anti-jødiske love. Scavenius returnerede fra mødet i Berlin, hvor Antikominternpagten blev tiltrådt, uden formelle krav, men ved et teselskab hos rigsmarskallen Hermann Göring havde denne fremført en direkte kommentar om jøderne: De var farlige, og ”jødespørgsmålet” skulle løses, også i Danmark. Beskeden rammesatte dermed de langsigtede tyske hensigter på dette område.³⁹

Scavenius' hjemkomst affødte en principiel diskussion i den danske regering. Scavenius var stærkt utilfreds med de øvrige ministres håndtering af forløbet op til underskrivelsen af Antikominternpagten, der havde været præget af lange diskussioner. Derfor sagde Scavenius: ”Det var nødvendigt, at regeringen gjorde sig det klart, at det kunne blive nødvendigt, hvis udviklingen førte dertil, at Danmark måtte tilslutte sig aksepagten”.⁴⁰ Scavenius mente særligt, at dette kunne blive nødvendigt, hvis Spanien gik ind i krigen. Det ville betyde, at

der reelt ikke ville være forskel på at være en del af Antikominternpagten eller aksemagterne.⁴¹ Flertallet af regeringens partipolitiske ministre var stærkt uenige. Udenrigsministerens standpunkt affødte flere møder, hvor kun de politiske ministre deltog. Deres målsætning var at sætte Scavenius på plads, og forløbet tegner samarbejdets grænser i forhold til de danske jøder på dette tidspunkt.

Skal vi begynde med slutningen, så endte det med, at de politiske ministre dannede fælles front mod Scavenius med følgende udtalelse på et ministermøde den 22. december 1941:

Statsministeren redegjorde for de forhandlinger der var ført i anledning af Udenrigsministerens udtalelser på ministermødet den 29. november, og efter konference med de 8 politiske ministre meddelte statsministeren, at der eksempelvis ville være modstand imod at gennemføre en jødelovgivning, at tiltræde tremagtspagten [aksemagterne] samt at stille militær til rådighed udenfor Danmarks grænser.⁴²

Det er tydeligt, at de referater, der er tilgængelige fra mødet den 29. november, ikke er fyldestgørende. Der må have været mere intense diskussioner om Danmarks fremtidige forhold til Tyskland. Nu tilsluttede Danmark sig ikke aksemagterne, men Scavenius' forslag viser, at han potentielt havde meget færre grænser end de øvrige ministre i forhold til at begrænse samarbejdet med Tyskland, hvis omstændighederne krævede det. Selvom den øvrige regerings afvisning af Scavenius fremstår entydig, så var den faktisk ikke.

I perioden fra den 29. november til afvisningen den 22. december mødtes de politiske ministre tre gange. Første gang var den 8. december. Her var indenrigsminister Knud Kristensen (V) stærkt kritisk over for Scavenius. Kristensen var dog samtidig den eneste, der mente, at spørgsmålet om jøderne var det mindst farlige for regeringen, ”hvis det løses

på en skikkelig måde”.⁴³ I kilderne til mødet er der ingen detaljer om, hvordan den skikkelige løsning skulle se ud, men det væsentlige er her, at endnu en minister i regeringen altså var parat til at acceptere tiltag imod de danske jøder. De øvrige gjorde ikke. I diskussionerne på det efterfølgende møde den 15. december blev ministrene enige om, at der var en række tyske krav, som de ikke ville acceptere, ”selvom udenrigsministeren gik ind for dem”, og det gjaldt blandt andet jødelovgivning.⁴⁴ De politiske ministre mødtes igen den 19. december, hvor de besluttede, at Scavenius på et formelt ministermøde skulle stilles over for de politiske ministres krav, hvilket altså skete den 22. december.

Denne regeringskrise falder sammen med de første demonstrationer mod regeringen efter tiltrædelsen af Antikominternpagten. Samtidig var der fra tysk side udsendt en pressemeddelelse om, at underskriver af pagten på et eller andet tidspunkt måtte tage stilling til ”jødespørgsmålet”. Den blev viderebragt i nogle af de danske aviser, hvilket udløste en i og for sig velbegrundet rygtedannelse om en kommende jødelovgivning i Danmark. Regeringen benægtede, at noget sådant var under opsejling, hvilket også stemte med virkeligheden, men dog først efter den 22. december 1941.⁴⁵

Den 18. december foreslog Renthe-Fink direkte jødelove over for formanden for Udenrigsministeriets Rådgivende Handelsudvalg, Knud Sthyr.⁴⁶ Renthe-Fink forsøgte også at presse trafikminister Gunnar Larsen og Scavenius i samme retning de følgende dage.⁴⁷ Muligheden for love mod jøderne blev afvist af Sthyr, men Renthe-Fink gik videre med et forslag om, 1) At jøder ikke skulle ansættes eller forfremmes i den offentlige forvaltning, mens danske virksomheder skulle presses til ikke at forfremme jøder til ledende stillinger, 2) At regeringen skulle undgå, at jøder talte i radioen, og 3) At jøder skulle fjernes fra pressen. Disse tiltag forfulgte Renthe-Fink med varierende held, indtil han blev afløst af Best. Konkret foreslog Renthe-Fink, at formanden for Mosaisk Troessamfund og højesteretssagfører

Carl Bertel Henriques blev fjernet fra bestyrelsen i *Berlingske Tidende*, samt at de jødiske aktieejere i *Politiken* skulle tvinges til at sælge.⁴⁸ Det blev afvist fra dansk side, men viser med al tydelighed Renthe-Finks indgående kendskab til, hvad han ville kalde ”jødisk indflydelse” i danske medier.⁴⁹

Renthe-Fink foregav over for Gunnar Larsen, at han ikke var instrueret i at presse spørgsmålet frem, men den interne tyske korrespondance viser, at Renthe-Fink var instrueret i løbende at rejse spørgsmålet over for de danske politikere. Instruksen kom fra Franz Rademacher, leder af afdeling III i AA, som primært tog sig af jødepolitikken i Udenrigsministeriet. Rademacher havde yderligere bedt Renthe-Fink gøre danskerne opmærksom på, at der lå en førerordre bag løsningen af det europæiske ”jødespørgsmål”.⁵⁰ Renthe-Fink udnyttede dette taktisk. Han pressede spørgsmålet frem over for danskerne, men han anvendte Berlin som en trussel. Berlin ville af egen drift rejse spørgsmålet, hvis danskerne ikke viste initiativ, var argumentet. Reelt set var der samklang mellem Renthe-Finks pres på danskerne og Berlins ønsker.

Renthe-Finks antisemitiske initiativer kom stærkest til udtryk i følgebrevet til en stor rapport om de danske jøder, som han indsendte til AA den 20. januar 1942.⁵¹ Rapporten var skrevet af nazisten dr. Lorenz Christensen, som blandt andet var genealog og havde arbejdet indgående med registrering af de danske jøder for det tyske gesandtskab.⁵² Renthe-Fink lagde herunder vægt på, at danskerne var ignoranter i ”jødespørgsmålet”. Det skyldtes blandt andet, at danskerne ikke var blevet eksponeret for jøder i samme grad, som tyskerne var det. Det underliggende argument heri var, at mødet med jøder i sig selv ville skabe antipati imod dem. De mange ægteskaber mellem jødiske og ikke-jødiske danskere gjorde, at flere ikke-jødiske danskere end forventet ”havde jødisk blod i deres aner”. Selvom jødernes indflydelse var mindre end i Tyskland, skulle den ikke undervurderes, lød det. Et mindretal af jøderne besad magtfulde stillinger inden for uni-

versitetsverdenen, kulturen, pressen og erhvervslivet, hævdede Renthe-Fink. Et særligt problem i Danmark var de mange intellektuelle *Mischlinge*. Altså personer, som man fra tysk side anså for at være halvjøder.⁵³ Renthe-Finks pres for indførelsen af jødelove og udgrænsningen af jøder fortsatte, indtil han blev udskiftet som følge af telegramkrisen i efteråret 1942. I den mellemliggende periode opnåede han blandt andet den nye statsminister Vilhelm Buhls (S) garanti for, at jødiske statsansatte ikke længere måtte tale i radioen. Dermed var en af målsætningerne fra december 1941 nået.⁵⁴

Jødelovgivning til diskussion

De danske politikere var pressede, og i løbet af første halvdel af 1942 diskuteredes større og mindre sager vedrørende jøder flere gange på højeste niveau. Ifølge Gunnar Larsens referater blev ministrene allerede den 6. januar 1942 enige om, at man ikke ville udnævne jøder til poster, der kunne virke provokerende. Universiteterne blev anset for et særligt problem, men undervisningsminister Jørgen Jørgensen (R) mente, at han kunne få rektoren for Københavns Universitet til at rette ind. Kirkeministeren havde en samtale med overrabbiner Max Friediger, der ifølge Gunnar Larsens referater accepterede, at jøderne ”skulle forholde sig i ro og vise tilbageholdenhed”.⁵⁵ Regeringen var altså på uformelt niveau begyndt at håndhæve og indføre restriktioner i forhold til jøderne, naturligvis med ønske om at undgå lovgivningsmæssig diskrimination, men det blev hurtigt en glidebane af uformel, diskriminerende karakter. Ministrene blev hypersensitive over for selv mindre emner, der involverede jøder. Her skal blot nævnes, at handelsministeren afviste et jødisk ønske om fortsat dansk produktion af kosherpølser af frygt for at provokere, mens der også var store bekymringer og diskussioner om et radioforedrag om Georg Brandes.⁵⁶ Det tyske pres havde således virket, og de danske ministre var begyndt at administrere en uformel diskrimination.

Telegramkrisen øgede det tyske pres. Den blev udløst af Hitlers raseri over, at kong Christian 10. havde takket Hitler meget kortfattet for det telegram, diktatoren havde sendt til den danske konge i anledning af dennes fødselsdag. Renthe-Fink blev trukket tilbage til Berlin i september 1942, men ingenlunde degraderet. Han deltog i møderne om den fremtidige tyske politik i Danmark, mens en jødisk familie blev fjernet, så Renthe-Fink familien kunne få en lejlighed i Berlin. Han fik herefter en ny stilling som særlig udsending ved regeringen i Vichy-Frankrig.⁵⁷ Den danske regering blev udsat for et voldsomt psykologisk pres, da man fra tysk side valgte at forholde sig tavs i forhold til Danmarks fremtid. Resultatet blev, at Best efterfulgte Renthe-Fink, og at den danske regering blev omdannet i slutningen af november. Her var den væsentligste ændring, at Scavenius udover udenrigsminister blev udnævnt til statsminister. I den mellemliggende periode diskuterede de danske ministre ivrigt, hvilke tyske krav de kunne forvente, samt hvordan de skulle forholde sig til disse.

Scavenius blev opsøgt af flere højtstående tyske embedsmænd, som pressede på for ændringer i regeringen. Dødsstraf for sabotage og jødelovgivning stod også højt på deres ønskeliste. Scavenius forholdt sig afventende, men nævnte over for Gunnar Larsen, at disse krav kun kunne opfyldes, hvis der var garanti for, at de ville skabe stabilitet i det dansk-tyske forhold. Kravene blev altså ikke afvist på grund af deres indhold, men på grund af usikkerheden ved at acceptere dem betingelsesløst.⁵⁸ Både den fungerende leder af gesandtskabet Paul Barandon og lederen af det tyske politiapparat i Danmark, Paul Kanstein, rapporterede da også til Berlin, at det virkede, som om at en ny dansk regering blandt andet ville være villig til at gennemføre tiltag rettet mod jøderne.⁵⁹

Scavenius blev endelig inviteret til Berlin i november for at diskutere fremtiden. Invitationen medførte drøftelser i den danske regering. På Scavenius' prioriterede liste over forventede tyske krav var "jø-

despørgsmålet" nummer 2. Scavenius mente, at en mild form for jødelovgivning ville være acceptabel, og at dette kunne dreje sig om afskedigelse af jøder i højere embedsmandsstillinger. Det blev afvist af de fleste øvrige ministre, men Knud Kristensen kunne godt acceptere visse love mod jøderne, mens Jørgen Jørgensen tilsluttede sig uformelle tiltag af begrænset rækkevidde imod jøderne som eksempelvis fjernelse af jøderne fra prominente stillinger. Statsminister Buhl og kirkeminister Vilhelm Fibiger (K) udtalte sig imod jødelove. De øvrige ministres positioner er ukendte.⁶⁰ Den officielle protokol fra ministermødereferatet skaber dog tvivl om, hvor markant afvisningen af en eventuel jødelovgivning var. Buhl refereres for helt at afvise en regeringsdannelse, men udtalte kun forbehold mod eventuelle forholdsregler mod jøderne samt mod et krav om indførelse af dødsstraf.⁶¹ I forhold til en klar afvisning forekommer et forbehold som værende mindre konsekvent. Det sår også tvivl om, hvor Buhls grænser egentlig gik i dette spørgsmål, hvis han blev presset. I hvert fald blev afvisningen trumfet af realpolitikken senere i forløbet. Der var derimod ingen tvivl om, at mindst tre medlemmer af regeringen var parate til at indføre diskriminerende tiltag mod jøderne. Dermed bliver det klart, at samarbejdspolitikken ikke i sig selv fungerede som en beskyttende foranstaltning for jøderne, idet et mindretal i regeringen var parat til at handle mod jøderne for at bevare samarbejdet med tyskerne. Hos nogle af ministrene havde samarbejdet således forrang frem for beskyttelse af jødernes rettigheder.

Villigheden til at acceptere antijødiske forholdsregler virker særlig udtalt hos Scavenius, som i et møde i "nimandsudvalget" den 4. november 1942 udbyggede sine synspunkter. Scavenius brugte Slovakiet som et eksempel på, hvad et land kunne opnå ved at acceptere tyske krav. Danmark måtte samtidig være som en kamæleon: Parat til at skifte farve, hvis det var nødvendigt. Uanset om Scavenius var realist eller uden moralske skrupler, så vidner udtalelserne om en person, der var parat til gå langt for at rangere højt, og med en vis selvbestemmelse, i det tysk

dominerede Europa. I forhold til jøderne var Slovakiet ikke et godt eksempel, og Scavenius kendte til de mange antijødiske love i landet.⁶²

Bests løsninger på ”jødespørgsmålet” i Danmark

Bests to store rapporter om jøderne i Danmark fra januar og april 1943 er velkendte. Generelt anses de for at være et forsvar for samarbejdspolitikken, men jeg mener, at de rummer en kontinuitet i forhold til den politik, som Renthe-Fink havde ført. Samtidig blev Bests tilgang til ”jødespørgsmålet” gentagne gange godkendt i Berlin. Dermed kan rapporterne anskues som værende i tråd med ønskerne fra centralt hold.

Den første rapport fra januar 1943 blev skrevet kort efter, at Best havde været i Berlin. Her havde han holdt møder med *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA) og AA. Indholdet af drøftelserne er ikke kendt, men i rapportens indledning refererer Best direkte til disse samtaler. Rapportens første del tillægges ofte stor betydning som et forsvar for samarbejdspolitikken, mens den anden halvdel ikke kommenteres. Best skriver to gange, at det langsigtede formål med den tyske jødepolitik i Danmark er den ”*totale Lösung der Judenfrage in Dänemark*”.⁶³ Der burde derfor ikke være tvivl om, at Best på dette tidspunkt besad en forventning om, at jøderne i Danmark ville blive genstand for deportation og drab. I første omgang ville han iværksætte tiltag, der ikke ville betyde den danske regerings tilbage-træden: 1) Han ville fjerne jøder fra offentlige stillinger og pressen, 2) Jøder skulle fjernes helt fra det dansk-tyske handelssamkvem. Jøder måtte ikke længere være ansat hos danske firmaer, der handlede med tyskerne, og fremtidige kontrakter skulle indeholde en klausul herom, 3) Jøder skulle intimideres gennem tilfældige anholdelser for politiske eller kriminelle forseelser, 4) Udarbejdelse af et register over jøder skulle påbegyndes.⁶⁴ Disse forholdsregler blev accepteret i Berlin som de første skridt mod en løsning af ”jødespørgsmålet” i Danmark.⁶⁵ Men kravene lignende dem, Renthe-Fink havde stillet i

december 1941, samt de forslag vedrørende arisering, som denne havde fremsat i september 1942.

Det er uvist, om forslag 2 og 3 blev gennemført, men forslag 1 synes at være blevet gennemført i en lidt mildere form. Der er flere indicier på, at Scavenius og Best indgik en form for studehandel i dette spørgsmål. Klarest er et referat udarbejdet af Gunnar Larsen af en redegørelse for emnet, som Scavenius fremkom med på et ministermøde den 4. maj 1943:

Herefter redegjorde Scavenius for jødespørgsmålet og udtalte, at man jo heldigvis ved Bests mellemkomst nu havde fået dette spørgsmål begravet indtil videre, men det var jo en stiltiende forudsætning, at man fra dansk side ikke provokerede spørgsmålet frem ved forfremmelser indenfor statstjenesten af jøder.⁶⁶

Allerede i december 1942 krævede Best at blive informeret om alle genudnævnelser og forfremmelser af offentligt ansatte. Scavenius forklarede over for de øvrige ministre, at det tyske krav skulle forhindre forfremmelsen af jøder og tyskfjendtlige personer. De øvrige ministre mente, at tyskerne reelt havde fået vetoret over ansættelserne. Gunnar Larsen fik dog overbevist de øvrige ministre om, at det var i jødernes egen interesse at diskriminere dem. Det blev derfor aftalt, at alle fremtidige udnævnelser af jøder skulle behandles på ministermøderne. Det var således den danske regering, der skulle foretage diskriminationen.⁶⁷ Den uformelle jødediskrimination, der var blevet afvist af et regeringsflertal i november, blev således en realitet blot en måned senere.

Det betød blandt andet, at vekselerfirmaet R. Henriques jun. ikke kunne deltage i finansieringen af statsobligationer, hvilket ellers var sædvane, på trods af, at firmaet intet havde med jødiske stillinger i den offentlige administration at gøre.⁶⁸ Snarere var det vel en art arisering af finansieringen af statsobli-

gationer. Vi ved ikke, om andre jødiske firmaer blev fjernet som leverandører til staten. Den jødiske læge dr. Arne Rothe-Meyer blev, selvom han havde de bedste kvalifikationer, forhindret i at blive professor på Københavns Universitet, mens dr.phil. Franz Blatt, der var kandidat til rektorposten på Aarhus Universitet og jøde ifølge de nazistiske raceforestillinger, også forhindredes i at vinde valget.⁶⁹

Forslag 4, registreringen af jøderne, synes at være foregået lige fra besættelsens start. Erindrer vi sagen om Raffel, som blev undersøgt af dansk politi, så klagede en person med tilknytning til regeringen over at være blevet afhørt af politiet om familiens racemæssige status i foråret 1943. Den interne korrespondance i statsadministrationen viser, at dansk politi siden besættelsens begyndelse havde undersøgt danske personers race, hvis de skulle giftes med tyske personer eller arbejde i tyske organisationer. Dette gjaldt også for samtlige personer, der skulle rejse til Tyskland eller Sverige. Samtidig var danske virksomhedsejere også blevet undersøgt, hvis de ønskede at handle med Tyskland.⁷⁰ Dermed var det danske politi altså direkte involveret i at undersøge, om danske personer var jøder i henhold til de tyske racelove. Dansk politi havde adgang til langt flere informationskanaler end de tyske myndigheder. Det var både folkeregisteret og kirkebøgerne, og i nogle tilfælde undersøgte politiet, om personer betalte kirkeskat for at fastslå, om de var jøder.⁷¹ Derudover gennemførte dansk politi også afhøringer af personer for at fastslå deres race. Registrering af jøderne må betragtes som en grundlæggende forudsætning for at kunne diskriminere imod dem. Det arbejde, dansk politi udførte på dette område, spillede derfor en assisterende rolle i ariseringen af den dansk-tyske samhandel.

Best forstærkede ariseringsinitiativerne i Danmark. Jødiske firmaer skulle fjernes fra krigsindustrien i Danmark. Siden september 1942 var antallet af jødiske firmaer, der producerede for værnemagten, reduceret fra 12 til seks, og fra januar til april 1943 blev det tal reduceret til tre. Et firma var blevet ari-

seret, mens to andre var blevet opsagt. Best kunne derfor konkludere, at der ud af 700 danske firmaer, der producerede for den tyske krigsindustri, kun var tre jødiske. Samtidig gjorde han status. Der var i det hele kun 345 jødiske firmaer i Danmark, og disse havde generelt kun ringe indflydelse. For at kunne foretage en så præcis konklusion må der have eksisteret en komplet registrering af danske virksomheder med hensyn til deres racetilhørsforhold.⁷²

Bests anden større rapport om jøderne blev skrevet på foranledning af den tyske udenrigsminister Joachim von Ribbentrop og indsendt til AA i april. Ribbentrop ønskede svar på, om den danske regering kunne skubbes i retning af mere formaliserede initiativer imod jøderne. Ribbentrop havde dog det væsentlige forbehold, at initiativer i den retning ikke måtte skabe problemer for Scavenius.⁷³ Derfor kunne Best også med god samvittighed svare, at det netop ville skabe problemer, hvis man gik formelt til værks mod de danske jøder. Best foreslog dog en aktion rettet mod de 1.351 statsløse jøder, som opholdt sig i Danmark. Denne præcise talangivelse understreger endnu engang, at der forelå en detaljeret registrering af jøder i Danmark. Bests forslag var, at disse mennesker skulle have det tyske statsborgerskab tilbage og derefter deporteres. Med tanke på Bests ideologiske overbevisning gik han her mod en gruppe, han havde været med til at forfølge hele sin karriere. At det var et seriøst forslag, understreges også af, at han ikke udbad sig instruktioner. Hvis planen blev godkendt, ville han selv stå for detaljerne.⁷⁴ Det er værd at bemærke, for da Best senere foreslog at deportere de danske jøder, udbad han sig nærmere instruktion. I dette tilfælde virker det, som om at planen lå klar. Forslaget blev umiddelbart afvist af AA's embedsmænd, men ikke af Ribbentrop, der ville tænke over sagen. En måned efter blev Best kaldt til Berlin for at diskutere "jødespørgsmålet" i Danmark, men vi kender ikke samtalerne nærmere indhold. Forslaget blev dog aldrig gennemført.⁷⁵ Dernæst fulgte de velbeskrevne begivenheder i august og oktober 1943.

Samarbejdet sat i relief

Samarbejdet med Tyskland sikrede, at dele af diskriminationen mod danske jøder forblev på danske hænder, men der eksisterede samtidig fra politisk side en accept af den tyske diskrimination mod dansk-jødisk erhvervsliv. I tillæg hertil deltog dansk politi i den racemæssige kortlægning af dansk-jødiske virksomheder, hvilket var en af forudsætningerne for, at den tyske arisering kunne lykkes. De dele af diskriminationen, der forblev på danske hænder, fremhæves ofte som en forudsætning for den succesrige flugt. Flugtens resultat skaber dermed en legitimering af det diskriminerende samarbejde. Flugtens forløb viser imidlertid, at den var en fuldstændig uforudsigelig begivenhed for langt de fleste danske aktører. Derfor var samarbejdet *i sig selv* ikke en beskyttelse for jøderne, men snarere et forsøg på at bevare dele af den politiske magt. Det understreges også af villigheden til at anholde og internere de danske kommunister samt udleveringen af flere typer flygtninge til de tyske myndigheder, herunder 20 jøder, 12 socialdemokrater og 63 kommunister.⁷⁶ Der skal kun et gran af fantasi til at forestille sig, at perceptionen af diskriminationen ville være anderledes negativ, hvis flugten ikke var lykkedes.

Jeg skal på ingen måde underkende resultatet af flugten, som for langt de fleste jøder i Danmark betød eksil og overlevelse, men samarbejdets rolle heri bør revurderes og nedtones. Det understreges særligt af paratheden hos Scavenius til at indføre jødelove. Det kan ikke afvises, at et stærkere tysk krav havde sikret indførelsen af formelle jødelove, men det kan vi naturligvis ikke vide. I stedet for blev det uformel jødediskrimination, der med undtagelse af ariseringstiltagene primært blev administreret af regeringen. Det jødiske aspekt mangler dog at blive belyst tilstrækkeligt både generelt set og i denne artikel. Men det virker, som om at den jødiske menigheds ledelse var parat til at følge regeringens politik.⁷⁷

Underkendelsen af diskriminationen i forskningen kan ses på baggrund af, at der i holocaustforskningen i mange år primært var fokus på selve folkemor-

det af jøderne, men at den debat, der udspillede sig i 1990'erne vedrørende jødiske formueværdier, netop var med til at sætte fornyet fokus på den jødiske diskrimination og hele den sociale, borgerlige og finansielle udgrænsning fra samfundet, der gik forud for drabet.⁷⁸ Flere af disse elementer nåede uformelt og helt eller delvist også at blive gennemført under det danske samarbejde.

Den succes, som samarbejdet førte med sig med hensyn til jødernes flugt, var altså langt fra givet på forhånd, og den danske politik kan ikke udelukkende betragtes som en beskyttelse af den jødiske minoritet. Som artiklen viser, var der fra 1937 en uformel politik, der sigtede mod at uddrive de danske jøder fra den dansk-tyske samhandel. Dermed begyndte registreringsprocessen af de danske jøder, og den fortsatte under besættelsen, nu med assistance fra dansk politi. Renthe-Fink førte en uddrivelsespolitik mod jøderne, hvor det trinvist lykkedes ham at nå visse resultater. Ariseringen af det dansk-tyske handelssamkvem var stort set fuldført i efteråret 1942, og uddrivelses- og ariseringspolitikken blev videreført af Best i generel samklang med Berlin. Der findes derfor også meget få eksempler på uenigheder mellem Berlin og København i dette spørgsmål. Scavenius viste ved flere lejligheder en villighed til at acceptere love rettet mod jøderne, hvis det skulle blive en politisk nødvendighed. Generelt var de politiske ministre imod, men telegramkrisen blotlagde, at mindst tre ministre var parate til at acceptere tiltag mod jøderne. Uformelt accepterede og forvaltede de danske ministre, at jøder blev forholdt udnævnelse til fremtrædende stillinger, men som nævnt var der også andre eksempler på administrativ diskrimination. Samarbejdet var præget af en dansk regering, der forvaltede en uformel diskrimination, som må have skabt ganske markante ændringer særligt i dansk-jødisk erhvervsliv og vitterligt også må have virket generelt begrænsende på danske jøders muligheder. Samarbejdet er en faktor i jødernes flugtmulighed, som må anerkendes grundet flugtens succes, men samarbejdet kan ikke udelukkende siges at have fungeret som et skjold for jø-

derne. Fremtidig forskning vil forhåbentlig bidrage til yderligere belysning af dette væsentlige spørgsmål.

LITTERATUR

Arnheim, Arthur

1997 "Opgøret som udeblev", *Rambam*, 6, 1997, s. 16-26.

Bajohr, Frank

2002 "Aryanisation" in *Hamburg: the economic exclusion of Jews and the confiscation of their property in Nazi Germany*. New York: Berghahn 2002.

Bak, Sofie Lene

1999 "Altruisme og Holocaust: Jødefølgelserne i Danmark og Italien; en sammenligning", *Rambam*, 8, 1999, s. 74-87.

2002 "Jødepolitik i Danmark: Deportation eller uddrivelse? Den tyske faktor i redningen af jøderne i oktober 1943." Hans Kirchhoff (red.), *Nyt lys over oktober 1943*, Odense: Syddansk Universitetsforlag 2002, s. 15-23.

2004 *Dansk antisemitisme 1930-1945*. København: Aschehoug 2004.

Bjerre, Jacob Halvas

2015 *Udsigt til forfølgelse. Det danske udenrigsministerium og de europæiske jødefølgelser 1938-1945*. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2015.

Bundgaard Christensen, Claus m.fl.

2009 *Danmark besat: krig og hverdag, 1940-45*. København: Information 2009.

Campbell, John L.

2004 *Institutional Change and Globalization*. Princeton: Princeton University Press 2004.

Conze, Eckart m.fl.

2012 *Das Amt und die Vergangenheit: deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik*. München: Pantheon 2012.

Eisfeld, Rainer

2016 "Theodor Eschenburg und die Plünderung jüdischer Vermögen." Rainer Eisfeld (red.), *Mitgemacht, Wiesbaden: Springer Fachmedien 2016*, s. 111-162. Tilgængelig online: http://link.springer.com/10.1007/978-3-658-07216-2_2 (2017-19-08)

Erlanger, Steven

2005 "Israel Banks Called Lax on Holocaust Fund Returns", *The New York Times*, 19. januar 2005. Tilgængelig online: <http://query.nytimes.com/gst/fullpage.html?res=9B00E4DA1338F93AA25752C0A9639C8B63&mcubz=1>

Franz, Corinna

2003 "Cecil von Renthe-Fink". Der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften: *Neue Deutsche Biographie*. Bind 21. Berlin: Duncker & Humblot 2003, s. 438-439.

Füllberg-Stolberg, Claus

2007 "Sozialer Tod – Bürgerlicher Tod – Finanztod. Finanzverwaltung und Judenverfolgung im Nationalsozialismus." Katharina Stengel (red.), *Vor der Vernichtung. Die Staatliche Enteignung der Juden im Nationalsozialismus*, Frankfurt am Main: Campus 2007, s. 31-60.

Goschler, Constantin og Philipp Ther

2008 "A History without Boundaries: The Robbery and Restitution of Jewish Property in Europe." Martin Dean m.fl. (red.), *Robbery and Restitution: The Conflict Over Jewish Property in Europe*, New York: Berghahn Books 2008, s. 3-21.

Herbert, Ulrich

2016 *Best: Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft: 1903-1989*. München: C.H. Beck 2016.

Jensen, Ole Brandenburg

2005 *Besættelsestidens økonomiske og erhvervmæssige forhold: studier i de økonomiske relationer mellem Danmark og Tyskland 1940-1945*. Odense:

Syddansk Universitetsforlag 2005.

- Kirchhoff, Hans
2005a "Paul Barandon", *Hvem var Hvem 1940-1945*. København: Gad 2005, s. 23-24.
2005b "Paul Kanstein", *Hvem var Hvem 1940-1945*. København: Gad 2005, s. 199-200.
2005c "Werner Best", *Hvem var Hvem 1940-1945*. København: Gad 2005, s. 33-35.
2013a. *Den gode tysker: G.F. Duckwitz – De danske jøders redningsmand*. København: Gyldendal 2013.
2013b *Holocaust i Danmark*. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2013.

Kirchhoff, Hans og Lone Rünitz
2007 *Udsendt til Tyskland: dansk flygtningepolitik under besættelsen*. Odense: Syddansk Universitets Forlag 2007.

König, Mario og Bettina Zeugin (red.)
2002 *Switzerland, National Socialism and the Second World War*. Final Report. Zürich: Pendo 2002.

Lidegaard, Bo
2013 *Landsmænd: de danske jøders flugt i oktober 1943*. København: Gyldendal 2013.

Lorenz, Carmen
2007 "Introduction to the register of Reichstelle für den Aussenhandel". Berlin, Bundesarchiv 2007.

Lund, Joachim
2005a *Hitlers Spisekammer. Danmark og den europæiske nyordning 1940-1943*. København: Gyldendal 2005.
2005b "Knud Sthyr", *Hvem var Hvem 1940-1945*. København: Gad 2005, s. 346.

Nordlund, Sven
2009 *Affärer som vanligt: ariseringen i Sverige 1933-1945*. Lund: Sekel 2009.

Paul, Gerhard
2003 "Hans Hermannsen: Flensburgs Gestapo-Chef. 'Doppelspieler', 'Widerstandskämpfer' oder einfach nur eine 'zwiespältige Persönlichkeit'?" Gerhard Paul m.fl. (red.), *Verführt. Verfolgt. Verschleppt. Aspekte nationalsozialistischer Herrschaft in Flensburg 1933-1945*, Flensburg: Stadtarchiv Flensburg und Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte 2003, s. 101-127.

Rohstock, Anne
2015 "Vom Anti-Parlamentarier zum 'kalten Arisierer' jüdischer Unternehmen in Europa", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. Bind 62, nr. 1, 2015, s. 33-58.

Rünitz, Lone
2005 *Af hensyn til konsekvenserne: Danmark og flygtningespørgsmålet 1933-1940*. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2005.

Sode-Madsen, Hans
2015 *De hvide busser*. København: Lindhardt og Ringhof 2015.

Stengel, Katharina
2007 "Einleitung," Katharina Stengel (red.), *Vor Der Vernichtung. Die Staatliche Enteignung der Juden im Nationalsozialismus*, Frankfurt am Main: Campus 2007, s. 9-31.

Sørensen, Lars-Martin
2014 *Dansk film under nazismen*. København: Lindhardt og Ringhof 2014.

Vogel-Jørgensen, T.
1949 *Berlingske Tidende gennem to hundrede aar 1749-1949. Bind 2. Under Grundloven 1849-1949*. København: Berlingske 1949.

Yahil, Leni
1967 *Et Demokrati på prøve*. København: Gyldendal 1967.

PUBLICERET KILDEMATERIALE

Bilag til Beretning til Folketinget.

1948 *Bind IV. Regering og Rigsdag under besættelsen.* København: Schultz 1948.

Lauridsen, John T. og Joachim Lund

2015 *Samarbejdets mand: Minister Gunnar Larsen: dagbog 1941-1943.* Bind 1-3. København: Historika 2015.

Lauridsen, John T.

2008 "Tyske akter vedrørende "Jødespørgsmålet" i Danmark april 1940-august 1943", *Danske Magazin*. Bind 50, nr. 2, 2008, s. 477-606.

Lauridsen, John T. (red.)

2012 *Werner Bests korrespondance med Auswärtiges Amt og andre tyske akter vedrørende besættelsen af Danmark 1942-1945.* Bind 1-3. København: Det Kongelige Bibliotek 2012.

UPUBLICEREDE KILDER

Rigsarkivet:

Ministermøder 29-1-1940 til 28-8-1943

Udenrigsministeriet Gruppeordnede sager 1946-1972, 120.d28.a og 120.d.28.g.

Det Tyske Handelskammer sagsnr. 73-76

Statsadvokaten for Særlige Anliggender AS-Sager København. Pk. 18 og 51

Halfdan Hendriksen, Levnedberetning og erindringer 1939-1944. Manuskript B.

Bundesarchiv:

R9I – Reichsstelle für den Außenhandel læg nr. 152, 358, 622

R901 – Auswärtiges Amt læg nr. 67777

NOTER

¹ Denne artikel er primært baseret på min igangværende ph.d.-afhandling med arbejdstitlen *Excluding the Jews. Aryanizing the German-Danish Foreign Trade and Other Informal Anti-Jewish Policies in Denmark*. Den forventes afleveret i efteråret 2017.

² Se blandt andre Kirchhoff 2013b, Lidegaard 2013, Sode-Madsen 2013.

³ Bak 2004.

⁴ Kirchhoff 2013b, s. 27-30. Kirchhoff nævner følgende parametre: De fleste jøder boede i København, tidspunktet for aktionen faldt sent, svenskerne accepterede jødernes ankomst, modstandsgrupper kunne hjælpe med flugten, der var et lille antal jøder i Danmark, de danske nazister udgjorde et lille parti, som ikke fik afgørende støtte fra tysk side, besættelsesmagtens passivitet og samarbejdspolitikken.

⁵ Se Bak 1999.

⁶ König og Zeugin (red.) 2002, s. 110. Derimod tillod Schweiz 110.000 militære flygtninge fra Frankrig og Italien ophold.

⁷ Se særligt Kirchhoff 2013a, s. 154-78.

⁸ Bak 2002, s. 17-18.

⁹ Se for eksempel Kirchhoff 2013b, s. 30.

¹⁰ For en sammenfatning af dette arbejde og organisationens udvikling se Kirchhoff og Rünitz 2007, s. 56-72.

¹¹ "14527. Forespørgsel på 2 firmaer", den 12. maj 1943, Pk. 51, Rigsarkivet. AS-Sager Kbh.

¹² For yderligere oplysninger om Best se Kirchhoff 2005c. Se eventuelt også Herbert 2016.

¹³ Franz 2003, s. 438-439.

¹⁴ "Arisering" er den ofte tvungne overførsel af jødisk ejendom og værdier til ariere og er et synonym for at skubbe jøder ud af økonomien. Jævnfør Bajohr 2002, s. 11, note 2. Ordet "Entjudung" betyder "afjødning", fjernelse af jøder eller afjødificering.

¹⁵ Se Bjerre 2015 og Jensen 2005.

¹⁶ Formelle og uformelle regler kaldes også institutioner, der skaber struktur og social orden. En definition på institutioner er: Formelle og uformelle regler, overvågning og håndhævelse og meningssystemer, som definerer den kontekst, hvori individer, virksomheder, organisationer og nationalstater opererer og interagerer med hinanden. Jævnfør Campbell 2004.

¹⁷ Goschler og Ther 2008.

¹⁸ Erlanger 2005. Se eventuelt også <http://www.hashava.org.il>, hvor Knessets rapport kan ses på hebraisk.

¹⁹ Scavenius var en helt central personlighed i samarbejdsperioden. Han var udenrigsminister for tredje gang fra juli 1940 til august 1943 samt statsminister fra november 1942 til august 1943.

²⁰ Lorenz 2007.

²¹ Handakten Baumgartner, R9I. Bundesarchiv RfA und die Entjudung der deutschen Firmen-Vetreter im Auslande”, den 22. november 1938.

²² RfA, ”Geschäftsverbindungen mit ausl. Vertretern, Abnehmern, Lieferanten und Exporteuren”, den 16. oktober 1940, Wichtige Rundschreiben 1940, R9I. Bundesarchiv.

²³ Nordlund 2009, Rohstock 2015, Eisfeld 2016. Disse værker beskriver dele af RfA's arbejde. I min ph.d.-afhandling fra Copenhagen Business School 2017 går jeg mere i dybden med RfA's grundlæggende funktioner samt RfA's rolle i relation til Danmark.

²⁴ Generelt set blev en virksomhed betragtet som jødisk, hvis den opfyldte et af følgende krav: Der var en jødisk ejer eller partner eller et jødisk bestyrelsesmedlem, 25 procent eller flere af aktierne var ejet af jøder, eller minimum 50 procent af stemmerne tilhørte jøder, eller en underafdeling blev betragtet som jødisk, hvis den blev ledet af en jøde. Et sidste krav kunne være, at firmaet blev betragtet som reelt under jødisk indflydelse – det var vagt formuleret og gav dermed mulighed for diskrimination på et tyndere grundlag end de øvrige krav.

²⁵ ”Ariernachweis durch ausländische Firmen”, den 30. december 1938, R901, Feststellung der Rassezugehörigkeit der Firma A. Nischen Kopenhagen K”, den 17. august 1938, R901 – begge Bundesarchiv.

²⁶ Lauridsen 2008, kilde 7, Reichsgruppe Handel: III Bericht über Nachkriegsplanung. Dänemark”. 11-1940, kilde 4, Dänemark-Bericht der Reichsgruppe Industrie. August 1940” RA, Dänemark – Bericht. Der Reichsgruppe Industrie”, august 1940, Rigsarkivet, Det tyske Handelskammer, 73-76. Lund 2005a, s. 62-63.

²⁷ Rünitz 2005, s. 224 og Paul 2003, s. 113-15.

²⁸ Se Bjerre 2015, s. 85-98. Flere jødiske handelsmænd kontaktede Udenrigsministeriet, ligesom Grosserersocietetet, i dag Dansk Erhverv, også henvendte sig på vegne af bekymrede medlemmer. Problemet blev rejst på et møde mellem departementschef i Det Danske Udenrigsministerium Nils Svenningsen og formand for det tyske regeringsudvalg Alex Walter, men fra tysk side afvist problemet. Udenrigsministeriet var fuldt ud bevidst om, at den tyske regering stod bag opsigelserne, men opgav reelt at forsvare den jødiske minoritet for ikke at provokere den stadigt stærkere militærmagt i syd eller ødelægge de overordnede handelsrelationer.

²⁹ Se for eksempel Bundesarchiv R9I 358.

³⁰ Bjerre 2015, s. 96 og 101.

³¹ Lauridsen 2008, kilde 44, ”Cecil von Renthe-Fink an das Auswärtige Amt”, den 15. september 1942.

³² Se for eksempel Yahil 1967, s. 66-67.

³³ Lauridsen 2008, kilde 23, ”Cecil von Renthe-Fink an das Auswärtige Amt”, den 7. januar 1942. ”Unsere bisherige Praxis, den Einfluss der Juden, wo immer sich eine Gelegenheit dazu bietet, zurückzudrängen, bezw. die Juden ganz zu eliminieren, wird fortgesetzt”.

³⁴ Bak 2004, s. 85, Lauridsen 2008, kilde nr. 2, 5, 6, 12 og 13.

³⁵ Lauridsen 2008, kilde 8, ”Die Deutsche Gesandtschaft an das Auswärtige Amt”, den 25. november 1940, Bak 2004, s. 256-261, Sørensen 2014, s. 318-19, 321 (Sørensen diskuterer ikke gesandtskabets rolle).

³⁶ Lauridsen 2008, kilde 21, ”Cecil von Renthe-Fink an das Auswärtige Amt”, den 6. januar 1942.

³⁷ Kirchhoff 2013b, s. 30.

³⁸ Bundgaard Christensen m.fl. 2009. Pagten var dannet af Tyskland og Japan mod Sovjetunionen i 1936, og Italien og Spanien tiltrådte den i slutningen af 1930'erne. I 1941 skulle pagten fornys, og de lande, som samarbejdede med Tyskland, skulle på denne måde knyttes tættere til Tyskland. Trods stærkt tysk pres på Scavenius fik Danmark indføjet en række undtagelser.

³⁹ Lauridsen og Lund 2015, bind 1, s. 470 og ”Halfdan Hendriksen. Levnedberetning og erindringer 1939-1944. Manuskript B”, december 1944, Rigsarkivet. Bilag til Beretning til Folketinget, 1948, s. 627.

⁴⁰ Ministermøde den 29. november 1941, Rigsarkivet.

⁴¹ Lauridsen og Lund 2015, bind 1, s. 461.

⁴² Ministermøde den 22. december 1941, Rigsarkivet. Udtalelsen er ikke nævnt i Gunnar Larsens dagbog, hvilket er overraskende set i forhold til Gunnar Larsens øvrige referater fra ministermøderne. Lauridsen og Lund 2015, bind 2. Udtalelsen er nævnt i ”Halfdan Hendriksen, Levnedberetning og erindringer 1939-1944. Manuskript B”, Rigsarkivet, s. 145-46 med næsten samme ordvalg.

⁴³ ”Halfdan Hendriksen, Levnedberetning og erindringer 1939-1944. Manuskript B”, Rigsarkivet, s. 142-43.

⁴⁴ Ibid., s. 143-44.

⁴⁵ Bak 2004, s. 374-275.

⁴⁶ Knud Sthyr var tidligere kontorchef i Udenrigsministeriet samt erhvervsmand med gode kontakter i det tyske erhvervsliv. Baseret på Lund 2005b.

⁴⁷ Lauridsen og Lund 2015, bind 1, s. 515-516, bind 2, s. 9 og Ministermøde den 6. januar 1942, Rigsarkivet.

⁴⁸ Det er uvist, om aktieejerne blev tvunget til at sælge. Henriques udtrådte af bestyrelsen, men tidspunktet er ukendt. ”Han holdt ud på sine poster i Berlingske Tidende så længe, han mente at det ikke kunne skade bladet, at han sad der. Først da han blev klar over, at hans person kunne være uheldig for bladet i dets forhold over for tyskerne, meddelte han, at han ville trække sig tilbage. Højesterets-sagføreren bevarede dog både i egenskab af juridisk rådgiver og på anden måde nær tilknytning til det Berlingske hus” (Vogel-Jørgensen

1949, s. 531).

⁴⁹ Den 18. december 1941, UM, 120.d28a 1946-1972, Rigsarkivet.

⁵⁰ Lauridsen 2008, kilde 25, "Martin Luther Vortragsnotitz", den 15. januar 1942.

⁵¹ Conze m.fl. 2012, s. 245-246. Forfatterne skriver, at Renthe-Finks verdensanskuelse havde antisemitiske træk. De bruger blandt andet følgebrevet til at vise dette.

⁵² Bak 2004, s. 202-230. Kapitel 5 omhandler alene Lorenz Christensen.

⁵³ Lauridsen 2008, kilde 28, "Cecil von Renthe-Fink an das Auswärtige Amt", den 20. januar 1942.

⁵⁴ Den 8. august 1942, UM 120.d.28a 1946-1972, Rigsarkivet.

⁵⁵ Lauridsen og Lund 2015, bind 2, s. 9.

⁵⁶ Ibid., bind 2, s. 66. I det officielle ministermødereferat står kun "Forskellige spørgsmål vedrørende jøderne blev drøftet". Ministermøde den 3. februar 1942, Rigsarkivet.

⁵⁷ Lauridsen og Lund 2015, bind 2, s. 429, og Franz 2003, s. 439.

⁵⁸ Se for eksempel Ibid., bind 2, s. 403.

⁵⁹ Lauridsen 2012, bind 1, kilde 72, "Paul Barandon an das AA", den 15. oktober 1942, bind 1, kilde 75, "Paul Kanstein an Gottlob Berger", den 16. oktober 1942. Paul Barandon var diplomat i det tyske udenrigsministerium. Han kom til Danmark i januar 1942 og var stedfortræder for Renthe-Fink. Han var leder af gesandtskabet i perioden mellem Renthe-Fink og Best. Paul Kanstein var SS-Brigadeführer. I Danmark havde han i gesandtskabet ansvar for de tyske troppers sikkerhed samt politiapparatet. Han var samtidig den tyske hovedforhandler i retslige spørgsmål. Baseret på Kirchhoff 2005b og 2005a.

⁶⁰ Lauridsen og Lund 2015, bind 2, s. 422-33.

⁶¹ Ministermøde den 31. oktober 1942, Rigsarkivet.

⁶² Bjerre 2015, s. 120.

⁶³ Lauridsen 2012, bind 2, kilde 76, "Werner Best an das AA", den 13. januar 1943.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Ibid., kilde 116, "Martin Luther an Joachim von Ribbentrop", den 28. januar 1943.

⁶⁶ Lauridsen og Lund 2015, bind 3, s. 181.

⁶⁷ Ibid., bind 2, s. 506-507. I det officielle referat er beslutningen beskrevet således: "... blev der enighed om at lade tyskerne tilgå meddelelse om, at udnævnelse af højere embedsmænd ville blive behandlet i det samlede ministerium, og at man ville være opmærksom på, at der ikke kom tyskfyndtlige personer i sådanne stillinger". Ministermøde den 3. december 1942, Rigsarkivet.

⁶⁸ Lauridsen og Lund 2015, bind 2, s. 507.

⁶⁹ Ibid., bind 3, s. 181-82.

⁷⁰ Den 19. maj 1943, UM, 120.d.28.g. 1909-1945, Rigsarkivet.

⁷¹ Se for eksempel "4126. Forespørgsel vedrørende Landsretssagfører Leo Frederiksen", den 9. juni 1941, Pk. 18, AS-Sager Kbh. Rigsarkivet.

⁷² Lauridsen 2012, bind 2, kilde 73, "Wehrwirtschaftsstab Dänemark: Betr. Ausschaltung der jüdischen industriellen Firmen", den 11. januar 1943, bind 2, kilde 375, "Werner Best an das AA", den 24. april 1943.

⁷³ Ibid., bind 2, kilde 365, "Emil von Rintelen an Werner Best", den 19. april 1943.

⁷⁴ Ibid., bind 2, kilde 375, "Werner Best an das AA".

⁷⁵ Ibid., bind 3, kilde 10, "Eberhard von Thadden: Notitz", den 5. maj 1943, bind 3, kilde 38, "Eberhard von Thadden an Horst Wagner", den 13. maj 1943, bind 3, kilde 52, "Horst Wagner an Joachim von Ribbentrop", den 18. maj 1943, bind 3, kilde 160, "Werner Best an Joachim von Ribbentrop", den 7. juli 1943.

⁷⁶ Kirchhoff og Rünitz 2007, s. 476.

⁷⁷ Se særligt Arnheim 1997.

⁷⁸ Se Stangel 2007, s. 9-17 for en oversigt og Füllberg-Stolberg 2007, s. 39-54 for en uddybelse af social, borgerlig og finansiel udgrænsning.

Hvorfor Theresienstadt?

Af Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane

72 mennesker i alderen seks måneder til 89 år blev deporteret som følge af ”jødeaktionen” i oktober 1943. Alle på nær to kom til Theresienstadt, de sidste dog ikke før april 1944. 419 af de deporterede overlevede, men deres liv blev for altid præget af de 18 måneders fangenskab, hvor de levede under kummerlige forhold. Ghettoen Theresienstadt var overbefolket, madrationerne knappe og vitaminfattige, og forholdene var uhygiejniske. Fangerne levede i frygt for fremtiden og med døden på nært hold. Min artikel vil se på ”jødeaktionen” i sammenhæng med, hvad der skete i Theresienstadt i september 1943.¹ Det overordnede spørgsmål for artiklen er, hvorfor jøderne fra Danmark blev deporteret til Theresienstadt og forblev der, også under bølgen af transporter fra ghettoen til Auschwitz-Birkenau i september-oktober 1944?

Spørgsmålet om, hvorfor netop de danske jøder kom til ghettoen Theresienstadt og ikke til en udryddelseslejr, behandles sjældent i holocaustlitteraturen, og der er kun lidt at finde derom i kilderne. I sin efterkrigsberetning om tiden i Danmark krediterede den forhenværende rigsbefuldmægtigede Werner Best sig selv for denne beslutning. Han skrev:

For disse 477 jøders vedkommende lykkedes det den rigsbefuldmægtigede at gennemtrumfe, at de blev anbragt i ”de gamles ghetto” Theresienstadt, og de, som ikke døde af sygdom eller af høj alder, overlevede interneringen. Han gennemførte også – og det var helt enestående, når det var jøder, det drejede sig om – at de internerede måtte modtage pakker fra Danmark, og at de måtte mod-

tage besøg af repræsentanter for det danske udenrigsministerium og medarbejdere ved dansk Røde Kors.²

I artiklen vil jeg undersøge Bests påstande nærmere.³ I Bests korrespondance fra perioden op til ”jødeaktionen” findes der absolut ingen indikationer på, hvor det egentlig var, man fra nazistisk side ville sende de danske jøder hen. Den 18. september 1943 oplyste Best, at der ville være brug for transport af 5.000 jøder med skib fra Sjælland og et mindre antal med tog fra Fyn og Jylland. Han nævnte ikke hvorhen.⁴ Første gang, Theresienstadt overhovedet nævnes i Bests korrespondance, er faktisk den 2. oktober 1943 – dagen, hvor de første to transporter afgik fra Danmark mod Theresienstadt. Best videresendte uden kommentarer et telegram fra Gestapochefen Karl Heinz Hoffmann til *Auswärtiges Amt* (AA), hvori Hoffmann henstillede til, at de jøder, der var arresteret i Jylland og på Fyn, ikke blev ført direkte til Theresienstadt, men tilbageholdt i Kiel og først overført til Theresienstadt ved senere lejlighed.⁵ Samme dag videresendte Best også et telegram fra Rudolf Mildner, nyligt udnævnt chef for *Sicherheitspolizei* (SIPO) og *Sicherheitsdienst* (SD) i Danmark, hvori Theresienstadt blev nævnt som mål for den transport, der var afgået fra København samme morgen.⁶ Best nævnte først Theresienstadt skriftligt den 3. november 1943 i et telegram afsendt efter et møde i København med *Obersturmbannführer* Adolf Eichmann fra *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA).⁷

I korrespondancen er der altså intet, der peger på, at Best overhovedet var involveret i beslutningen om,

at jøderne fra Danmark skulle til Theresienstadt. Derimod udtalte Eichmann i et forhør forud for selve retssagen mod ham i 1961, at det var på *Reichsführer-SS* Heinrich Himmlers ordre, at jøderne fra Danmark blev sendt til Theresienstadt. Eichmann erklærede, at "Himmler dengang havde befaleet, at dette kontingent jøder fra Danmark skulle anbringes begunstiget i Theresienstadt".⁸ Dette udsagn, der også er tvetydigt i sin tyske original (en maskinskrevet version af et mundtligt forhør), kan enten betyde, 1. At Theresienstadt var et bedre sted end andre, eller 2. At danskerne skulle indlogeres bedre end andre ghettoindbyggere i Theresienstadt. Det sidste kom faktisk til at gælde for en del af de deporterede fra Danmark. I løbet af selve retssagen kom der ikke yderligere detaljer frem om dette. Mildner udpegede ligeledes ved flere lejligheder Himmler som ophavsmand til ordren om, at de danske jøder skulle til Theresienstadt.⁹

Transportmidlerne til de to transporter, der afgik den 2. oktober fra henholdsvis Aalborg (med stop i flere jyske byer på vej mod Theresienstadt) og med skibet *Wartheland* fra Langeliniekaej i København, blev bestilt i Berlin den 28. september 1943 af Rolf Günther og Werner Kryschak fra RSHA hos det tyske transportministeriums afdeling EII. Efterfølgende telegraferede afdelingen til den tyske jernbanechef i Danmark samt jernbanedirektoraterne i Hamburg og Stettin.¹⁰ I Danmark blev toget fra Aalborg til Theresienstadt bestilt den 29. september ved et møde i Fredericia mellem *Reichsbahnoberrat* Claus og DSB.¹¹

Theresienstadt, september 1943

Den 6. september 1943 kørte to transporter fra Theresienstadt mod Auschwitz-Birkenau med i alt 5.007 personer: Transport Dl afgik med 2.479 personer, transport Dm med 2.528 personer. Det var første gang siden den 1. februar 1943, at der afgik transporter væk fra ghettoen. I februar 1943 havde Himmler nemlig standset transporterne for ikke at ødelægge illusionen om, at jøder i "ældreghettoen" Theresienstadt "kunne leve og dø i fred".¹² Hermed

fik Theresienstadt en rolle i den nazistiske propaganda. Personerne i de to transporter blev bragt til den nyoprettede "familielejr" i Birkenau udelukkende for Theresienstadt-fanger.¹³ Den 8. marts 1944 blev størstedelen af de overlevende fra septembertransporterne ført til gaskamrene. To andre grupper ankom fra Theresienstadt i december 1943 og maj 1944. Størstedelen af jøderne her blev myrdet i gaskamrene i juli 1944, hvor "familielejren" blev opløst.¹⁴ "Familielejren" i Birkenau betragtes generelt som værende grundlagt som en del af forberedelserne til et inspektionsbesøg fra Røde Kors, der var under overvejelse, men detaljeret information om "familielejrens" præcise formål findes ikke.¹⁵

Set i sammenhæng melder spørgsmålet sig, om der er en forbindelse mellem septembertransporternes afgang fra Theresienstadt og en forventet ankomst i ghettoen af omkring 7.000 jøder fra Danmark. At kun 470 blev ført til Theresienstadt med de danske transporter, var resultatet af, at informationer om aktionen var blevet lækket lokalt, og altså ikke en del af Himmlers plan. Best, der selv havde opfordret til "jødeaktionen", lækkede også datoen for den, idet han mente, at en aktion var forstyrrende for den situation, han ønskede i landet. Dette gik imod de ordrer, der kom fra Berlin. Her var Himmler utilfreds med resultatet af "jødeaktionen", og den fejlslagne aktion betød, at det ellers gode forhold mellem Himmler og Best blev dårligere.¹⁶

Best var langt fra den eneste, der var imod en aktion mod de danske jøder i efteråret 1943. Dette gjaldt for flere af de ledende nazister i Danmark, blandt andre den nyankomne chef for SIPO og SD, Mildner. Han var tidligere chef for Gestapo i Katowice og dermed ansvarlig for den politiske afdeling i Auschwitz (kz-lejrens Gestapo), hvor han ledede standretter i stamlejrens blok 11, der som oftest betød dødsstraf til de dømte. Best havde, før han kom til København i november 1942, været involveret i at etablere afgørende antijødiske foranstaltninger i Frankrig. Der er ingen grund til at tro, at de to – eller andre nazister i Danmark – pludselig

skulle være blevet modstandere af jødeforfølgelsen som sådan. Men de fandt *tidspunktet* for den planlagte deportation ubelejligt.

Det altafgørende var, at samarbejdet med den danske administration fortsatte gnidningsfrit. Best understregede dette, ikke bare i sit tvetydige telegram af den 8. september 1943, men også i det allerede nævnte telegram til AA den 18. september 1943 om, hvordan deportationen af jøderne skulle finde sted. Heri gjorde han opmærksom på, at en aktion mod jøderne uden tvivl ville medføre en skærpelse af den politiske situation, og at der derfor ikke længere ville kunne dannes en lovlig regering. Ligeledes mente han, at ”jødeaktionen” ville kunne medføre generalstrejke og uro over hele landet.¹⁷ Et andet vigtigt punkt for Best var at fastholde den omfattende danske fødevarereksport til det tyske *Reich*. ”Jødeaktionen” fandt sted, netop som efterårets forhandlinger om mængden af fødevarer, som dansk landbrug kunne levere til Tyskland i det følgende år, blev afsluttet.¹⁸ Kvoterne blev ikke påvirket af begivenhederne,¹⁹ men smør og flæsk til den tyske befolkning og hær vejede tungt i forhold til en relativt lille gruppe jøder i Danmark.

Theresienstadt – ét sted, forskellige funktioner

Ghettoen Theresienstadt havde forskellige funktioner afhængigt af, hvilket land fangerne kom fra. De næsten 141.000 personer, der fra ghettoens oprettelse den 24. november 1941 og indtil befrielsen nåede at passere igennem Theresienstadt, opholdt sig der på forskellige vilkår. Alt i alt blev omkring 88.000 sendt videre til udryddelseslejre og massedrabssteder. I ghettoen døde mere end 33.000 mennesker. For de mere end 75.000 tjekkoslovakiske jøder var Theresienstadt først og fremmest en transitlejr – 6.100 døde i ghettoen, mens mere end 60.000 af dem blev ført videre til udryddelseslejre. For de 42.255 tyske jøder i Theresienstadt fungerede ghettoen primært som ”ældreghetto”, hvilket også betød, at 20.848 – svarende til næsten halvdelen af fangerne fra Tyskland – døde i ghettoen. Også mange

tysk jødiske kunstnere, videnskabsmænd eller politikere, som man i første omgang ikke ønskede at slå ihjel, blev ført til Theresienstadt. Mange af dem blev dog efterhånden inkluderet i transporterne til Auschwitz-Birkenau, der omfattede i alt 16.098 jøder fra Tyskland.²⁰

De 15.269 jøder fra Østrig var ligesom de tyske jøder primært ældre mennesker. 6.228 af dem døde i ghettoen, mens 7.572 blev transporteret videre. Fra Holland ankom der 4.894 fanger. De udgjorde en blandet gruppe både alders- og baggrundsmæssigt, og mange var tyske flygtninge. 3.010 blev transporteret videre, og 169 døde i ghettoen.²¹ Endelig kom ghettoens befolkning altså til at omfatte 470 personer fra Danmark, der som den eneste nationale gruppe var beskyttet mod transporter (en statsløs flygtning blev på trods af dette sendt i transport). En del af de danske fanger fik bedre boligforhold end andre nationaliteter.

Werner Bests møde med Adolf Eichmann

Den 5. oktober 1943 skrev Best til Udenrigsministeriets direktør Nils Svenningen, hvilke jøder der var undtaget deportation:

Halvjøder og personer med en lavere procent jødisk blod forbliver uberørt af de forholdsregler der er truffet med hensyn til heljøder. Det samme gælder heljøder som er gift med ikke-jøder.²²

På baggrund af Bests korrespondance har John T. Lauridsen overbevisende demonstreret, at Best aldrig informerede AA om disse nedskrevne forsikringer. Men med erklæringen blandede Best sig i RSHA's ansvarsområde. Derfor beordrede AA ham til at lave en aftale med RSHA, og derfor kom et møde med RSHA's repræsentant, Eichmann, i stand.²³

Hvorfor Theresienstadt?

Oversigt over fanger fra Danmark i Theresienstadt

Afgang	Ankomst	Afgangssted	Antal	Transportnr.	Døde
2.10.1943	5.10.1943	Aalborg, Randers, Vejle, Fredericia, Kolding, Tinglev	83	XXV/1	3 + spædbarn født i ghettoen
2.10.1943	6.10.1943	Langeliniekaj, København	198	XXV/2	36
13.10.1943	14.10.1943	Helsingør station	175	XXV/3	12 + spædbarn født i ghettoen +1 myrdet i Auschwitz-Birkenau
23.11.1943	13.1.1944	Helsingør station via Ravensbrück	8*	XXV/4	
23.11.1943	25.4.1944	Helsingør station via Ravensbrück	2*	XXV/4Ez	
23.11.1943	21.1.1944	Helsingør station via Sachsenhausen	3*	I/106	
23.11.1943	19.4.1944	Helsingør station via Sachsenhausen	1*	I/110	

* Transporten den 23. november 1943 omfattede 19 personer. Det lykkedes tre at springe af toget uden for Roskilde. To mænd, der ikke er indregnet her, kom aldrig til Theresienstadt: Den ene blev overført fra Sachsenhausen til Majdanek, hvor han døde i januar 1944. Den anden blev indrulleret i falskmøntnerkommandoen i Sachsenhausen og senere befriet i Ebensee, en udelejr under Mauthausen i Østrig.

Som forberedelse til mødet i København sendte Horst Wagner fra AA Best en liste med emner, der skulle diskuteres med RSHA, repræsenteret ved Eichmann. De to første punkter viser tilbage til de gentagne forespørgsler, som det danske udenrigsministerium havde fremsendt til Best efter den 2. oktober:²⁴

1. Alle meget gamle jøder, som er harmløse, kan blive i Danmark eller returneres. Også den 102-årige fru Texiera.
2. De 20, der af danskerne betegnes som Mischlinge eller de i blandet ægteskab levende jøder skal ligeledes frigives, såvidt deres tilbageholdelse ikke opfylder retningslinjerne.
3. På den anden side holder RAM [Rigsudenrigsministeren, red.] for rigtigt, at Danmark endnu engang finkæmmes for aktive jødiske elementer.²⁵

Fanny Texiere var den ældste indbygger i København, og hun blev særligt eftersøgt mellem de deporterede i Theresienstadt på baggrund af Udenrigsministeriets forespørgsler om hende. Hun havde dog undgået deportation og forblev i København, hvor hun levede under falsk identitet indtil befrielsen.²⁶

Den 2. november 1943 kom Eichmann til København. Om eftermiddagen mødtes han med Best og Mildner. Vores kendskab til mødet stammer primært fra to telegrammer, idet hverken Best, Mildner eller Eichmann har givet detaljerede beskrivelser.²⁷ Efter mødet sendte Best den 3. november et telegram til AA, hvori han opsummerede, hvilke forslag Eichmann tog med tilbage til RSHA:

1. Jøder over 60 år skal ikke længere tilbageholdes og deporteres.
2. Halvjøder og jøder i blandede ægteskaber, der er tilbageholdt og deporteret, skal frigives og bringes tilbage til Danmark.
3. Samtlige de fra Danmark deporterede jøder skal forblive i Theresienstadt og der i en overskuelig fremtid besøges af repræsentanter for den danske centralforvaltning og dansk Røde Kors.²⁸

Eichmann havde ikke beføjelser til at tage beslutninger, men vendte tilbage til sin overordnede med forslagene. Under retssagen besvarede Eichmann et spørgsmål om hans beføjelser i København:

Der og da modtog jeg de forslag, som myndighederne der havde fremsat, eftersom jeg, når det kom til stykket, ikke kunne træffe afgørelsen selv, og jeg tog dem med til Berlin, hvor jeg forelagde dem for min afdelingschef, [som ...] hvor sagen blev afgjort enten af ham eller af hans overordnede.²⁹

Historieskrivningen om ”jødeaktionen” har fokuseret på telegrammet med Bests version af, hvad der var blevet foreslået på mødet.³⁰ Derfor tolkes punkt tre ofte som en beskyttelse af danskerne fra transporterne til Auschwitz-Birkenau. Og sådan kan det også forstås, når det læses alene. Men RSHA svarede to dage senere gennem AA med et telegram, hvori de forklarede, hvad de præcist indvilligede i:

Forslag 1 er dog sådan at forstå, at jøder over 60 år i fremtiden ikke skal tilbageholdes og deporteres. De allerede deporterede forbliver, hvor de er.

Hvad angår de i forslag 2 nævnte halvjøder og jøder i blandede ægteskaber vil enkeltsagerne efterprøves, og hvis der ikke kan gøres indvendinger mod at [de er] halvjøder eller i blandede ægteskab, følger løsladelse og tilbagebringelse til Danmark. Til forslag 3: RSHA er grundlæggende indforstået med, at de i Theresienstadt levende, fra Danmark deporterede jøder bliver besøgt af repræsentanter for den danske centralforvaltning og dansk Røde Kors, besøg er dog ikke ønskeligt før forår 1944. I øvrigt bliver det jøder i Theresienstadt tilladt at korrespondere med Danmark, derimod er forsendelse af levnedsmiddelpakker til jøder fra Danmark foreløbigt ikke ønsket.

102 årige jødinde Texeira kan forblive i Danmark. Som Eichmann allerede meddelte er hendes nuværende opholdssted ikke kendt. Det formodes at hun holder sig skjult i Danmark.

Den herboende danske gesandt bliver underrettet om overstående.³¹

Det første punkt var ”en gratis omgang”, idet stort set alle jøder allerede var flygtet på dette tidspunkt, og kun ganske få var blevet arresteret siden midten af oktober.³² På tidspunktet for mødet var der stadig omkring 30 jødiske fanger tilbage i Horserødlejren, hvor jøder, arresteret efter den 2. oktober, blev anbragt. Ingen af dem var dog over 60 år gamle.³³ Den ældste, der havde været tilbage i lejren, 84-årige Hanna Adler, var blevet frigivet om morgenen den 2. november.³⁴

RSHA’s kommentar om det andet punkt vejede tilsyneladende lidt tungere, da de medgav, at de ”fejldepoteredes” sager ville blive undersøgt sag for sag. RSHA undersøgte efterfølgende de tilfælde af ”fejldepoterede”, som den danske administration gjorde opmærksom på – for så vidt at de var danske statsborgere. Statsløse deporteret fra Danmark var ikke omfattet af dette, og selv i sager, hvor de klart var ”fejldepoterede”, blev de ikke løsladt igen.³⁵ Kun fem personer blev imidlertid ført tilbage til Danmark. Det skete i midten af januar 1944, og set i forhold til, at Udenrigsministeriet mente, at mellem 20 og 30 personer måtte være deporteret ved en fejl, var fem ikke ret mange.³⁶ Men den danske administration og RSHA arbejdede ikke ud fra samme idé om, hvem der kunne accepteres som ”fejldepoteret”.

Det tredje og sidste punkt i RSHA’s svar angår tydeligvis kun et fremtidigt besøg. Telegrammet med RSHA’s kommentarer nævnte intet om, at danskerne på længere sigt skulle forblive i Theresienstadt, men angav blot, at jøderne fra Danmark i princippet ville kunne besøges der. Som allerede nævnt blev Theresienstadt en brik i den nazistiske propaganda og skulle på overfladen fremstå som et sted, hvor jøderne blev behandlet ordentligt. Det første udefrakommende besøg i ghettoen fandt sted den 28. juni 1943, hvor tysk Røde Kors inspicerede. De var chokerede over jødernes dårlige leveforhold.³⁷ Efter besøget blev en massiv forskønnelse af ghettoen derfor sat i gang, således at den kunne fremstå på allerfineste vis under det næste besøg.

Det kom til at finde sted den 23. juni 1944 med dansk deltagelse. På sin vis indikerer telegrammet fra RSHA, at idéen om at benytte de danske jøder i forbindelse med propaganda allerede var udklækket på dette tidspunkt. Det nævnes nemlig klart, at et besøg ikke vil finde sted før foråret – hvilket altså gav flere måneders forberedelsestid til at få ghettoen til at tage sig bedre ud.³⁸

Svaret fra RSHA indeholdt en tilføjelse til de punkter, der var oplyst i Bests telegram. De danske jøder i Theresienstadt ville få lov til at korrespondere med deres hjemland. Det gjorde de sådan set allerede, idet alle fanger fra Danmark ved ankomsten til Theresienstadt var blevet beordret til at sende brevkort hjem. I øvrigt var det alle fangernationaliteter i Theresienstadt tilladt at korrespondere efter et rotationsprincip. Understregningen af den mulige kommunikation skulle formentlig understøtte en illusion om, at de danske jøder var blevet ført et ”civiliseret” sted hen.

I telegrammet fra RSHA står der endelig, at det foreløbigt ikke var fangerne tilladt at modtage fødevarepakker – underforstået: De var et sted, hvor det ikke var nødvendigt med ekstra mad. Dette altså på trods af, at der var et fungerende postvæsen i ghettoen, og at andre fangernationaliteter havde lov til at modtage pakker. For at vende tilbage til citatet af Best fra begyndelsen af artiklen så er det tydeligt, at det ikke er Best, som bestemmer, om og hvornår de deporterede fra Danmark må modtage fødevarepakker.

Besøget i Theresienstadt – en del af den tyske propaganda

Ønsket om at besøge de deporterede i Theresienstadt blev gentaget flere gange af den danske administration, der sammen med dansk og internationalt Røde Kors endelig fik tilladelse til at besøge ghettoen.³⁹ Besøget fandt som skrevet sted den 23. juni 1944, og de tre rapporter, der blev udarbejdet af de besøgende, viser, at disse i store træk godtog, hvad de fik fremvist.⁴⁰

Vigtigheden af den danske deltagelse i besøget understreges af Benjamin Murmelstein, som arbejdede i ghettoens jødiske ”selvstyre”, der var underlagt SS, og beskæftigede sig med den såkaldte ”forskønnelsesaktion” forud for besøget. Han beskrev i 1961 besøget i juni 1944 som ”det danske besøg”.⁴¹ Han nævner den schweiziske delegerede, men benævner gentagne gange besøget som dansk. Efter Murmelsteins ord at dømme var det hans indtryk, at de danske besøgende var de vigtigste i delegationen.

Ifølge Murmelstein var grunden til, at de danske jøder blev bragt til Theresienstadt, nært forbundet med ghettoens plads i den tyske propaganda. Murmelstein forklarede i 1975, at ”forskønnelsen blev født ud af danskertransporten (...). Og da danskerne begyndte at interessere sig for deres jøder, kom en befaling om, at Theresienstadt skulle forskønnes, sådan at et besøg fra Danmark kunne modtages i Theresienstadt”.⁴² Ganske vist var dele af ”forskønnelsen” allerede gået i gang før de danske jøders ankomst. Således var gadebetegnelse- og militære bogstav- og talkombinationer blevet ændret til hyggeligt klingende civile gadenavne allerede i juli 1943. Men det er sigende, at Murmelstein, der var medlem af den jødiske ghettoledelse, opfattede situationen således.

Et vigtigt og endnu uafklaret spørgsmål er: Hvilken forbindelse er der mellem deportationen af jøder fra Danmark og idéen om et fremtidigt besøg i Theresienstadt? Var dette allerede på den tyske dagsorden, før ”jødeaktionen” blev indledt i Danmark – internationalt Røde Kors havde forgæves forsøgt at få tilladelse i længere tid – eller udmøntede idéen sig først endeligt, da den danske administration begyndte at forespørge om de danske fanger?

Hvordan blev jøderne fra Danmark i Theresienstadt reddet?

Der er tre hovedårsager til, at 89 procent af de deporterede fra Danmark overlevede Theresienstadt: Fritagelsen for videre transport, fødevarepakkerne fra Danmark og endelig hjemførelsen med De

Hvide Busser, der fandt sted tre uger før krigens afslutning.

Af de 472 personer, der blev deporteret som følge af ”jødeaktionen”, døde 53 plus to spædbørn, født i Theresienstadt. 51 voksne døde i Theresienstadt, mange af sygdomme, som blev forstærket af under- og fejlernæring. På grund af den vitamin- og næringsfattige mad og den mangelfulde hygiejne kunne selv banale sygdomme eller infektioner få dødelig udgang for fangerne. Endvidere var størstedelen af dem, som døde, over 65 år gamle. Det betød, at de ikke arbejdede i ghettoen, men dermed også, at deres madrationer var mindre end andre fangers. Af de 51, som døde i ghettoen, døde de 39 i tiden, før pakkerne begyndte at ankomme. Nogle døde af mangel på livsvigtig medicin som insulin, for eksempel. Enkelte begik selvmord eller døde som følge af læsioner, de havde pådraget sig under selvmordsforsøg.

På trods af, at gruppen af fanger fra Danmark var undtaget fra transporter til udryddelseslejrene, blev en statsløs flygtning, Shmuel Zender Jonisch (1899-1944), sendt med transport den 20. marts 1944. Denne transport bestod af fanger, der var diagnosticeret som psykisk syge eller bare blev betragtet som sådan. De blev myrdet i gaskammeret i Auschwitz-Birkenau straks efter ankomsten. En anden statsløs mand, Michael Singerowitz (1891-1944), der havde boet i Danmark det meste af sit liv, var med transporten den 23. november 1943 fra Horserød til – for mændenes vedkommende – Sachsenhausen og blev sendt videre derfra i december 1943 til KZ Majdanek. Her døde han den 21. januar 1944. Dødsårsagen blev angivet som ”lungebetændelse”, men det blev samtidigt oplyst, at han var død i Theresienstadt, hvilket vides med sikkerhed at være forkert. De præcise omstændigheder ved hans død er således uklare.⁴³

Hvorfor blev danskerne som den eneste af ghettoens nationale grupper skånet for de omfattende transporter fra Theresienstadt til Auschwitz-Bir-

kenau, der fandt sted i efteråret 1944? Der er intet i RSHA's svar af den 5. november 1943, som tyder på, at der på dette tidspunkt var truffet nogen endelig beslutning om at beskytte danskerne mod videre transport efter et besøg. Ifølge RSHA's telegram ville danskerne kunne besøges i Theresienstadt – og det blev de altså den 23. juni 1944. Desværre findes der kun ganske lidt, der kan fortælle noget om, hvorfor de efterfølgende stadig blev skånet for transporterne.⁴⁴

Den 1. august 1944 informerede Otto Hunsche fra Eichmanns kontor for ”jødeanliggender” (IV A4b) i RSHA AA om, at der ikke var nogen umiddelbare planer om at flytte jøder med dansk statsborgerskab til en anden lejr.⁴⁵ Dette var godt en måned efter, at besøget havde fundet sted, og to måneder før den sidste bølge af transporter til Auschwitz-Birkenau begyndte. Der blev henvist specifikt til danske statsborgere. Det er vigtigt, fordi ca. en tredjedel af de deporterede fra Danmark var statsløse eller havde andet statsborgerskab. Måske skulle danskerne ”gemmes” til noget, måske benyttes som en del af Himmlers planer om at bytte jøder for varer eller hans forsøg på at få de vestallierede i tale.⁴⁶ Det står ikke klart, hvad der skulle ske med de statsløse i gruppen, og intet forklarer, hvorfor begge grupper i sidste ende forblev i Theresienstadt, da næsten to tredjedele af ghettoens beboere blev sendt til Auschwitz-Birkenau i efteråret 1944.⁴⁷ Om der i dag findes yderligere materiale, der kan belyse dette, er tvivlsomt.

I februar 1945, da en transport afgik mod friheden i Schweiz med 1.200 fanger, fik danskerne ikke lov til at komme med. De var ellers blevet brugt som ”lokkemad” for at få fanger af andre nationaliteter til at melde sig til transporten. En del danske fanger meldte sig også til afgang, men i sidste ende blev de alligevel udeladt af listerne. Der var altså stadig på dette sene tidspunkt nogen, som ønskede, at danskerne som gruppe forblev samlet i Theresienstadt.⁴⁸

Fødevarerpakker

Tilladelsen til at modtage fødevarerpakker blev først formelt givet under de danske delegeredes besøg i ghettoen den 23. juni 1944. På trods af manglende tilladelse blev fødevarerpakker dog regelmæssigt afsendt fra Danmark gennem den private "Fonden af 1944" allerede fra sidst i februar 1944. De første pakker nåede fangerne i dagene 21.-23. marts.⁴⁹ Fødevarerpakkerne var livsvigtige. Ud af de 51 dødsfald, der skete i Theresienstadt, fandt blot 12 sted mellem april 1944 og april 1945, det vil sige efter, at fødevarerpakkerne var begyndt at komme regelmæssigt.

Bag "Fonden af 1944" stod professor i biokemi Richard Ege og hans hustru Vibeke, Københavns biskop Hans Fuglsang-Damgaard, fysiolog Poul Brandt-Rehberg, Ruth Bredsdorff og sognepræst Fritz Lerche. Gennem sidstnævnte var der kontakt til *Præsternes Uofficielle Forening (P.U.F.)*. Fonden arbejdede tæt sammen med Socialtjenesten, og pakkeforsendelserne blev økonomisk støttet af Socialministeriet og mange private bidragydere.⁵⁰ Fonden afsendte i alt omkring 7.500 pakker, men faktisk gik størstedelen – hele 4.900 pakker – til personer, der *ikke* var deporteret fra Danmark. Dette betyder, at danskerne i perioden, indtil Røde Kors overtog forsendelsen til de danske deporterede i september 1944, var langt mindre "rige" på mad, end man tidligere har antaget.⁵¹ To tredjedele af de levnedsmidler, som "Fonden af 1944" afsendte til Theresienstadt, kom andre nødlidende ghettoeboere til gode, ikke de deporterede fra Danmark.

De Hvide Busser

Sidst, men ikke mindst, var det afgørende for fangerne fra Danmark, at de blev bragt til Sverige i april 1945. Den 15. april 1944 ankom De Hvide Busser, der bragte 412⁵² af de oprindeligt deporterede ud af Theresienstadt og sammen med dem enkelte andre: Kvinder giftet ind i gruppen, børn født i ghettoen samt en dreng med dansk statsborgerskab, som oprindeligt var blevet deporteret fra Berlin. Aktionen bag De Hvide Busser er beskrevet mange gange og

behandles ikke yderligere her.⁵³ Fangerne fra Danmark undgik på denne måde ghettoens sammenbrud: I sidste halvdel af april ankom et stort antal fanger fra andre lejre til Theresienstadt, mange i en ekstremt udhungret tilstand efter lange dødsmarscher. Kort efter deres ankomst konstateredes de første tilfælde af plettyfus, som udviklede sig til en epidemi, der medførte hundredvis af fangers død.

At fangerne fra Danmark blev bragt til Sverige før krigens afslutning og derved undgik plettyfusedemien i Theresienstadt samt selv at skulle finde vej hjem gennem et sønderskudt Tyskland, skyldtes de mange mænd og kvinder, der medvirkede ved busaktionen: Privatpersoner, chauffører, læger, sygeplejersker, ansatte i både Social- og Udenrigsministeriet, dansk og svensk Røde Kors med flere. At så mange af fangerne fra Danmark overlevede forholdene i Theresienstadt, var også takket være de fødevarerpakker, som mange private danskere engagerede sig dybt i at få sendt derned, og som ikke mindst Socialministeriet i hemmelighed økonomisk stod bag. Allervigtigst for den høje overlevelse blandt jøderne fra Danmark i Theresienstadt var dog, at de vedblev at være beskyttet mod de frygtede transporter til dødslejrene. Der er ingen tvivl om, at dette er den vægtigste grund til, at 89 procent af dem overlevede – men hvem der på tysk side præcis stod bag denne beskyttelse af jøderne fra Danmark og med hvilket formål, forbliver uklart.

Samarbejdspolitikken udskød nok selve "jødeaktionen", men da ordren om en aktion kom i efteråret 1943, sås der, med Jørgen Kielers ord, "aldrig nogen samarbejdspolitikere på kajen i Nordhavn",⁵⁴ men kvinder og mænd fra modstandsbevægelsen og private, der hjalp de flygtende til Sverige. At flugten blev mulig, skyldtes snarere interne tyske uoverensstemmelser om, hvilken politik der skulle føres i Danmark, end samarbejdspolitikken. Det var også nazistisk politik – formentlig Himmlers planer – der var afgørende for, at jøderne fra Danmark blev anbragt i Theresienstadt, og at de forblev undtaget fra transporterne til Auschwitz-Birkenau. Fødeva-

repakkerne og redningsaktionen med De Hvide Busser hænger dog i højere grad sammen med samarbejdspolitikken, da centraladministrationen her spillede en væsentlig rolle.

Som jeg har vist i denne artikel, er der indikationer på, at arrestationen af de danske jøder og anbringelsen af dem i Theresienstadt var mere kalkuleret end hidtil antaget. Men der er mange spørgsmål, som vi stadig ikke er i stand til at besvare, og som kræver yderligere forskning. Et dansk perspektiv kan ikke stå alene. Holocaust var en sammenvævet europæisk historie, og deportationerne af jøder fra Danmark var – også selvom de ”kun” omfattede 472 mennesker – en del af denne.

LITTERATUR

Adler, H.G.

1958 *Die Verheimlichte Wahrheit. Theresienstädter Dokumente*. Tübingen: Mohr 1958.

2005 *Theresienstadt 1941-1945. Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft*. Göttingen: Wallstein 2005 (oprindeligt 1960).

Arnheim, Arthur

2003 ”Hvorfor slap danskerne i Theresienstadt for at blive transporteret ”østpå”?”, *Rambam*, 12, 2003, s. 126-129.

Bak, Sofie Lene

2010 *Ikke noget at tale om*. København: Dansk Jødisk Museum 2010.

Bauer, Yehuda

1994 *Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933-1945*. New Haven: Yale University Press 1994.

Best, Werner

1989 *Danmark i Hitlers hånd*. Udgivet af Siegfried Matlok. København: Holckenfeldt 1989.

Czech, Danuta

1989 *Kalendarium der Ereignisse im Konzentrationslager Auschwitz-Birkenau 1939-1945*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt 1989.

Ege, Richard

1948 ”Pakker til Theresienstadt”, *Jødisk Samfund*, 1:1948, s. 11.

Fracapane, Silvia Goldbaum Tarabini

2016 *Experiences of Persecution and Ghetto-Life. Danish Testimonies about Theresienstadt*. Berlin: Technische Universität Berlin (upubliceret doktorafhandling) 2016.

Friediger, M.

1946 *Theresienstadt*. København: J.Fr. Clausen 1946.

Hilberg, Raul

2003 *The Destruction of the European Jews*. Bind II. New Haven/London: Yale University Press 2003 (oprindeligt 1961).

Hæstrup, Jørgen

1966 *... Til landets bedste. Hovedtræk af departementschefsstyrets virke 1943-45*. Bind 1. København: Gyldendal 1966.

Kárný, Miroslav

1997 ”Das Theresienstädter Familienlager (BIIB) in Birkenau”, *Hefte von Auschwitz*, 20, 1997, s. 133-237.

Keren, Nili

1998 ”The Family Camp.” Gutman, Yisrael & Michael Berenbaum (red.), *Anatomy of the Auschwitz death camp*, Bloomington: Indiana University Press 1998, s. 428-440.

Kieler, Jørgen

2008 ”Hvem reddede de danske jøder?”, *Rambam*, 17, 2008, s. 8-15.

- Kirchhoff, Hans
2013 *Holocaust i Danmark*. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2013.
- Klibanski, Bronka
1995 "Kinder aus dem Ghetto Bialystok in Theresienstadt", *Theresienstädter Studien und Dokumente 2*, 1995, s. 93-106.
- Kreth, Rasmus og Michael Mogensen
1995 *Flugten til Sverige*. København: Gyldendal 1995.
- Lauridsen, John T. (red.)
2012 *Werner Bests korrespondance med Auswärtiges Amt og andre tyske akter vedrørende besættelsen af Danmark 1942-1945*. Bind 1 og 4. København: Det Kongelige Bibliotek 2012.
- Lidegaard, Bo
2015 *Redningsmænd. Skandinaviske aktioner for at redde fanger fra tyske kz-lejre i krigens sidste år*. København: Politikens Forlag 2015.
- Lund, Joachim
2008 "Hitlers spisekammer, den tyske fødevarerkrise og de danske leverancer", *Historisk Tidsskrift*. Bind 108, hæfte 2, 2008, s. 505-531.
- Meyer, Sven og Corrie
1991 *Theresienstadt – det iscenesatte bedrag*. København: Rhodos 1991.
- Murmelstein, Benjamin
1961 *Terezin – il ghetto-modello di Eichmann*. Bologna: Cappelli Editore 1961.
- Nissen, Mogens R.
2005 *Til fælles bedste – det danske landbrug under besættelsen*. København: Lindhardt og Ringhof 2005.
- Office of the United States Chief of Counsel For Prosecution of Axis Criminality
1946 *Nazi Conspiracy and Aggression*. Bind. 5. Washington: U.S. G.P.O 1946.
- Police d'Israel Quartier General 6-eme Bureau,
1961 *Adolf Eichmann*. Bind I. Mahane Iyar, 1961.
- Sode-Madsen, Hans
2005 *Reddet fra Hitlers helvede. Danmark og De Hvide Busser 1941-45*. København: Aschehoug 2005.
- Stræde, Therkel
2009 "Aktion Hvide Busser." Therkel Stræde (red.), *De nazistiske koncentrationslejre*, Odense: Syddansk Universitetsforlag 2009, s. 236-253.
- The Nizkor Project (online)
2017 <http://www.nizkor.org/hweb/people/e/eichmann-adolf/transcripts/Sessions/Session-083-03.html> (2017-28-08)
- Undervisningsministeriet (online)
2017 <http://www.emu.dk/sites/default/files/25.%20Mildner%2022.6.45.pdf> (2017-28-08)
- Wenck, Alexandra-Eileen
2000 *Zwischen Menschenhandel und "Endlösung": Das Konzentrationslager Bergen-Belsen*. Paderborn: Schöningh 2000.
- Yahil, Leni
1969 *The Rescue of Danish Jewry. Test of a Democracy*. Philadelphia: Jewish Publication Society of America 1969.

'ARKIVER

Rigsarkivet, København

Auswärtiges Amt, Inland II, pk 220

Fonden af 1944, arkivnummer 10488

Henrik Havreheds privatarkiv,
arkivnummer 07419

Udenrigsministeriets arkiv,
gruppeordnede sager, 120D43

Frihedsmuseets arkiv: Fru Texieres falske ID-kort:
06E-10878-1

Horserødlejrens museum: Dokument fra *Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD in Dänemark*, Dauerdienst, 17.10.1943

Památník Terezín/Terezín Memorial (online), database over deporterede til og fra Theresienstadt: <http://archive.pamatnik-terezin.cz/vyhledavani/Aghetto/> (2017-17-09)

USHMM: Steven Spielberg Film and Video Archive (online): Claude Lanzmann interview, RG-60.5009, tape 3172, Camera Rolls #54, transcript (161). Udskrift og filmklip tilgængelig på: http://resources.ushmm.org/film/display/detail.php?file_num=4742

Privateje: Salomon Katz' dagbog.

NOTER

¹ Dele af denne artikel baserer sig på min doktorafhandling om de deporterede fra Danmark til Theresienstadt: *Experiences of Persecution and Ghetto-Life*. Danish Testimonies about Theresienstadt (2016).

² Best 1989, s. 90.

³ Det er et metodisk spørgsmål, hvordan man overhovedet kan benytte efterkrigsmateriale fra nazistiske gerningsmænd. Ser man på de mange retssagsakter, hvor "jødeaktionen" i Danmark nævnes, virker det, som om at nazisterne har travlt med at forklare, at de var imod og på forskellig vis var med til at redde jøderne. Ingen tager ansvar for deres deportation og død.

⁴ Werner Best til AA, 18.9.1943, se Lauridsen 2012, bind 4, s. 102.

⁵ Werner Best til AA, 2.10.1943, *ibid.*, s. 251. De 83 personer, der var blevet arresteret på Fyn og i Jylland, blev dog ført hele vejen til Theresienstadt, hvor gruppen ankom den 5. oktober 1943 og blev indskrevet i ghettoen som transport XXV/1.

⁶ Werner Best til AA, 2.10.1943, *ibid.*, s. 252. Denne transport, der omfattede 198 personer, ankom via Swinemünde (Świnoujście) til Theresienstadt sent om aftenen den 5. oktober og blev indskrevet i ghettoen dagen efter som transport XXV/2.

⁷ Werner Best til AA, 3.11.1943, *ibid.*, s. 444.

⁸ Police d'Israel Quartier General 6-eme Bureau 1961, s. 253.

⁹ En erklæring af den 22. juni 1945 findes i dansk oversættelse på: <http://www.emu.dk/sites/default/files/25.%20Mildner%2022.6.45.pdf>, tillige med en erklæring af den 16. november 1945 (2375-PS) gengivet i de publicerede akter fra Nürnberg, se Office of the United States Chief of Counsel For Prosecution of Axis Criminality 1946, s. 2-3.

¹⁰ Hilberg 2003, s. 594. Hilberg refererer til en vidneforklaring fra Karl Hein, der arbejdede i afdelingen. Kryschak påstod derimod i et forhør i 1965, at han ikke havde hørt om Theresienstadt som mål for de danske jøders deportation, før han selv opholdt sig i København fra den 29. september 1943: Forhør af Werner Kryschak, den 12. maj, 1965, kopi fra Henrik Havreheds privatarkiv, Rigsarkivet (RA), arkivnr. 07419, pk. 14.

¹¹ Note dateret Aarhus, den 20. oktober 1943, RA, UM 120D43/1a. Se også Kreth og Mogensen 1995, s. 29.

¹² "Der Reichsführer-SS wünscht die Abtransportierung von Juden aus Theresienstadt nicht, da sonst die Tendenz, daß die Juden im Altersghetto Theresienstadt in Ruhe leben und sterben können, gestört würde", Rudolf Brandt, Himmlers personlige assistent, til Kaltenbrunner, den 16. februar 1943. Citeret fra Kárný 1997, s. 142. Hvis ikke andet er anført, er artiklens oversættelser foretaget af artiklens forfatter.

¹³ "Familielejren" eksisterede fra ankomsten af septembertransporterne og indtil den 12. juli 1944. Mænd, kvinder og børn kunne tilbringe dagtimerne sammen, men adskilt om natten. Fangerne bar civilt tøj, og børnene havde "skoletimer", ligesom de havde haft i Theresienstadt. På trods af dette var leved forholdene lige så brutale som i resten af Birkenau. Omkring 23 procent af fangerne fra septembertransporterne døde i løbet af de første seks måneder. For mere om "familielejren" se Kárný 1997 og Keren 1998.

¹⁴ Czech 1989, s. 820. 17.517 mennesker blev i alt ført til "Familielejren" fra Theresienstadt. Kun 1.167 overlevede indtil befrielsen. Blot 40 af dem var ankommet med en af septembertransporterne, se Kárný 1997, s. 134 og 138.

¹⁵ Kárný 1997 og Bauer 1994, s. 114.

¹⁶ Lauridsen 2012, bind 1, s. 113, Yahil 1969, s. 191-192.

¹⁷ Werner Best til AA, 18.9.1943, se Lauridsen 2012, bind 4, s. 102.

¹⁸ Werner Best til AA, 2.10.1943, *ibid.*, s. 250.

¹⁹ Lund 2008, s. 510 og 527, Nissen 2005, s. 226.

²⁰ Tallene stammer fra Adler 2005, s. 39-47.

²¹ *Ibid.*

²² Best til Svenningsen, 5.10.1943, RA, UM 120D43/1. Oversat i Hæstrup 1966, bind 1, s. 182.

²³ Lauridsen 2012, bind 1, s. 114. Se også telegram fra Horst Wagner, 30.10.1943 i Lauridsen 2012, bind 4, s. 397-398.

²⁴ Udenrigsministeriets henvendelser kan følges i RA, UM 120D43.

²⁵ Wagner til Best, 30.10.1943, se Lauridsen 2012, bind 4, s. 397-398.

²⁶ Friediger 1946, s. 53. Fanny Texiere, født Trier (1842-1945). Fru Texieres falske ID-kort som Henriette Holm findes i Frihedsmuseets arkiv, 06E-10878-1.

²⁷ I session 83 af retssagen mod Eichmann kom han kort ind på besøget i København. En engelsk oversættelse af udskriften findes på: <http://www.nizkor.org/hweb/people/e/eichmann-adolf/transcripts/Sessions/Session-083-03.html>.

²⁸ Werner Best til AA, 3.11.1943, se Lauridsen 2012, bind 4, s. 444.

²⁹ "Eichmann trial", session 83: <http://www.nizkor.org/hweb/people/e/eichmann-adolf/transcripts/Sessions/Session-083-03.html>.

³⁰ Se for eksempel Sode-Madsen 2005, s. 145, Bak 2010, s. 93, og Kirchhoff 2013, s. 186-187, sidstnævnte nævner svartelegrammet dog uden at tillægge det egentlig betydning. Kirchhoffs bog indeholder et helt kapitel om Eichmanns besøg i København. En undtagelse er Arnheim, 2003, s. 126-129, som netop læser punkt tre som udelukkende at dreje sig om besøget. I hans øjne forblev de danske fanger efterfølgende i Theresienstadt enten på grund af en bureaukratisk forglemelse, eller fordi nazisterne ikke ville ødelægge propaganda-gevinsten ved besøget.

³¹ Wagner til Best, 5.11.1943, se Lauridsen 2012, bind 4, s. 453-454.

³² Kreth og Mogensen 1995, s. 137. Ifølge et dokument fra *Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD in Dänemark*, Dauerdienst, 17.10.1943, set på udstillingen i Horserødlejrens museum, blev de to jøder Gerhard Löb og Michael Singerowitz arresteret den dag. De var begge med i transporten, som afgik den 23. november 1943. Det lykkedes Löb at flygte, mens Singerowitz senere myrdedes i KZ Majdanek. Seks jødiske flygtninge blev arresteret på vej mod Sverige i Skudehavnen den 3. november. Fem af dem blev løsladt fra Horserød i løbet af de næste uger, men Pavel Heller kom med transporten den 23. november. Det lykkedes dog også for ham at flygte, se RA, UM 120D43/5 og Meyer 1991, s. 27-29.

³³ Ifølge personsagerne i RA, UM 120D43/3.

³⁴ RA, UM 120D43/3/35.

³⁵ Mindst to statsløse blandt de deporterede ville være blevet sendt tilbage, hvis de havde haft dansk statsborgerskab. De var begge tidligere tyskere med stærke familiemæssige bånd til Danmark. Fracapane 2016, s. 136.

³⁶ RA, UM 120 D43/3/1.

³⁷ Adler 1958, s. 304-307.

³⁸ RSHA ønskede ikke et besøg i ghettoen, før træerne stod grønne og landskabet smukkere, se *Auszeichnung*, underskrevet v. Thadden, 7.6.1944, RA, Auswärtiges Amt, Inland II, pk 220.

³⁹ Se UM 120D43/15, RA for udviklingen af dette og Yahil 1969, s. 302-313.

⁴⁰ Frants Hvass fra Udenrigsministeriet, Eigil Juel Henningsen fra dansk Røde Kors og Maurice Rossel fra internationalt Røde Kors skrev hver deres rapport, men sammenlignede deres indtryk lige efter besøget. Rapporterne er stort set enslydende. De to danske selvfølgelig med særlige afsnit om de danske fanger og Juel Henningsens lidt mindre godtroende end Hvass' og Rossels.

⁴¹ Murrelstein 1961, s. 122, 123, 131 og 140.

⁴² Interview med Benjamin Murrelstein foretaget af Claude Lanzmann, USHMMRG-60.5009, tape 3172, Camera Rolls #54, transcript (161). Udskrift og filmklip kan ses på: http://resources.ushmm.org/film/display/detail.php?file_num=4742. Se også Murrelstein 1961, s. 66.

⁴³ Jonisch og Singerowitz' skæbner er behandlet i Fracapane 2016, s. 265-270.

⁴⁴ En omfattende del af arkivmaterialet blev tilintetgjort før krigens afslutning. For eksempel var store dele af RSHA's arkiv fra Berlin blevet flyttet til Theresienstadt i sommeren 1943 for at beskytte det mod luftangreb. I foråret 1945 blev dette materiale tilintetgjort i ghettoen. Se Salomon Katz' dagbog, den 12. april 1945, privat samling og Friediger 1946, s. 131.

⁴⁵ Dette dokument skulle befinde sig blandt materiale indsamlet med henblik på en sag mod RSHA-personale i 1960'erne. Kopi af over-

sigten *Vermerk über die Judenverfolgung in Dänemark* fra Henrik Havreheds privatarkiv, RA, arkivnr. 07419, pk. 14.

⁴⁶ For mere angående forhandlingerne om at udveksle jøder for varer se Bauer 1994. Særligt om de jødiske børn fra Bialystok, der blev holdt for sig selv i Theresienstadt, indtil forhandlingerne om deres frigivelse slog fejl, se Klibanski 1995, s. 93-106. Om jødiske fanger i Bergen-Belsens gidsellejr se Wenck 2000.

⁴⁷ Omkring 18.400 mænd, kvinder og børn blev sendt til Auschwitz-Birkenau med 11 transporter i september-oktober 1944. Som den eneste nationale fangegruppe var danskerne undtaget.

⁴⁸ Fracapane 2016, s. 287-288.

⁴⁹ Fonden af 1944, RA, arkivnr. 10488. Håndskrevne noter på fondens forsendelseslister omfatter datoer fra den 23. marts og fremefter, som formentlig er datoer, hvor pakken blev kvitteret for i ghettoen. Dette stemmer overens med optegnelser i Salomon Katz' dagbog: Han skriver, at flere danskere modtog pakker den 21. og 24. marts. Friediger nævner i sin bog, at pakker kom frem i slutningen af februar, men hverken lister eller dagbøger bekræfter dette. Friediger 1946, s. 87.

⁵⁰ Ege 1948. Diverse korrespondancer mellem fonden og private i diverse arkiver og private samlinger, se Fracapane 2016.

⁵¹ Alle pakker skulle sendes personligt, og alle navne på fondens forsendelseslister er blevet sammenholdt med information om fangerne i Theresienstadt. Fonden af 1944, Rigsarkivet, arkivnr. 10488. Database over fangerne i Theresienstadt findes på: <http://archive.pamatnik-terezin.cz/vyhledavani/Aghetto>.

⁵² 423 personer blev hentet i Theresienstadt af De Hvide Busser. En fange sad fængslet i *Kleine Festung* og kom ikke med. Han kom hjem i juni 1945. Det samme gjorde den mand, der var blevet befriet i Ebensee.

⁵³ Se for eksempel Sode-Madsen 2005, Stræde 2009 og Lidegaard 2015.

⁵⁴ Kieler 2008, s. 8.

Ib Katznelson

Lad ham dø

2-årig i Ravensbrück og Theresienstadt

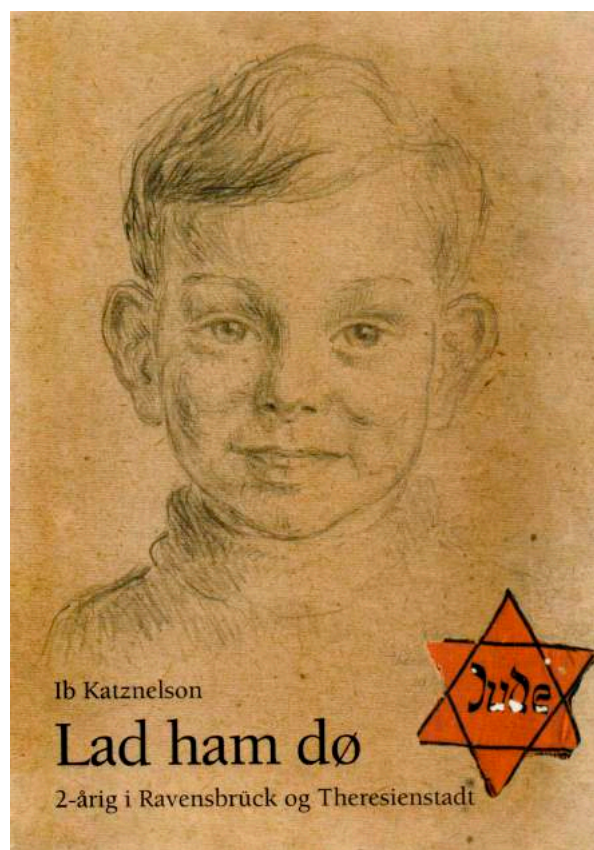
Syddansk Universitetsforlag, 2017

Af Margit Warburg

Bogens omslag er en blyantstegning af en almindelig dansk dreng fra 1940'erne eller 1950'erne. Drengen er kortklippet og med skilning. Omslaget er brunmeleret og ligner karduspapir, og det forstærker det historiske indtryk. Tegningen er da også fra februar 1945, mens både tegneren og drengen var i Theresienstadt. På det tidspunkt var Ib Katznelson fire år og havde været i en lejr siden oktober 1943, og bogen er beretningen om hans og familiens år under krigen.

Det er en bevægende bog, og kilderne til den er samtidig utrolig grundigt og samvittighedsfuldt gennearbejdet. Forfatteren har ingen personlig erindring om perioden, men har interviewet sine forældre og sin moster samt fundet belæg (eller manglende belæg) for deres erindringer gennem andre skriftlige og mundtlige vidnesbyrd. Han har desuden været i arkiverne, han har besøgt de forskellige kz-lejre, og så har han læst den relevante litteratur. Når Katznelson er usikker på en oplysning, diskuterer han den frem og tilbage, men ender ikke altid med at drage en konklusion, for det er ikke altid muligt at afgøre, hvad der er sket i det konkrete tilfælde. Denne usikkerhed passer godt sammen med det tilsyneladende arbitrære i nazisternes jødeaktioner. Hvorfor kom for eksempel nogle af de anholdte i oktober 1943 til Horserødlejren og andre til Dagmarhus?

Familien Katznelson forsøgte at flygte til Sverige, men de blev stukket og endte i Horserødlejren.

Man kan få et ganske godt indtryk af hverdagslivet i lejren gennem en række gengivne breve, som hans mor skrev til mormoderen hjemme i København. På det tidspunkt har hans mor tilsyneladende været forholdsvis ubekymret. I hvert fald skriver hun, at det ville være dejligt, hvis hun kunne få tilsendt "en lille smule Pudder og en Kvast". I november 1943 blev mor og barn sendt til Ravensbrück, mens fa-

deren først blev ført til Sachsenhausen og i januar 1944 til Theresienstadt. Ravensbrück var kun for kvinder, og her blev de først anbragt i en lille bitte celle i et fængsel sammen med Corrie Meyer og hendes to børn. Det var fuldstændig uforståeligt, men meget heldigt, at de ret hurtigt blev flyttet til en prominent afdeling af fængslet. Og jøder eller ej – juleaften skulle fejres, og de fik fat i noget hindbærlimonade og en bid knækbrød med honning.

På et tidspunkt blev lille Ib meget syg af difteri, og han blev flyttet til sygeafdelingen. Hans mor vidste ikke, hvor han var flyttet hen eller i det hele taget, om han levede. I januar 1944 blev de andre danskere overført fra Ravensbrück til Theresienstadt, og moderen sad i enecelle uden viden om, hvor hendes mand og barn var. På et tidspunkt fik hun sin to-årige syge, underernærede dreng tilbage fra sygeafdelingen, og nu kunne han kun tale tysk. Så blev hun selv syg og kunne ikke tage sig af sin søn, og de blev begge indlagt i Ravensbrücks infirmeri med voldsom difteri og uden nogen appetit. Det er fra denne tid, bogens titel *Lad ham dø* stammer. En af de andre fanger anbefalede moderen at redde sig selv og at opgive sin søn.

I april 1944 fik de pludselig at vide, at de skulle med en transport. Både mor og barn var stærkt afkræftede – hun var så svækket, at hun ikke engang kunne løfte sin søn to centimeter over jorden. Endestationen viste sig at være Theresienstadt. Her skulle de aflevere deres værdigenstande, og moderen fik en kvittering, som er afbilledet i bogen. En sådan kvittering husker ikke bare læseren på tysk grundighed, men også på, hvor gennemtænkt lejren var. Når man får en kvittering, forestiller man sig, at man bliver opfattet som et ligestillet menneske.

I Theresienstadt blev forældrene genforenet, men mor og barn blev straks indlagt på hospitalet. Da de senere kom lidt mere til kræfter, flyttede de sammen med den øvrige familie – dog opholdt Ib sig først i nogen tid på et børnehjem, for han havde fået tuberkulose. Den nu treårige Ib boede sammen med

sine forældre, sin morfar, sin moster og sine farforældre på i alt 20 kvadratmeter. Men uanset sygdom og de trange vilkår var danskerne dog bedre stedt end mennesker fra alle andre lande: De blev ikke transporteret videre til Auschwitz, og fra februar 1944 modtog de Røde Kors-fødevarerpakkerne.

Familien Katznelson fik ikke udleveret pakker i starten, men der fandtes overskydende pakker, der var sendt til de danskere, der var døde, inden man havde hørt om det i København. Pakkerne blev administreret af rabbiner Friediger, og Ib Katznelsons far henvendte sig derfor til rabbineren og spurgte, om han kunne få nogle nødforsyninger. Men Katznelson fik et vredt nej fra Friediger, og det tolkede han som, at Katznelson-familien ikke var fin nok i rabbinerens øjne. I januar 1945 blev der foretaget en underskriftsindsamling mod Friedigers egenrådige pakkeudlevering, og det kunne tyde på, at der var noget om det. Selv under forhold med så megen lidelse og angst blev de sociale skel opretholdt.

Ib Katznelsons omhyggelige dækning af bestræbelserne fra officiel dansk side på at finde hans familie og hjælpe den er imponerende. I det hele taget gennemsyres hele bogen af hans behov for at finde ud af præcis, hvad han og hans familie gennemgik dengang. Han opsøger for eksempel den hollandske dame, der tegnede den blyanttegning af ham, der er på bogens omslag.

Ib Katznelson og hans familie blev hentet af De Hvide Busser den 13. april 1945 og kørt gennem Danmark direkte til Sverige. Først efter besættelsens ophør kunne de komme hjem til deres lejlighed, som stod ret uberørt.

Lad ham dø er betydeligt udvidet i forhold til den kortere erindringsbog om samme periode, som Ib Katznelson skrev til sine børn og børnebørn i 2003 (anmeldt i *Rambam* i 2006). *Lad ham dø* adskiller sig markant fra andre erindringsbøger, for forfatteren må bygge på de voksnes erindringer om ham selv, men det specielle ved denne bog er også, at

den veksler mellem familiens personlige oplevelser og en historisk kildekritisk redegørelse. Bogen føjer brikker til den allerede store historiske viden om forholdene for de danske jøder, som blev sendt i koncentrationslejre, og giver samtidig et indfølelse billede af en familieskæbne.

Stort set ingen vendte hjem fra kz-lejrene uden både fysiske og psykiske skader. Det gælder også Ib Katznelson, som sidst i bogen skriver, at han stadig må døje med eftervirkningerne.

Erik Henriques Bing

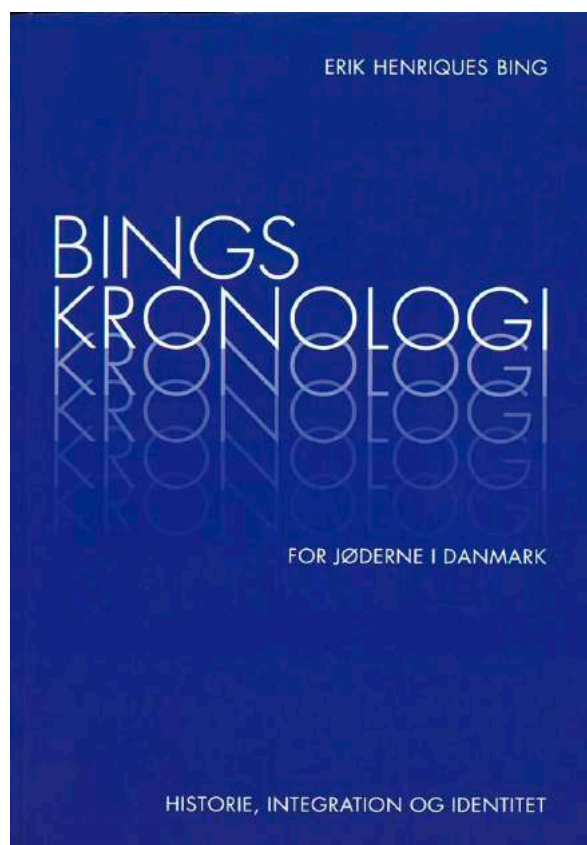
Bings Kronologi for jøderne i Danmark Historie, integration og identitet

Forlaget Tågaliden, 2017

Af Karsten Christensen

Han er en flittig mand, Erik Henriques Bing. På bogfronten har han produceret næsten 30 titler de seneste 20 år, helt overvejende om dansk-jødiske forhold før og nu og i næsten alle genrer, inklusive sonetter. Denne gang er det vel nærmest en håndbog eller et opslagsværk, han har leveret. Strengt taget er det ”bare” en revideret og suppleret 2.-udgave af hans bog *Man må huske ikke at glemme*. Dansk-jødisk kronologi fra 2011, som beklageligvis ikke blev anmeldt i *Rambam*, da den udkom. Der er i begge tilfælde tale om en årstalsliste, hvor der det pågældende år i kort form er noteret begivenheder af interesse. Bøgerne er begge disponeret ens. Først det danske stof. Det er utroligt, hvad der her er kommet med – både af stort og småt, herunder kongerækken og en masse menighedsstof. Herpå vigtige jødiske begivenheder fra resten af verden og endelig en meget omfattende, nyttig fortegnelse over årets danske bog- og tidskriftudgivelser med relation til jødisk historie og kultur.

Lighederne i form og indhold giver sig selv, og indholdsmæssigt er Bings kronologi et næsten nøjagtigt genoptryk med få tilføjelser og endnu færre rettelser, men det kan dog bemærkes, at *Bings kronologi* på 462 sider vejer 840 gram. Mens *Man må huske ikke at glemme* på 280 sider vejer 470 gram. Det skyldes først og fremmest, at *Bings kronologi* er

i et lidt større format og navnlig trykt med en større, læsevenlig sats, men selvfølgelig også et omfattende stof fra de seneste seks år samt en side med årstal i 1500-tallet, der ikke var med i *Man må huske ikke*

at glemme. Med Bings sans og interesse for kunst in mente bør det også nævnes, at omslaget er tegnet af Per Arnoldi.

Udvalget af begivenheder, der er medtaget, er naturligvis Bings og selvfølgelig bestemt af tilgængelige kilder og vurdering af relevans. Og det vil selvfølgelig altid kunne diskuteres. Hvad der står fast er, at *Bings kronologi* er utrolig omfattende. Umiddelbart savner jeg mest – fra 1500-tallet – Frederik 2.s såkaldte Fremmedartikler fra 1569, der godt nok især var tænkt som en beskyttelse mod calvinistisk indflydelse i Danmark, men som altså også er det første lovinitiativ, der forbyder, at jøder bosætter sig her.

Selv den mest omhyggelige forfatter har selvfølgelig også kikser. Jeg har umiddelbart ikke konstateret mange, men indførslen 1592 om Jochim Jøde, der trods Fremmedartiklerne fik borgerskab og betalte skat i Helsingør, er ikke identisk med den ”jude- mand”, som nogen har formodet var jøde, og som blev begravet i uindviet jord i Guldbjerg i 1602.¹ Nu er det vel sjældent, at det er det præcise årstal, man holder rede på. Det er oftere et personnavn eller en begivenhed. Det tager *Bings kronologi* meget fornuftigt hensyn til ved efter det kronologiske afsnit at bringe et over 100 siders omfattende register med hele navnestoffet. Det er virkelig en god ting og gør bogen til et let anvendeligt og nyttigt redskab, hvad der vel også har været tanken. Den anbefales på det varmeste.

NOTER

¹ Se artiklen ”Jochim Jøde i Helsingør 1592” i *Dansk Jødisk Historie*, nr. 24, maj 1987. Tilgængelig online: http://www.jgs-danmark.dk/jochum_jode_1592.htm.

Meir Aron Goldschmidt

En Jøde

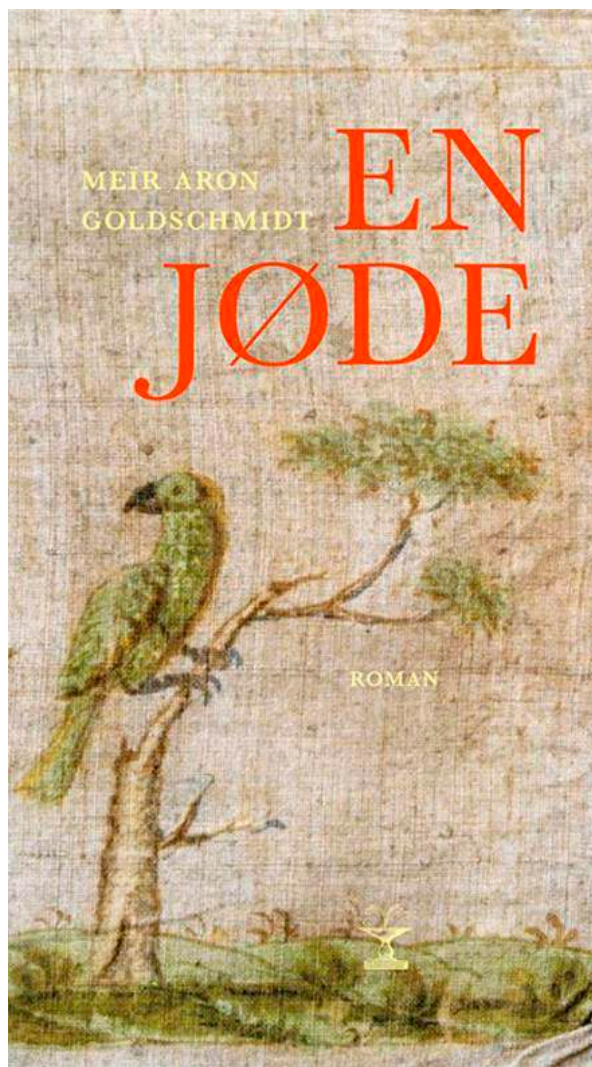
Noter og efterskrift ved Sten Rasmussen

Forlaget Vandkunsten, 2017

Af Søren Schou

Meir Aron Goldschmidt (1819-87) var ikke den første dansk-jødiske forfatter. Fra den foregående periode kan man nævne Henrik Hertz, der især var dramatiker. Men Goldschmidt var den første, der i romanform stædigt satte fokus på identitetsspørgsmålet. Var det muligt på én gang at opfatte sig som dansk *og* jøde? Og var det muligt at leve i harmoni med danskere, for hvem "det jødiske" ofte var forbundet med forestillinger om noget fremmed, afvigende, ja ligefrem skræmmende?

Goldschmidt blev født i Vordingborg, hvor familien drev en købmandshandel. Forældrene var ikke ortodokse, men alligevel var hjemmet på mange måder præget af jødisk tradition og tankeverden. Allerede i barndommen blev den identitetskonflikt grundlagt, som kom til at præge ham det meste af livet. Han flyttede til København, og som ung redaktør af det satiriske tidsskrift *Corsaren* tog han del i den kamp for demokratiet, der prægede 1840'erne, og som førte til enevældens fald. Men det slagsmål, han især blev kendt for, gik ud over filosofen Søren Kierkegaard, der selv havde bedt om at blive skydeskive for tidsskriftets barske satire. Man må sige, at Kierkegaard fik, hvad han havde bedt om – og mere til. Angrebene på ham var brutale og smagløse, og Goldschmidt kom inderligt til at fortryde dem. Han skilte sig af med tidsskriftet, søgte inspiration i udlandet, og så fulgte rækken af hovedværker.

Anmeldelser

Hans første roman var den dybt pessimistiske *En Jøde* (1845). Vi følger den unge mand Jacob Bendixen, hvis barndomshjem var ortodokst jødisk. Ligesom sin forfatter tager Jacob studentereksamen i København og kommer på latinskolen i kontakt med studenter og kunstnere, der bekender sig til en tolerant og lys kristendom. Han forlover sig med den kristne pige Thora, men hendes familie tager afstand fra ham, da han nægter at lade sig døbe.

Jacob er havnet i en blindgyde, og i et desperat forsøg på at vinde omverdenens agtelse drager han ud i en større verden. Han bliver officer og deltager, som skildret i bogens midterste del, i forskellige krige, først som fremmedlegionær i Nordafrika, siden som oprører under den polske frihedskrig 1830-31, men nogen hæder opnår han ikke. Rejsen går hjemad, og dybt desillusioneret oplever han, at den elskede Thora gifter sig med en kristen officer. Nedturen fortsætter, og Jacob slår sig på et erhverv – pantelåner – som omverdenen så på med foragt. Og han bliver – med et af de kulørte træk, som er typisk for periodens romaner – indirekte årsag til Thoras død. Nu står Jacob eksistentielt og moralsk på bunden, og han dør en æreløs død. Slutningen skildrer, hvorledes han køres bort i jødernes sorte, tillukkede ligvogn.

Det er et yderst pessimistisk syn på muligheden for forsoning mellem jødisk og dansk, Goldschmidt fremlægger i sin roman. Han havde til hensigt at skildre de danske jøders tilværelse indefra i troen på, at åbenhed er det bedste værn mod fordomme, og der er næppe tvivl om, at romanens mange læsere fik et vist indblik i jødisk sæd og skik. Men flere danske jøder kritiserede ham for at være alt for privat og indiskret. Han serverede sin bedstemor i skarp sovs, som en af kritikerne sagde.

Man mærker gennem hele romanen, at den er skrevet af en meget ung mand, der med sin debut råbte sin fortvivlelse ud i alle verdenshjørner. Senere blev hans syn på forholdet mellem dansk og jødisk mere afbalanceret, og sine religiøse anskuelser nåede han

frem til gennem en selvstændig blanding af træk fra forskellige trosretninger. Med tiden blev Goldschmidt en mere afklaret forfatter og en dygtigere skribent, men *En Jøde* er ikke blevet overflødiggjort af de senere bøger, for det er her, forfatterskabets grundkonflikt rumsterer med størst intensitet.

Jacob Bendixens lille historie afspejler i nogen grad samtidens store europæiske historie med folkelige oprør og krav om demokrati. Også litterært er romanen et barn af sin tid. Den omfangsrige midterdel, hvor Jacob søger hæder på skiftende slagmarker, følger tidens strømninger. Når Goldschmidt lader Jacob deltage i slag, som forfatteren kun havde hørt om på anden hånd, er vi tæt på underholdningsromanen, og midt i al krigstummelen glemmer læseren let, at romanens grundkonflikt snarere er eksistentiel – og dansk-jødisk – end militær. Det store romanpublikum krævede action og eksotiske landskaber, og de fik, hvad de bad om. Det er værd at huske, at romanen udkom næsten samtidig med Alexandre Dumas' *De tre musketerer* (1844) og få år inden dansk litteraturs måske kendteste knaldroman, Carit Etlars *Gøngehøvdingen* (1853).

En Jøde handler blandt andet om, at vi mennesker fundamentalt præges af de påvirkninger, vi modtager i en ung alder. Livssynet er deterministisk: De personlighedstræk, der grundlægges i den tidlige barndom, slipper os aldrig. I den henseende foregriber romanen den determinisme, man finder hos den følgende forfattergeneration, for eksempel J. P. Jacobsen. Desuden levede romanen – med sin skildring af den kulturelle konflikt mellem jødisk og dansk – op til Georg Brandes' krav om, at en levende litteratur sætter problemer under debat. Det er derfor noget af et paradoks – et beklageligt paradoks, vil jeg mene – at forholdet mellem Goldschmidt og Brandes var køligt. En af grundene var, at Goldschmidts hjemmelavede religion, som han kaldte "nemesislæren", var ubegribelig i Brandes' øjne.

I dag er der ingen grund til at skulle vælge mellem de to store jødiske forfattere, og *En Jøde* er trods sine romantekniske problemer et godt sted at lære Goldschmidts forfatterskab at kende. Oven i købet er det en meget smuk hardcoverudgave, Forlaget Vandkunsten netop har udsendt, med et levende og kyndigt efterskrift af lektor Sten Rasmussen.

Abraham Sutzkever

Grønt akvarium

Fortællinger fra Litauens Jerusalem

Oversat til dansk med efterord
og noter af Jan Schwarz

Multivers, 2017

Af Malka Fish

Indledningsvis et par ord om forfatteren Abraham Sutzkever. Han var en overlevende fra Holocaust, som voksede op i Vilnius, Polen, i dag Litauen. Selvom jiddisch ikke var hans første sprog, valgte han at skrive netop på dette sprog. Sammen med den 11 år ældre forfatter Isaac Bashevis Singer er de de største jiddische forfattere i mellem- og efterkrigens tid.

Sutzkevers forfatterskab tager udgangspunkt i egne oplevelser, og Holocaust har en betydelig plads i hans værker. Også *Grønt akvarium* er baseret på de frygtelige oplevelser. Bogens titel er en metafor for et liv i en boble. Det er en samling af forskellige fortællinger, hvor virkelighed blandes med en kunstmalers fantastiske uvirkelige fantasier. Fortællingerne er skrevet på forskellige tidspunkter, i forskellige livsperioder og gennem årtier, men Holocaust stikker ud i alle retninger og viser sin mørke, udsultede og forhadte skikkelse. Bogen afsluttes også med vidnesbyrd ved Nürnbergprocessen.

Sutzkever skriver ikke. Han maler. Billede efter billede. Hans poetiske og farverige sprog bliver brugt lige så flittigt til poesi som til prosa, og læseren kan undre sig over sprogets rigdom. Bogen er i original-

Anmeldelser

en skrevet på jiddisch og oversat af Jan Schwarz med samme bemærkelsesværdige sproglige kundskab. Der er ikke mange, som i dag er i stand til at læse Sutzkever på originalsproget. Og selv de, som kan, har ofte brug for en ordentlig ordbog. Det jiddische sprog, som mange ikke er klar over, hvor rigt er, kan uden pensel, maling, farver og lærred bruges som kunstmaling og få de døde til at genopstå. Og Sutzkever er en rigtig kunstner, som kender sit fag og er dus med dets hemmeligheder.

Jeg har svært ved at forestille mig, hvilken umage opgave oversættelsen har været – men Jan Schwarz bestod prøven.

Sutzkever valgte at skrive på jiddisch. Han kunne vælge et andet blandt de mange sprog, som han lærte som barn eller senere som voksen. Men ingen af de kendte sprog var så hjertevarmt, bøjeligt, poetisk og rigt. En gang sagde Singer, da han blev spurgt, hvorfor han valgte at skrive på jiddisch: ”Hvilket andet sprog skulle jeg bruge? Intet andet sprog er så rigt som jiddisch. På andre sprog kan et begreb siges med et ord, måske med to, maks. med tre. På jiddisch kan du sige det med et ubegrænset antal ord. Mangler du alligevel et ord, kan du bare låne fra andre sprog, vi inkluderer alt, og alt bliver vores, når bare vi tilsætter lidt *jiddisch cheyn*”. *Cheyn* kan også findes i Jan Schwarz’ oversættelse.

Jeg har dog en lille bemærkning. Det gælder oversættelsen af by- og gadenavne. Jeg synes faktisk, at det var forstyrrende, at nogle gader fik dansk betegnelse og andre ikke. Samme problematik med navne på byer og floder. Hvorfor skal Vilnius permanent betegnes som Vilna, det hebraiske navn, og ikke Wilno, som det hed dengang, eller Vilnius, som det hedder på litauisk eller dansk? Jeg mangler også en forklaring på undertitlen: Fortællinger fra Litauens Jerusalem. Titlen er forståelig for polske, litauiske, russiske og hviderussiske jøder, men næppe for danskere. Måske skulle man have ofret et par linjer på byens historie, beboernes sammensætning og alle de sprog, som kunne høres i byen, og

som gav byen den multikulturelle klang, som også går igennem bogen.

Afslutningsvis vil jeg anbefale, at man starter sin læsning med ”Efterskrift”, hvor mange spørgsmål bliver besvaret, og teksten derfor bedre vil lade sig forstå.

Alt i alt en vidunderlig bog af en vidunderlig forfatter og en glimrende oversættelse. Tusind tak til Jan Schwarz.

English summaries

A synagogue was opened in Krystalgade in 1833 ... on Saint Thomas!

By Merete N. Christensen

The article provides an overview of the history of Danish Jews in the Danish West Indies. It begins with a brief history of the Danish West Indies. Denmark-Norway owned three islands: Saint Thomas, Saint Jan, and Saint Croix. There was an excellent natural harbor on Saint Thomas, and here the city of Charlotte Amalie prospered. In the 1830s, the city had over ten thousand inhabitants. The most important commodity in the Danish West Indies was sugar which was made and sold in Denmark-Norway, Europe, and North America.

The Danish West Indies were also the home of prominent as well as more obscure Jews. A famous example is the governor Gabriel Milan who came to Saint Thomas with his family in the late 17th century. His religious affiliation has been the subject of speculation and investigation. He was sent back to Denmark charged with misconduct and executed by hanging after having served only a couple of years on Saint Thomas.

Jews on Saint Thomas were free to practice their religion in private. In the late 18th century they applied for permission to build a synagogue, which was granted. At that time, a burial ground had already been established, and it still exists today. Up until the 1830s, Jews on Saint Thomas were Sephardic, but throughout the 1830s Ashkenazic Jews also arrived to the island. In 1831 a fire destroyed the greater part of Charlotte Amalie including the synagogue. However, the Jewish community on Saint Thomas was renowned and well-reputed, and soon money for the reestablishment of the synagogue was raised.

The Jewish community on Saint Thomas was fully integrated in the Danish colonial society. Jewish confirmations were held, and the Jewish schools were popular even among Christians. The community was an example to other Jewish communities in the USA. It was a democratic community where women participated in services on equal terms. Over the years several well-known rabbis lived on Saint Thomas, and in 1830 the famous painter Camille Pissarro was born.

Three Danish Jews from Saint Thomas

By Anne Labrosse

This article tells the story of the ancestors of Anne Labrosse. It begins with Moïse and Rebecca Pomié who came to Saint Thomas in the late 18th century. They settled in Charlotte Amalie with their four children and began a new life as members of a Danish Jewish society. The Jewish community of Saint Thomas was small but growing in the late 18th and early 19th century. They enjoyed the privileges of religious freedom, and during the 19th century the community became fully integrated in the Danish colonial society of Saint Thomas. One of Moïse and Rebecca's children, Esther Pomié, married Isaac Petit, and when she died Isaac married Esther's sister Rachel. When Isaac died his sister sent her son Frédérique Abraham Gabriel Pizarro to help care for Rachel and the children. They fell in love, but the Jewish community of Saint Thomas would not recognize their marriage, so the couple struggled for eight years before they were declared lawfully married. Rachel and Frédérique Pizarro had four children. One of them was Jacob Pizarro who would later change his name to Camille Pissarro, move to Paris, and become a world-renowned painter.

His uncle Samuel Eugène had four daughters. Two of them, Clara and Rosalie, came back to Denmark where their grandparents had come from. Clara married a Danish captain in Copenhagen in the late 19th century and lived there when the persecutions of World War II began. She was sent to Theresienstadt in 1943 where she was marked “Prominent A”. She featured in a propaganda film made by the Nazis to show off the Nazi working camps as lively and cheerful places to be. She came home to Denmark in the spring of 1945 when the Danes were liberated and lived to be a hundred years old. Her sister, Rosalie, married a Christian pharmacist, and they lived in Denmark, but she died in 1941 before she had the chance to experience the persecutions of the Jews in Denmark.

Holocaust as family history

By Mikaela v. Freiesleben

How does one write about Holocaust in the family? How does one dare? How does one communicate someone else’s experience of the Holocaust? And does anyone care? How can experiences as 2nd or 3rd generation survivor be used in a modern society? For what or for whom? These are some of the questions Mikaela v. Freiesleben reflects upon while she prepares a biography about her grandmother, who as a young woman survived the camps of Auschwitz and Bergen-Belsen. During a trip to Szombathely, Hungary, her grandmother’s native village, Mikaela v. Freiesleben meets with historians, archivists, and members of the shrunken Jewish community to shed light upon her grandmother’s life in Hungary in the 1920s and 1930s, and the fate of the Jewish community in the 1940s. All the time wondering how she can do justice to her grandmother’s story, and how it has affected her own life to grow up with Holocaust as family history.

Thoughts about my Jewish great grandfather who became a Christian theologian

By Agnete Raahauge

The article tells the story of Carl Paul Caspari who was born a Jew but did not understand what being Jewish meant until he had read the New Testament and converted to Christianity. Caspari was born in 1814 in the Jewish community of German Dessau. He was born into a modern Jewish family and educated in a reformed Jewish school where he learned German and French as well as geography and history. He began studying oriental languages at the University of Leipzig in 1834. Enlightenment philosophy and rationalism influenced his understanding of scripture, but he soon became absorbed with German Romanticism, which led him to a spiritual crisis. A Christian friend advised him to read the New Testament, and upon doing so he was struck by the historically precise portrait of the Jews in the Acts of the Apostles. He now believed in the credibility of the New Testament and in Jesus Christ as the Messiah. In 1838, Caspari was baptized and began studying at the Faculty of Theology in Leipzig.

It was when Caspari converted to Christianity that he truly felt Jewish for the first time and saw a vivid connection in the Old Testament. He believed that the Old Testament contains Messianic prophecies and that it is first and foremost a book of promises. The attestation of God’s promise and His delivery on promises are what connect its many texts. Caspari became a professor specializing in the Old Testament at the University in Kristiania. Besides working with the Old Testament he dedicated his work to proving Grundtvig wrong in his belief that the Bible rests on the shoulders of the apostolic creed. However, later in life Caspari realized that his own struggle against rationalism’s interpretation of the Bible had much in common with that of Grundtvig. They both strongly believed in the promise and faithfulness of God. Caspari came to see that it was God’s promise of a pact that tied together the texts

in the Old Testament. At that moment he understood the meaning of being Jewish, implying that being Jewish means expecting that God will keep his promise of realizing the goal that he has created and chosen his people for.

Danish cooperation policy, German Jew policy *By Arthur Arnheim*

The German occupation in 1940 was a so-called peace occupation, i.e. without preceding war. The Germans declared that they would not interfere with Danish internal affairs. Denmark's diplomatic representative operated until German capitulation in 1945. The foundation for collaboration between the Danish government and the German occupational force was hereby created.

The Danish foreign minister, Erik Scavenius, led a policy that aimed to adjust Denmark to German plans of a Europe under German leadership. Early on, collaboration was accompanied by crises often followed by rumors that Germans wanted to take action against Jews in Denmark. Meanwhile, Danish politicians let the Germans understand that taking action against Danish Jews would mean to sever the diplomatic ties between the two countries. After a crisis in 1942, Hitler sent Dr. Werner Best as superior and authorized diplomatic representative. Best was a leading Nazi ideologist who had previously been appointed high positions in the security agency, SS, and Gestapo. His policy in Denmark aimed at keeping the country calm so that important food export to Germany could take place unperturbed.

Increasing incidents of sabotage executed by the resistance movement and a revolt by the people in August 1943 resulted in German military taking over power and declaring martial law. Best had lost his powerful position but quickly regained his strength. He suggested to Berlin to use martial law to ar-

rest and deport Danish Jews. Hitler accepted the plan. Subsequently, Best initiated different damage control activities with the mission of subduing the Danish people. In particular, he feared a new Danish revolt.

He told an employee with good contacts among Danish politicians that personally he would not mind if the Jews escaped to Sweden. Three days before action was planned to take place, he leaked to the same employee that it would happen on the night between October 1st and 2nd, 1943.

The Danish reaction to the persecution of the Jews was different than Best had imagined. A broad cross section of the Danish people undertook a rescue operation that in two weeks brought approx. six thousand Jews to safety in Sweden. Among other things, the operation was unique because it was spontaneous and without any central management.

Germans arrested and deported approx. five hundred Danish Jews and took them to Theresienstadt. Best told the Danish public authorities that here the Jews had self-government and lived under proper conditions. In the time that followed, the Danish administration among other things posed several questions to the Germans about people that had been deported by mistake and asked if they could be sent home. They also sent a request for a visit by Danish Red Cross and others. In late October, Best traveled to Berlin to obtain an answer for the Danes. A few days later, Adolf Eichmann came to Copenhagen officially to discuss "details" with Best. Everything suggests that they also met to plan the Danish visit. Theresienstadt would be turned into a "Potemkin village" so that Red Cross could report that Jews were well and lived under proper conditions. This propaganda trick was successful.

In a telegram with three items, Best dictated how the Danish requests should be met. The last item has been misinterpreted, so that it has generally been held that there was an agreement that said

that Danish Jews should not be transported to Auschwitz. However, there is no trace to suggest such an agreement. That Danish Jews avoided being sent to extermination was most likely the result of Gestapo categorizing them as “prominent”, meaning Jews who were known and followed by people abroad. Gestapo had decided to save them until the final phase of the extermination procedure.

Why did nearly all Jews in Denmark survive Holocaust?

By Bo Lidgaard

The short answer is that they survived thanks to the policy pursued by the Danish government, the main political parties, and the administration in the lead-up to World War II and during the German occupation of Denmark from April 9th, 1940.

The Danish survival strategy during the 1930s was simple and in no way heroic. By establishing a deep linkage between being Danish and supporting democracy, a similar identification was created between Denmark as a nation and a democracy. This effectively deprived Danish Nazis and Communists of any national legitimacy and turned attacks on the principles of democracy and the rule of law into treason, cultivating a strong sense of national unity around the foundations of “folkestyret”, the rule by the people. When Germans attacked on April 9th, 1940, the Danish government accepted the terms set by Germany, and the ensuing “peaceful occupation” provided the Danish government of national unity with some leverage to resist German demands. However, it also incentivized it into a more or less voluntary cooperation with The Reich, especially in the economic sphere. Two key red lines became the principle of not accepting Nazi participation in the Danish government – and firm rejection of any move in regard to Danish Jews who according to the government were an inseparable part of the Danish people.

Unwilling to bear the cost of ending the “peaceful occupation” much treasured by Hitler, Germany time and again postponed the first “small” steps of singling out Jews that elsewhere marked the beginning of the end. When Germans finally decided to move against the Danish Jews the outlook for the war had changed together with the perspective in many parts of the Nazi apparatus. Even Hitler and his inner circle realized that moving against the Jews in Denmark would come at a significant political and economic cost at a critical moment and wanted the action to go soft. This opened the space necessary for local Nazi officials to tip off the Jews ahead of the planned round-up, allowing the vast majority to flee from their homes before October 1st, 1943, when the action was executed against intense protests from broad segments of Danish civil society objecting in the strongest terms to this unjustified atrocity against fellow citizens.

Thanks to a spontaneous and wide-ranging popular mobilization, countless routes were invented for Jewish countrymen to escape to Sweden. Over the following weeks more than 7,000 Danish Jews and stateless Jews in Denmark fled to Sweden. 481 were captured and deported to Theresienstadt, from where a coordinated Scandinavian relief effort in the last weeks of the war managed to rescue all but 52 who vanished in the camp. The Danish exception to the Holocaust was a direct result of the firm and consistent rejection by the Danish society of the very idea that Holocaust represented and the strong linkage created between being Danish and standing up for the values underpinning democracy. Thus, most that helped their fellow countrymen escape acted not only in an humanitarian gesture but also as a national manifestation at a point when resentment against the occupying forces ran deep.

An international perspective on the history of Jews in Denmark

By Bent Blüdnikow

The Danish Jews miraculously made it through World War II without great losses. Generally, Danish historians have sought to explain this through a national perspective, arguing that Nazis wished to continue cooperating with Danes, and that German decision makers placed in Denmark were influenced by the distinct Danish humanist approach. However, by adopting an international perspective on the Danish situation a different assessment and causality emerge.

It cannot be disproven that Germans' mild treatment of Jews in Denmark was an attempt to secure Danish export and cooperation while avoiding civil unrest, but Germans were far less kind in the rest of Europe, and there must be other explanations. Perhaps the German policy came about as a result of Heinrich Himmler and his staff's desire to use Danish Jews as an example of Nazism's humanity, thereby increasing Western powers' leniency towards Germany. There is much to suggest that the 470 Danish Jews placed in Theresienstadt were to act in accordance with Himmler's plan to give the world a positive impression of the concentration camp.

It has been said that the Danish cooperation policy saved the lives of Jews in Denmark and Theresienstadt. In my opinion, however, such a conclusion is premature, and the decision to delay the rounding up of Jews in October, as well as the decision not to send Danish Jews in Theresienstadt on to Auschwitz-Birkenau, is down to other causes.

It has also been suggested that Georg F. Duckwitz and Werner Best were influenced by Danish humanism and social democrats, which led them to hold back in introducing tougher measures against Danish Jews. However, I believe that this is too romantic an approach. Leading Nazis were cynical

people who had contributed to brutal anti-Jewish measures and actions in other places. Their motive was to follow the strategy laid out by Himmler who propagated an unusually mild treatment of Danish Jews. This gave Nazis the chance to use the rescue of Danish Jews as a defense after the war, a successful tactic. I believe that Duckwitz was a calculating Nazi who acted out of selfishness and that his diary and later statements are problematic source material.

Danish historiography has focused extensively on the rescue in 1943, an event that has justified cooperating with Germany. But the cooperating policy had a dark side: Danish export helped Germany and may have prolonged the war. Cooperation also ensured that Denmark remained calm, which enabled the Germans to move forces elsewhere, e.g. in order to persecute Jews. If we wish to weigh moral advantages and disadvantages, the international situation must be taken into consideration. Here the Danish cooperation policy had tragic repercussions.

“Amidah” – Defiance: Rescuers and Victims in October 1943

By Sofie Lene Bak

The article identifies trends and potentials in the historiography of the rescue of the Danish Jews in October 1943. The perception of the rescue had been extraordinarily consensual until the 1990s when studies revealed that persecution had strategically low priority in Denmark. This conclusion changed the fixed roles of both persecutors and rescuers into a more nuanced perception that allowed for German pragmatism and Danish abuse. In collective memory, by contrast, stereotypes hardened in a post-war society where patriotic martyrs were more instrumental than victims of a meaningless racial ideology. Focus was almost exclusively on the rescuers, with little room for mourning the dead and lost. In recent years, collective memory in Denmark has been internationalized with a grow-

ing attention to the victims, but it signifies a risk of an *Americanization* of memory that dissolves ambiguity and universalizes the event. The gulf between historiography and memory can be bridged by a renewed research interest in the victims, for example by applying the concept of *Amidah* to the Danish case. *Amidah*, translated from Hebrew into “Defiance”, embraces any act of opposition to the Nazis in the process of dehumanization that ultimately culminated in death. By this definition, any act that saved lives can be regarded as resistance. Through examples of Jewish rescuers, recently uncovered cases of Hidden Children in Denmark and Jewish experiences of exile and return, the article demonstrates the potential of further exploring the perspective of the victims, not only turning passive objects of persecution into active subjects but also placing the events in October 1943 firmly in a larger context of the European Holocaust.

The collaboration policy and the rescue of the Jews in the perspective of Leni Yahil *By Therkel Stræde*

The first scholar to investigate and conclude on the October 1943 rescue of the Jews of Denmark was Israeli historian Leni Yahil. Her doctoral dissertation *The Rescue of Danish Jewry* (Hebrew 1967) presented the successful rescue of 95 percent of the country’s Jews as a concerted action of the Danish politicians and civil service, the upcoming resistance movement, and – crucially – the grassroots activism of ordinary Danes. While the political and governmental system pursued a policy of cooperation with the Germans mostly named collaboration in international scholarship, and Danish resistance fought the very same policy, both shared with the vast majority of Danes a value system based on (Yahil) “a high level of ethics and the love of freedom and democracy”. This value system – emphasized by Yahil, accepting the master narrative of the 19th century Danish Lutheran minister and liberal

politician N.F.S. Grundtvig and his later followers – was rooted in the strong social integration and democratic training characteristic of Danish civil society. Thus, in Yahil’s eyes, the collaboration policy, having protected this civil society and made the Germans postpone their attack on Denmark’s Jews, became one important factor amongst several that together made helping the persecuted Jews possible, and the “natural” choice for ordinary Danes. The article discusses Leni Yahil’s interpretation as well as the ambivalent reactions of Danish historians to her works.

Collaborative Discrimination *By Jacob Halvas Bjerre*

This article poses two main questions: Why could the Jews in Denmark successfully flee to Sweden? What was the role of the collaboration in this success? I argue that most answers are already provided by previous research in regards to the first question. The collaborative nature of the agreement between the Danish government and the German occupiers is usually perceived as a shield which protected the Jews in Denmark. This article challenges this perception by showing how central German organizations in collaboration with the German legation in Denmark pursued a continuous discriminatory policy against the Jews in Denmark. Underscoring this policy are the attempts to Aryanize German-Danish business relations from 1937 and onwards. In September 1942 the process of Aryanization was estimated as almost complete. At the same time, several initiatives to promote anti-Semitism were sponsored by the German legation. In addition I show that the long-term goal of the German policies against the Jews in Denmark was the removal of Jews from Denmark.

The Danish government’s overall objective was to preserve power. This article exposes that the continuous German pressure for formal Jewish laws affected a minority in the Danish Government, who

in internal discussions revealed a readiness to accept such demands. While the minority did not prevail, an informal discrimination against Jews in Denmark was administered by the Danish government. This ensured that Jews were neither placed in public positions nor in other major and minor areas. The full scope of this discrimination remains largely unknown. In addition, the article shows that Danish police played an unrecognized role in investigating and researching the race of Danish citizens on behalf of German authorities in Denmark.

Based on these findings the article infers that the successful flight has legitimized the discrimination inherent in the collaboration until October 1943. The long-term intentions of the collaboration policy were not to protect the Jews, but to maintain political power. This is also underscored by the fact that the flight of the Jews was a spontaneous event. The article concludes that collaboration in itself did not function as a protective shield for the Jews. Rather, it became an important precondition for the flight despite of the collaboration's goal to maintain political power.

Why Theresienstadt?

By Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane

This article analyzes the “*Judenaktion*” in October 1943 in connection with events in the ghetto Theresienstadt. The overall question is why 470 Jews from Denmark were deported to Theresienstadt and remained there, also during the wave of transports from the ghetto to Auschwitz-Birkenau in September-October 1944. Related questions are, precisely when and by whom was the decision taken to bring Danish Jews to Theresienstadt? Who was behind protecting the Danes in the ghetto, and what was the precise purpose of keeping them alive? Finally, what was the connection between the deportation of Danish Jews and the project of a future visit to the ghetto?

Bidragydere

Arthur Arnheim

(f. 1929) Cand.mag. i historie og jødisk litteratur ved Københavns Universitet. Har været informationssekretær ved Israels Ambassade i København, kontorchef, senere direktør i Dansk Magisterforening og direktør i Magistrenes Pensionskasse. Siden 1989 bosat i Jerusalem. Han er forfatter til en række videnskabelige artikler i danske og udenlandske tidsskrifter, blandt andre *Scandinavian Economic History Review*, *HISTORIE (Jyske Samlinger)* og *Jewish political studies review*. Han har skrevet bøgerne *Politik, Diplomati og den hjælpende Hånd* (med Dov Levitan) (2012), *Truet minoritet søger beskyttelse – Jødernes historie i Danmark* (2015) og *... at være jøde* (essays) (2015).

Bent Blüdnikow

(f. 1954) er uddannet som historiker fra Københavns Universitet. Fra 1983 til 1994 var han ansat som arkivar – senest som seniorforsker – på Rigsarkivet. Fra 1994 til 1998 var han debatredaktør på *Weekendavisen*. Fra 1998 til 2003 blev han debatredaktør på *Berlingske Tidende* og derefter anmelder og kulturjournalist ligeledes på *Berlingske Tidende*. Han har været formand for Selskabet for Dansk Jødisk Historie og redaktør af *Rambam*.

Karsten Christensen

(f. 1942) Cand.phil. i historie. Har i jødisk sammenhæng skrevet *Mindedage og idoler. De danske jøders frihedsbrev 1814* og ”M.L. Nathanson” i *Jøderne som frie borgere* (2014).

Malka Fish

Uddannet i Polen, arbejdet som systemkonstruktør i Danmark og undervist i jiddisch i en længere årække. Tidligere medlem af bestyrelsen i Forbundet for Jøder fra Polen. Tidligere medlem af repræsentantskabet i Det Jødiske Samfund i Danmark. Har gennem 35 år stået for Iskor-aften i synagogen til Yom HaShoah med egne tekster eller egne oversættelser fra polsk og jiddisch og har således oversat en stor mængde prosa, sange og digte først og fremmest med Holocaust som tema.

Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane

Dr. phil., har i den endnu upublicerede afhandling *Experiences of Persecution and Ghetto-Life. Danish Testimonies about Theresienstadt* (forsvaret i 2016) indgående beskrevet forholdene for de 470 deporterede fra Danmark i Theresienstadt og deres egne oplevelser af ghettolivet.

Jacob Halvas Bjerre

Mag.art. i historie fra Københavns Universitet og BA i historie fra det canadiske universitet King's College. Ph.d.-studerende ved Rigsarkivet og Copenhagen Business School. Han er blandt andet forfatter til de faglitterære værker *Holocaust* (2010/2011) og *Udsigt til forfølgelse. Det danske udenrigsministerium og de europæiske jødefølgelser 1938-1945* (2015).

Anne Labrosse

(f. 1947) Tidligere korrespondent i tysk og engelsk, sekretær for den franske kulturattaché i Los Angeles, tolk og translatør i Europarådet og underviser på Schiller Universitetet. Bosat i Bretagne i Frankrig de sidste 10 år.

Sofie Lene Bak

(f. 1973) Ph.d., lektor i moderne historie ved Saxo-Instituttet, Københavns Universitet. Tidligere projektleder og museumsinspektør på Dansk Jødisk Museum. Hun er forfatter til en lang række artikler og bøger om dansk jødisk historie, antisemitisme og Holocaust, blandt andet *Jødeaktionen oktober 1943* (2001), *Dansk antisemitisme 1930-1945* (2004), *Ikke noget at tale om. Danske jøders krigsoplevelser 1943-45* (2010) og senest *Da krigen var forbi. De danske jøders hjemkomst efter besættelsen* (2012).

Bo Lidegaard

(f. 1958) Dr.phil. og dansk historiker med speciale i samtidshistorie. Han har skrevet bestsellerbøger om nyere dansk historie med fokus på udviklingen af det moderne danske samfund i international kontekst. Hans bog om den danske undtagelse fra Holocaust, *Landsmænd* (2013), er udgivet i 12 lande. Han har siden også skrevet om de skandinaviske aktioner for at redde fanger fra tyske kz-lejre i krigens sidste år. Sideløbende har Bo Lidegaard fra 1984 til 2011 arbejdet som diplomat og i Statsministeriet. Fra 2011 til 2015 var han ansvarshavende chefredaktør for *Politiken*.

Merete Næsbye Christensen

(f. 1947) Cand.mag. i historie og pensioneret gymnasielektor. Har gennem årene blandt andet skrevet en hel del bidrag til dansk-jødisk historie. For tiden medlem af bestyrelsen for Selskabet for Dansk Jødisk Historie.

Agnete Raahauge

(f. 1963) i København. Opvokset i Seem ved Ribe. Student 1982 fra Ribe Katedralskole. Har læst teologi i København, Århus og Tübingen. Cand.theol. fra Århus Universitet i 1992. Sognepræst i Hørup på Als siden 2005. Redaktør af tidsskriftet *Tidshverv* siden 2013.

Søren Schou

(f. 1943) Mag.art i litteraturvidenskab ved Københavns Universitet. Ansat ved Roskilde Universitet i dansk litteratur, sidst som professor – nu emeritus. Har skrevet bøger og artikler om især moderne dansk litteratur og bidraget til to danske litteraturhistorier, en verdenslitteraturhistorie og en dansk mediehistorie. Har været indfanget af Goldschmidt, siden han i 1964 fulgte Mogens Brøndstedts forelæsninger om ham.

Therkel Stræde

Lektor i samtidshistorie ved Syddansk Universitet i Odense. Har forfattet en række udgivelser om Danmark under besættelsen, Anden Verdenskrig, nazismehistorie og Holocaust, blandt andet bøgerne *De nazistiske koncentrationslejre* (red., 2009) og *En skole i vold. Bobruisk 1941-44* (sammen med Dennis Larsen, 2014). Bestyrelsesmedlem i Netværk for Nazisme- og Holocauststudier og i Selskabet for Dansk Jødisk Historie.

Mikaela von Freiesleben

(f. 1974) Uddannet Religionssociolog fra Københavns Universitet, hvorfra hun også har en ph.d. (2016). Hun er ansat som ekstern lektor på Minoritetsstudier på Københavns Universitet, hvor hun underviser i faget ”Minoriteter i Danmark med udblik til Europa”. I sin fritid skriver hun på biografien om sin mormor. Mikaela v. Freiesleben bor i København sammen med sin mand Jesper og deres to børn Ellen Sofia på 8 år og Bror på 6 år.

Margit Warburg

Professor i religionssociologi ved Institut for Tværkulturelle og Regionale Studier, Københavns Universitet. Blev dr.phil. i 2007 på en afhandling om den religiøse minoritet baha'i. Hun har blandt andet forsket i forholdet mellem religion, migration og globalisering, religiøs demografi og civilreligion.

